

Naslov:

UVOD U PRAVO

Autor:

prof. dr Maida Bećirović – Alić

Recenzenti:

prof. dr Muamer Nicević

prof. dr Ljiljana Dapčević Marković

prof. dr Samra Dečković

Izdavač:

Univerzitet u Novom Pazaru

Dimitrija Tucovića bb

Za izdavača:

prof. dr Suad Bećirović

Dizajn korica, prelom i tehnička obrada:

Silma Šaćirović Alić

Štampa:

Inter Print

Tiraž:

200

ISBN: 978-86-83074-18-1

Prof. dr Maida Bećirović-Alić

UVOD U PRAVO

Novi Pazar, 2025. Godine

SADRŽAJ

Predgovor.....	7
I DEO	
1. UVOD U PRAVO.....	8
1.1. Pojam uvoda u pravo.....	8
1.2. Predmet uvoda u pravo.....	9
1.3. Metod uvoda u pravo.....	10
1.4. Odnos uvoda u pravo sa drugim pravnim disciplinama.....	11
2. PRAVO.....	12
2.1. Pojam prava.....	12
2.2. Definisanje prava.....	15
2.3. Pravo, moral i pravda.....	16
2.4. Vrste prava.....	18
2.4.1. Vrste prava prema njegovoj prirodi.....	18
2.4.2. Vrste prava prema načinu nastanka i obeležjima.....	20
2.4.3. Vrste prava prema oblastima regulisanja.....	22
3. PRAVNI POREDAK I PRAVNI SISTEM.....	24
3.1. Pravni poredak.....	24
3.2. Pravni sistemi.....	26
3.2.1. Evropskokontinentalni (rimsko-germanski) sistem.....	26
3.2.2. Anglosaksonski (common law) sistem.....	28
3.2.3. Kineski pravni sistem.....	30
3.2.4. Japanski pravni sistem	31
3.2.5. Šerijatski pravni sistem.....	32
3.2.6. Hindu pravni sistem.....	34
4. PRAVNA NORMA.....	36
4.1. Pojam pravne norme.....	36
4.2. Pojam društvene norme	38
4.3. Odnos pravne i društvene norme.....	39

4.4. Struktura pravne norme.....	42
4.4.1. Glavni elementi pravne norme.....	43
4.4.2. Sporedni elementi pravne norme.....	46
4.5. Vrste pravnih normi.....	48
4.6. Važenje pravne norme.....	53
4.7. Tumačenje pravnih normi.....	57
4.7.1. Vrste tumačenja	57
5. PRAVNI AKT.....	59
5.1. Pojam pravnog akta.....	59
5.2. Opšti pravni akti	62
5.3. Materijalni izvori prava.....	64
5.4. Formalni izvori prava.....	66
5.4.1. Ustav.....	69
5.4.2. Zakon.....	71
5.4.2.1. Zakonodavni postupak.....	74
5.4.3. Međunarodni ugovori.....	76
5.4.4. Podzakonski akti.....	78
5.4.5. Autonomni opšti akti (akti društvenih organizacija).....	80
5.4.6. Sudska praksa (sudski precedent i precedentno pravo).....	81
5.4.7. Običaj.....;.....	84
5.4.8. Pravna nauka (doktrina).....	85
5.5. Pojedinačni pravni akti.....	88
6. PRAVNI ODNOS.....	90
6.1. Pojam pravnog odnosa.....	91
6.2. Elementi pravnog odnosa.....	92
6.2.1. Subjekti pravnog odnosa.....	93
6.2.1.1. Fizička lica.....	93
6.2.1.2. Pravna lica.....	97
6.2.1.3. Zastupnik.....	98
6.2.2. Objekt pravnog odnosa.....	101
6.2.3. Sadržina pravnog odnosa.....	103

6.3. Pravna ovlašćenja.....	106
6.4. Pravne činjenice.....	107
6.5. Pravne radnje.....	109
6.6. Pravni poslovi.....	111
II DEO	
7. DRŽAVA.....	114
7.1. Pojam države.....	114
7.2. Teorije o državi.....	115
7.3. Elementi države.....	117
7.4. Državna organizacija.....	120
8. DRŽAVNA VLAST.....	122
8.1. Pojam i značaj državne vlasti.....	122
8.2 Načelo podele vlasti.....	123
8.3 Zakonodavna vlast.....	124
8.4 Izvršna vlast.....	126
8.5 Sudska vlast.....	127
9. DRŽAVNI ORGANI.....	129
9.1 Pojam i klasifikacija državnih organa.....	129
9.2 Načela rada državnih organa.....	130
9.3. Organizacija državnih organa.....	132
9.4. Vrste državnih organa.....	133
10. OBLICI POLITIČKOG REŽIMA.....	135
10.1 Pojam političkog režima.....	135
10.2 Demokratski režim.....	136
10.3 Autokratski rezimi.....	137
11. OBLICI VLADAVINE.....	140
11.1. Pojam vladavine.....	140
11.2 Monarhija.....	142
11.2.1. Apsolutna monarhija.....	142
11.2.2. Ustavna monarhija.....	145
11.2.3. Parlamentarna monarhija.....	146
11.3 Republika.....	148

11.3.1. Predsednička republika.....	150
11.3.2. Parlamentarna republika.....	152
11.4 Mešoviti oblici vladavine.....	154
11.5. Skupštinski (konventski) sistem.....	156
11.6. Savremene tendencije u razvoju oblika vladavine.....	157
12. OBLICI DRŽAVNOG UREĐENJA.....	160
12.1. Pojam i značaj državnog uređenja.....	160
12.2. Unitarna (prosta) država.....	161
12.3. Federalna (složena) država.....	163
III DEO	
ODNOS DRŽAVE I PRAVA.....	165
13. Pravna država – Vladavina prava.....	165
13.1 Pojam i suština pravne države.....	165
13.2 Načela vladavine prava.....	168
13.3 Istorijski razvoj ideje pravne države.....	170
14. Zakonitost	173
14.1 Pojam i značaj načela zakonitosti.....	173
14.2 Hijerarhija pravnih akata i suprematija ustava.....	175
14.3. Načelo zakonitosti u radu državnih organa.....	177
15. Legalitet.....	179
15.1 Značenje i tumačenje pojma legaliteta.....	179
15.2 Odnos između zakonitosti i legaliteta.....	181
15.3. Legalitet i legitimitet.....	182
LITERATURA.....	184
O autoru.....	188

Predgovor

Pravo je jedan od najvažnijih fenomena ljudske civilizacije. Ono obezbeđuje red, pravdu i sigurnost, uređuje odnose među ljudima i institucijama i čini osnovu svakog uređenog društva. Razumevanje prava, njegovih izvora, funkcija i vrednosti, preduslov je ne samo za profesionalno bavljenje pravom već i za razvijanje svesti o značaju prava u svakodnevnom životu pojedinca i zajednice.

Udžbenik *Uvod u pravo* namenjen je studentima osnovnih studija prava kao prvi korak u sistematičnom izučavanju pravne nauke. Cilj udžbenika jeste da pruži temeljno, jasno i pregledno razumevanje osnovnih pojmova pravne teorije, kao i da osvetli razvoj i funkciju pravnih institucija. U njemu se razmatraju pojam i priroda prava, pravna norma, izvori prava, pravni poredak, kao i odnos između države i prava. Poseban naglasak stavljen je na načela pravne države, zakonitosti, legaliteta i legitimiteta, koja predstavljaju osnovne stubove svakog savremenog pravnog sistema.

Tekst je koncipiran tako da povezuje teorijska objašnjenja sa njihovim praktičnim značenjem. Pravo se ne prikazuje samo kao skup apstraktnih normi, već kao živa društvena pojava koja nastaje, menja se i razvija zajedno sa društvom. Na taj način studenti stiču ne samo pojmovno znanje, već i sposobnost razumevanja pravnih pojava u širem istorijskom, filozofskom i društvenom kontekstu.

U izradi ovog udžbenika korišćeni su relevantni domaći i strani izvori, savremena pravna literatura i normativni tekstovi Republike Srbije. Posebna pažnja posvećena je jasnoći izraza, preciznosti u terminologiji i sistematičnosti u izlaganju gradiva, kako bi udžbenik mogao poslužiti i kao praktičan vodič kroz osnove pravne misli.

Verujem da će ovaj udžbenik studentima predstavljati pouzdan temelj za razumevanje i dalje proučavanje prava, kao i inspiraciju za razvijanje kritičkog i odgovornog odnosa prema pravnim institucijama i društvenim vrednostima koje one štite.

U Novom Pazaru, 2025. godine
Prof. dr Maida Bećirović-Alić

I DEO

1. UVOD U PRAVO

1.1. Pojam uvoda u pravo

Uvod u pravo je samostalna pravna i nastavna disciplina koja proučava državu i pravo kao objektivne i međusobno povezane društvene pojave. Osnovni zadatak ove pravne discipline jeste da omogući razumevanje osnovnih pojmova, zakonitosti i odnosa koji su zajednički svim pravnim sistemima. Za razliku od pozitivnopravnih disciplina koje izučavaju važeće norme, ili istorijskopravnih koje proučavaju nekadašnje države i pravne sisteme, Uvod u pravo se bavi onim što je opšte, trajno i suštinsko u pojavi prava i države.

Kao posebna naučna disciplina, Uvod u pravo se oblikovao tek u drugoj polovini XIX veka, kada su se u okviru evropske pravne misli počeli izdvajati opšti pojmovi i teorijski temelji prava. U tom periodu dolazi do spajanja dotadašnjih odvojenih nauka o državi i o pravu u jednu celinu, koja će kasnije postati osnov za razvoj modernih teorijsko-pravnih disciplina. Iako su se ideje o državi i pravu razvijale još u antičkom periodu kod Platona i Aristotela, a potom u srednjem veku i kod shvatanja prirodnog prava, tek krajem XIX i početkom XX veka Uvod u pravo dobija karakter zasebne naučne oblasti. Od tada se ona u evropskim pravnim fakultetima razvija kao uvodna, ali teorijski utemeljena disciplina koja priprema studente za sistematsko razumevanje pravnog poretka i svih njegovih delova (Mitrović, 2012, str. 3–4).

U pravnoj teoriji su se za ovu oblast dugo koristili različiti nazivi – enciklopedija prava, uvod u pravne nauke, osnovi prava, teorija države i prava – ali se vremenom ustalio naziv „uvod u pravo“, jer najtačnije izražava i teorijski karakter i nastavnu funkciju ove discipline. U savremenom shvatanju, Uvod u pravo predstavlja uvodnu, ali i opštu i teorijsku nauku, čiji je zadatak da pruži znanja o osnovnim pojmovima i zakonitostima koji su zajednički svim granama prava.

Ova disciplina ima i dublji naučni značaj: ona ne daje samo faktografske ili deskriptivne informacije, već omogućava razumevanje unutrašnje logike prava, njegovih vrednosti i društvenih funkcija.

Uvod u pravo postavlja metodološki okvir za svaku dalju pravnu analizu i pruža sposobnost apstraktnog mišljenja o pravnim pojavama. Kao takav, on je neophodan temelj svake pravne nauke i pravne kulture.

1.2. Predmet uvoda u pravo

Predmet uvoda u pravo čine država i pravo kao dve nerazdvojne i međusobno uslovljene društvene pojave. Ova disciplina proučava njihovu prirodu, unutrašnju strukturu, međusobni odnos i zakonitosti razvoja. U stvarnosti postoje samo konkretne države i konkretni pravni sistemi, ali se u okviru uvoda u pravo ta konkretna stvarnost uzdiže na apstraktan i opšti nivo. Na tom nivou izražavaju se njihove trajne i suštinske osobine, nezavisno od vremenskih i prostornih razlika.

Uvod u pravo, dakle, ne proučava pravo jednog naroda ili jedne epohe, već ono što je zajedničko svima njima: osnovne pojmove o državi, pravu, pravnim normama, pravnim aktima i pravnim odnosima. On objašnjava zakonitosti koje se javljaju u pravnom životu i ukazuje na načine njihovog funkcionisanja. Na taj način, predmet uvoda u pravo nije samo važeće pozitivno pravo, već i celokupna pravna stvarnost, u njenoj suštini i razvoju.

Mitrović ističe da pojmovi kojima se ova disciplina koristi mogu biti i svakodnevni i naučni, ali im je zajedničko da izražavaju ono što je bitno i trajno u državi i pravu. Uvod u pravo proučava pojmove i zakonitosti koji važe u svim društvima u kojima postoji organizovana vlast i pravni poredak (Mitrović, 2012, str. 4–5).

Cilj proučavanja je da se kod studenata i istraživača razvije sposobnost da posmatraju državu i pravo kao deo jedinstvenog društvenog sistema. Na taj način, Uvod u pravo stvara osnovu za razumevanje svih posebnih pravnih disciplina i njihovo međusobno povezivanje u jedinstven naučni sistem.

1.3. Metod uvoda u pravo

Metod je put i način kojim se dolazi do naučnog saznanja. Uvod u pravo, budući da proučava složene društvene pojave, koristi čitav niz metoda kako bi omogućio njihovo potpuno i objektivno sagledavanje.

Najvažniji metodi Uvoda u pravo su:

- dogmatički,
- normativni,
- logički,
- aksiološki,
- sociološki,
- psihološki,
- politikološki,
- istorijski i
- uporednopravni.

Dogmatički metod usmeren je na utvrđivanje značenja i smisla pravnih normi; normativni posmatra pravo kao skup pravila koja uređuju društvene odnose; logički metod analizira veze između pojmova i pravila; aksiološki razmatra pravne vrednosti i njihovu moralnu osnovu; sociološki ispituje delovanje prava u društvu; psihološki proučava uticaj ljudske svesti i volje na stvaranje i primenu prava; politikološki istražuje pravo kao instrument vlasti; istorijski metod objašnjava njegov razvoj u vremenu, dok uporednopravni metod ispituje sličnosti i razlike među pravnim sistemima (Mitrović, 2012, str. 6–7).

Kombinovanjem ovih metoda stvara se celovita slika o pravu i državi. Uvod u pravo se time svrstava među interdisciplinarne nauke, jer povezuje elemente pravne teorije, sociologije, filozofije, istorije i politike. Njegov metodološki pluralizam omogućava da se pravo ne posmatra samo kao sistem normi, već i kao društvena, istorijska i vrednosna kategorija.

1.4. Odnos uvoda u pravo sa drugim pravnim disciplinama

Uvod u pravo zauzima posebno mesto u sistemu pravnih nauka jer ima uvodnu, integrativnu i metodološku funkciju. Njegov odnos prema drugim disciplinama može se sagledati na dva načina: prema drugim pravnim naukama i prema nepravnim društvenim naukama.

U okviru pravnih nauka, Uvod u pravo se nadovezuje na teoriju države i prava, filozofiju prava i opštu teoriju prava, jer se sve te discipline bave osnovnim pojmovima i zakonitostima pravnog poretka. Ipak, Uvod u pravo ima pretežno obrazovni i metodološki značaj, jer daje polaznu osnovu za razumevanje svih posebnih pravnih oblasti – ustavnog, građanskog, krivičnog, upravnog i drugih prava (Mitrović, 2012, str. 8).

U odnosu na nepravne nauke, Uvod u pravo je povezan sa sociologijom, politikologijom, ekonomijom, psihologijom i istorijom. Te discipline pomažu da se pravo razume u širem društvenom kontekstu i objasni kao deo ukupne društvene stvarnosti. Tako Uvod u pravo ne posmatra pravo izolovano, već u njenoj povezanosti sa društvom, državom, moralom i politikom.

Na taj način, ova disciplina obezbeđuje sintezu pravnog i društvenog saznanja. Ona povezuje teorijska razmatranja o pravu sa praktičnim institucijama i procesima njegovog ostvarivanja, što je čini nezaobilaznim polazištem svakog ozbiljnog pravnog proučavanja.

2. PRAVO

2.1. Pojam prava

Pravo je društveni fenomen koji nastaje u određenom stepenu razvoja ljudske zajednice, kada se javlja potreba da se odnosi među ljudima uređuju opštim i obaveznim pravilima ponašanja čije poštovanje obezbeđuje organizovana društvena sila – država. U najširem smislu, *pravo se može definisati kao sistem opštih pravila ponašanja čije izvršenje obezbeđuje državna prinuda* (Mitrović, 2012, str. 9).

Pojam prava jedno je od najstarijih i najsloženijih pitanja pravne nauke. Iako se kroz istoriju razvijao u različitim pravcima, zajedničko svim pristupima jeste nastojanje da se pravo razume kao društvena pojava koja uređuje ponašanje ljudi i obezbeđuje red, sigurnost i pravdu u zajednici. Još od antičkih filozofa pravo se tumačilo kao sredstvo ostvarivanja opšteg dobra i pravičnosti, dok su savremene teorije dodatno istakle njegovu normativnu prirodu i vezu sa državnom organizacijom.

Iako se pravo različito shvata i definiše, neizbežno je da se u svakoj definiciji obuhvati njegova normativna dimenzija, jer upravo ona najjasnije izražava suštinu pravnog poretka. Pravo, naime, ne postoji samo kao društvena činjenica, već i kao *sistem pravnih normi koje propisuju zapovesti, zabrane i ovlašćenja*. Zapovestima se određuje šta građani moraju činiti i kako se moraju ponašati, zabranama šta ne smeju činiti, a ovlašćenjima se dopušta ono što mogu, ali ne moraju da učine. Pored tih osnovnih kategorija, postoje i pravne norme koje imaju objašnjavajući ili tehnički karakter, ali one ne predstavljaju suštinu prava u užem smislu (Kulić, 2008, str. 102).

Saglasno normativnom stanovištu, pravo se može definisati kao skup društvenih normi, odnosno skup pravnih normi kojima se propisuju određena naređenja, ovlašćenja i zabrane. Time pravo postaje instrument društvene regulacije koji obezbeđuje red i stabilnost u zajednici, ali i mehanizam za ostvarivanje društvenih vrednosti.

Takvo shvatanje prava omogućava da se ono razlikuje od drugih društvenih normi – moralnih, običajnih ili religijskih – prema posebnim obeležjima koja ga izdvajaju.

Prvo obeležje prava jeste državni karakter pravnih normi – one nastaju voljom države i primenjuju se na celoj njenoj teritoriji. Drugo obeležje je prinudna priroda prava: svaka povreda pravne norme može dovesti do primene sankcije koju obezbeđuje država, pa je poštovanje prava, u krajnjem slučaju, garantovano državnom prinudom. Treće obeležje je javnost prava – pravne norme se najčešće objavljuju u službenim glasilima, čime postaju dostupne svima na koje se odnose. Četvrto obeležje jeste obaveznost prava, koje se poštuje i kada se ne smatra u potpunosti pravednim, jer se njegov legitimitet temelji na važenju i institucionalnoj podršci države. Konačno, peto obeležje je moralna komponenta prava, jer iako je ono sistem prinudnih normi, sadrži i određene moralne zahteve koji doprinose njegovoj društvenoj prihvatljivosti.

Ova obeležja, međutim, nisu uvek bila ista kroz istoriju. **Tradicionalno pravo** imalo je uglavnom običajni karakter i oslanjalo se na religiju i tradiciju, pri čemu njegova legitimnost nije počivala na državi. **Moderno pravo**, koje se razvija s jačanjem države i racionalno-pravnog poretka, zasniva se na načelima narodne suverenosti i ljudskih prava, a ne na nepromenljivim moralnim vrednostima. U **postmodernom dobu** dolazi do razvoja tzv. autonomnog prava – prava koje, uz odobrenje države, stvaraju preduzeća, institucije, lokalne zajednice i drugi nedržavni subjekti. Time se tradicionalni dualizam između prirodnog i pozitivnog prava postepeno prevazilazi, a savremena misao usmerava na pitanje kako stvoriti pravo po meri čoveka (Kulić, 2008, str. 104).

Pravo se, stoga, ne može shvatiti kao statična pojava. Ono je živi sistem koji se menja u skladu sa društvenim razvojem. Definicije prava nikada ne mogu biti konačne, jer pravo nije isto u svim vremenima, društvima i kulturama. Pored svih navedenih definicija, pravo se može definisati i kao **skup državnih i nedržavnih pravnih normi kojima se uređuje ponašanje ljudi u društvu, a čiju primenu obezbeđuje država putem prinude.**

Različiti autori su tokom istorije davali različita određenja prava, u zavisnosti od filozofskih i društvenih pogleda epohe. Kako ističe Kutlešić (2008, str. 47–48), mišljenja o suštini prava jednako su brojna kao i mišljenja o suštini države, jer pravo predstavlja višedimenzionalnu pojavu koja istovremeno sadrži i moralni, i društveni, i normativni element.

U istorijskom razvoju pravne misli izdvajaju se dve osnovne grupe teorija: idealističke i realističke.

Idealističke teorije (među kojima su najznačajnije prirodnopravne) polaze od pretpostavke da pravo ima nadiskustvenu, idealnu prirodu i da postoji nezavisno od volje ljudi i države.

Nasuprot njima, realističke teorije (poznate i kao pozitivističke) smatraju da pravo postoji samo kao rezultat društvenog života i državne organizacije, odnosno da je pravo ono što država stvori i garantuje svojom silom.

U okviru idealističkih teorija, posebno mesto zauzima prirodno pravo, koje potiče još iz antičke filozofije i izražava uverenje da postoji skup univerzalnih i trajnih pravila pravедnosti koja važe nezavisno od konkretne države. Takvo shvatanje bilo je dominantno u antici, hrišćanskoj misli srednjeg veka i ponovo oživelo u doba prosvetiteljstva kod autora poput Loka, Rusoa i Grocija. Nakon Drugog svetskog rata, prirodnopravne ideje su obnovljene kroz naglašavanje moralnih granica državne vlasti i prava, čime se reafirmisao princip da „ne može biti pravo ono što je suprotno pravdi“ (Kutlešić, 2008, str. 51).

S druge strane, pravni pozitivizam odbacuje postojanje prava izvan državne volje i smatra da pravo postoji samo kao skup važećih normi donetih u skladu sa propisanim postupkom. U okviru pozitivističkog pravca razvile su se brojne teorije – dogmatičke, analitičke, istorijske i normativističke (Kelsen). Njihova zajednička osobina jeste uverenje da pravo treba posmatrati onakvo kakvo ono jeste, a ne kakvo bi trebalo da bude.

Savremena, integralistička teorija pokušava da prevaziđe jednostranost ovih pristupa i da objedini njihove najvrednije elemente. Ona polazi od shvatanja da pravo ima i realnu i vrednosnu stranu, da je istovremeno društveni poredak i izraz moralnih i humanističkih vrednosti. U tom smislu, pravo se danas definiše kao sistem normi koji uređuje društvene odnose, ali istovremeno izražava i ideju pravde, jednakosti i slobode.

Dakle, pravo nije samo formalni sistem propisa, već živa društvena pojava koja se neprekidno menja i prilagođava potrebama društva, a svoj smisao dobija tek kada ostvaruje pravdu i doprinosi očuvanju društvenog poretka.

2.2. Definisanje prava

U pravnoj nauci ne postoji jedinstveno određenje prava, jer svaka teorija polazi od različitog pojmovnog i vrednosnog polazišta. Samim tim, i definicije prava razlikuju se prema metodi i cilju koji im se pripisuje. Kutlešić razlikuje tri osnovna pristupa definisanju prava: **deskriptivne, preskriptivne i središnje (aristotelovske)** definicije (Kutlešić, 2008, str. 57, 131).

Deskriptivne definicije (nazivaju se i indikativnim) predstavljaju skup iskaza kojima se pravo opisuje kao postojeća društvena pojava. One odgovaraju na pitanje *šta pravo jeste* i nastoje da objasne njegovu strukturu i funkcionisanje. U tim definicijama kaže se da pravo „postoji“, „sastoji se“ ili „ima određenu funkciju“, pri čemu se obuhvataju pojmovi poput pravnih normi, akata, subjekata i odnosa. Deskriptivni pristup ima pretežno empirijski karakter i koristi se u sociološkim i realističkim teorijama prava, gde se pravo posmatra kroz njegovu praktičnu primenu i društvenu ulogu.

Preskriptivne (normativne) definicije razlikuju se po svojoj funkciji – one ne opisuju pravo onakvo kakvo jeste, već propisuju kakvo bi ono trebalo da bude. U ovim definicijama pravo se izražava kroz iskaze poput „mora“, „treba“ ili „dužan je“, što ukazuje na njegovu normativnu, obavezujuću prirodu. Preskriptivne definicije izražavaju pravila ponašanja i sadrže element prinude, jer svako kršenje norme povlači državnu sankciju. Ovaj tip definicija karakterističan je za pozitivističku i dogmatičku pravnu misao, gde se naglašava obaveznost prava kao instrumenta društvenog reda.

U praksi se često javljaju i **mešovite deskriptivno-preskriptivne definicije**, koje spajaju oba pristupa. One istovremeno opisuju postojeće stanje prava i ukazuju na njegovu normativnu funkciju, kombinujući naučni i vrednosni aspekt. Takve definicije najčešće se koriste u savremenoj pravnoj teoriji, jer omogućavaju da se pravo sagleda i kao društvena činjenica i kao skup obaveznih normi.

Kutlešić (2008, str. 131) dodaje i tzv. „**aristotelovsku**“ ili **središnju definiciju**, koja se temelji na logičkom principu *per genus proximum et differentiam specificam* – određivanju pojma preko roda i vrste.

Ovaj tip definicije polazi od šireg pojma (rodnog pojma) i razlikuje ga od drugih pojmova pomoću posebne osobine (vrstovne razlike).

Na primer, ako se „kuća“ definiše kao „objekat za stanovanje“, tada je „objekat“ rodni pojam, a „namenjen stanovanju“ vrstovna razlika. Isto se primenjuje i u pravnoj teoriji – pravo se može definisati kao „skup društvenih pravila ponašanja“ (rodni pojam) „koja država obezbeđuje prinudom“ (vrstovna razlika).

Ova vrsta definicije ima značaj u pravnoj metodologiji jer spaja opisni i normativni element, dajući pojmu prava i logičku preciznost i sadržinsku dubinu. Time se prevazilazi jednostrana suprotnost između realističkih i normativističkih pristupa, jer se pravo određuje i kao društvena i kao pravna činjenica.

U teoriji prava se javljaju još i druge podele definicija – na realne i nominalne, formalne i koncepcijske, u zavisnosti od toga da li definišu samu suštinu prava ili samo njegov izraz. Ipak, osnovna razlika između deskriptivnih, preskriptivnih i središnjih definicija ostaje temelj za razumevanje načina na koji se pravo pojmovno oblikuje i naučno objašnjava.

2.3. Pravo, moral i pravda

U svakom društvu postoji težnja da se ponašanje ljudi uskladi s pravilima koja obezbeđuju red, sigurnost i ravnotežu između individualnih i opštih interesa. Ta pravila mogu imati različit karakter – pravni, moralni ili običajni – ali im je cilj zajednički: da omoguće skladno funkcionisanje zajednice i zaštitu osnovnih vrednosti. Pravo, moral i pravda, iako različiti po prirodi, predstavljaju međusobno povezane pojmove koji čine osnovu svakog društvenog poretka.

Pravo je institucionalizovani oblik društvenih vrednosti koji uređuje ponašanje pojedinaca i zajednica. Njegove norme izražavaju ono što društvo smatra obaveznim i dopuštenim, a njihovo poštovanje obezbeđuje država. Moral, s druge strane, ne počiva na prinudi već na unutrašnjem osećaju dužnosti i savesti. Moral predstavlja skup neformalnih društvenih pravila koja izražavaju vrednosne sudove o dobru i zlu, o tome šta je ispravno, a šta neprihvatljivo ponašanje.

Moralne norme nemaju obaveznost u pravnom smislu – njihovo poštovanje ne obezbeđuje država, već ih pojedinac usvaja kao lične principe, dok društvo njihovo kršenje sankcioniše osudom i prezirom.

Uprkos tim razlikama, moral i pravo su često međusobno usklađeni, jer i jedno i drugo teže ostvarivanju društvenog dobra. Kada su pravne norme u saglasnosti s moralnim načelima, njihova primena postaje prirodna i prihvaćena, dok pravne norme koje odstupaju od opšteprihvaćenih moralnih vrednosti gube autoritet i teško se primenjuju (Kulić, 2008, str. 104–105). Drugim rečima, pravo svoju snagu ne crpi samo iz državne prinude, već i iz moralne podrške društva.

U pravnoj teoriji postoje tri osnovna pristupa odnosu prava i morala. Prema prvom, pravo i moral su potpuno odvojeni sistemi; pravo ima formalni karakter i važi nezavisno od moralne procene. To je stanovište pravnog pozitivizma, prema kojem valjanost norme ne zavisi od njene pravednosti. Drugo gledište polazi od jedinstva prava i morala – smatra se da pravo mora biti moralno, jer bi bez moralne osnove izgubilo svoj smisao i legitimitet. Treće, savremeno stanovište zauzima srednji položaj: pravo i moral su povezani, ali ne i identični. Njihov odnos zavisi od istorijskog i društvenog konteksta, ali između njih postoji uzajamno delovanje – pravo utiče na moral, a moral oblikuje sadržinu pravnih normi (Lukić i Košutić, 1990, str. 105–106).

Pravda predstavlja pojam koji spaja pravo i moral u jedinstvenu celinu i daje smisao njihovom postojanju. Ona je vrednosni cilj prava i moralni ideal društva. Još su Platon i Aristotel smatrali da je svrha prava stvaranje pravednog poretka u kojem svako dobija ono što mu pripada. Pravda je, dakle, merilo prema kojem se ocenjuje da li pravo ostvaruje ono što je moralno ispravno i društveno prihvatljivo.

U filozofiji prava razlikuju se društvena i individualna, kao i proceduralna i supstancijalna pravda. Društvena pravda obuhvata pravičnu raspodelu dobara i jednakost građana pred zakonom, dok individualna pravda zahteva da svako dobije ono što mu pripada prema njegovom položaju i delovanju. Proceduralna pravda odnosi se na pošten i nepristrasan postupak, a supstancijalna na pravedan ishod. Pravo koje je formalno ispravno, ali materijalno nepravedno, ne može ispuniti svoju svrhu, jer se njime narušava poverenje u pravni poredak i osećaj društvene jednakosti.

Iz toga proizlazi da pravo, da bi bilo legitimno, mora biti utemeljeno na moralnim načelima i usmereno ka ostvarenju pravde. Pravo koje je lišeno moralne osnove postaje puka prinuda, dok moral koji nema oslonac u pravu ostaje bez snage da deluje u stvarnosti. Pravda je, u tom smislu, njihov zajednički imenitelj – ona je izraz sklada između normativnog (pravnog) i vrednosnog (moralnog) poretka.

Samo kada su pravo i moral u međusobnoj harmoniji, pravda može postojati ne samo kao ideja, već i kao živa društvena stvarnost.

Zato se može reći da moral daje unutrašnji sadržaj pravu, pravo daje spoljašnju snagu moralu, a pravda potvrđuje njihovu neraskidivu povezanost. Pravo bez morala postaje sredstvo prinude, moral bez prava ostaje ideal bez dejstva, a pravda bez oba gubi stvarnu osnovu. Njihov sklad predstavlja osnovni uslov humanog društva, jer samo pravedno pravo može biti moralno, a samo moralno pravo može biti istinski pravedno.

2.4. Vrste prava

Od antičkih vremena uočava se razlika između različitih vrsta prava, bilo po osnovu njihovog nastanka, sadržine ili načina primene. Takve podele imaju ne samo teorijski, već i praktičan značaj, jer omogućavaju bolje razumevanje strukture i funkcije pravnog poretka.

2.4.1. Vrste prava prema njegovoj prirodi

Pravo, kao složen društveni fenomen, može se klasifikovati prema različitim kriterijumima, a jedan od osnovnih jeste podela prema njegovoj prirodi. Ova podela polazi od suštine i karaktera pravnih normi, odnosno od toga da li one svoje važenje zasnivaju na samoj prirodi stvari, moralnim i društvenim vrednostima, ili pak na volji zakonodavca. Prema tom kriterijumu razlikuju se **prirodno pravo** i **pozitivno pravo**.

Prirodno pravo zasniva se na ideji da postoje univerzalna, razumska i nepromenljiva pravila pravde, koja važe nezavisno od svake državne vlasti, dok je pozitivno pravo skup pravnih normi koje donosi država i koje važe u određenom vremenu i prostoru. Razumevanje ove podele ključno je za shvatanje odnosa između prava kao moralnog ideala i prava kao društvenog poretka, odnosno između onoga što „jeste“ i onoga što „treba da bude“ u pravu (Kulić, 2015, str. 72).

Prirodno pravo

Prirodno pravo (*ius naturale*) predstavlja skup pravila koja postoje nezavisno od volje države i ljudi. Ono se zasniva na ideji da pravo ima svoj temelj u samoj prirodi čoveka ili u nekom višem, racionalnom ili božanskom poretku. Prema jednoj struji prirodnopravne misli, izvor prava leži u biološkoj prirodi čoveka; prema drugoj, u njegovoj umnoj, racionalnoj prirodi; dok treća naglašava božansku dimenziju čiji je glasnik ljudska svest (Perić, 1982, str. 210–211). Bez obzira na različite pristupe, prirodno pravo uvek izražava moralni ideal prema kojem se meri pozitivno pravo. Njegova suština nije u prinudi već u pravednosti, pa ono predstavlja korektiv zakonskog prava i merilo njegove legitimnosti. Ideja prirodnog prava bila je osnova stvaranja modernih ustava i proklamovanja ljudskih prava.

Pozitivno pravo

Pozitivno pravo (*ius positivum*) čini skup pravnih normi koje država stvara, priznaje i sprovodi putem svojih organa. Ono se razlikuje od prirodnog po tome što svoju snagu ne izvodi iz morala, već iz državne vlasti i društvene potrebe za redom. Pozitivno pravo je stvoreno pravo, koje deluje u određenom vremenu i prostoru i primenjuje se na određene subjekte. Njegova obaveznost počiva na državnoj prinudi, a cilj mu je da obezbedi pravnu sigurnost i stabilnost društvenih odnosa. U savremenoj pravnoj teoriji naglašava se da pozitivno pravo svoju punu legitimnost i pravednost može ostvariti samo ako je u skladu s temeljnim vrednostima prirodnog prava. Prirodno pravo, kao prvobitno i nepromenljivo, predstavlja izvor moralne osnove prava, dok je pozitivno pravo njegov izvedeni, promenljivi i vremenski važeći oblik (Jež & Dunderski, 2010).

2.4.2. Vrste prava prema načinu nastanka i obeležjima

Posmatrano prema nosiocu i načinu ostvarivanja pravne vlasti, pravo se može podeliti na **državno** i **nedržavno pravo**. Ova podela zasniva se na pitanju ko stvara pravne norme i u čije ime se one sprovode. **Državno pravo** predstavlja skup pravila koja donosi i sprovodi država putem svojih organa, a koja imaju obaveznu i sankcionisanu snagu na celoj teritoriji države. Ono izražava volju državne vlasti i obezbeđuje pravni poredak kroz zakone, uredbe i druge propise.

Nasuprot tome, **nedržavno pravo** nastaje u okviru različitih društvenih zajednica, udruženja, organizacija ili profesionalnih tela koja imaju unutrašnja pravila ponašanja za svoje članove. Iako nema karakter državne prinude, nedržavno pravo ima moralnu i organizacionu snagu jer doprinosi uređenju odnosa unutar određenih društvenih struktura. Ova podela pokazuje da pravo nije isključivo državni fenomen, već i izraz šire društvene regulacije koja proizlazi iz potrebe za redom i pravilima u zajedničkom životu ljudi (Kulić, 2015, str. 72).

Državno pravo

Državno pravo obuhvata norme koje stvaraju i primenjuju državni organi. Njegov obim zavisi od toga da li se tumači u širem ili užem smislu. U širem smislu, ono obuhvata sve norme koje potiču od državne vlasti, dok u užem obuhvata samo ustavno i administrativno pravo, koje uređuje organizaciju i funkcionisanje državnih organa. Državno pravo je, dakle, organizaciono pravo države. Ono definiše političku strukturu, način vršenja vlasti, prava i dužnosti organa uprave, kao i odnos države prema građanima (Mitrović, 2012, str. 143–144).

Državno pravo ima i integrativnu funkciju, jer povezuje sve segmente pravnog sistema kroz načela ustavnosti, zakonitosti i podelu vlasti. Time se obezbeđuje jedinstvo državne vlasti, ali i njena unutrašnja ravnoteža i kontrola.

Ono predstavlja osnovu celokupnog pravnog poretka, jer iz njega proizlaze svi drugi oblici prava i pravni akti. Takođe ima i značajnu garancijsku ulogu – štiti prava građana, obezbeđuje pravnu sigurnost i reguliše način na koji država ostvaruje svoju suverenost.

Nedržavno pravo

Nedržavno (autonomno) pravo nastaje u okviru društva, nezavisno od državnih organa. Njegovi tvorci su pojedinci, grupe ili organizacije koje samostalno formulišu pravila radi uređivanja svojih međusobnih odnosa. Takva pravila proizlaze iz potrebe za samoregulacijom i autonomijom društvenih subjekata, posebno u oblastima gde neposredna intervencija države nije ni potrebna ni poželjna. Ova pravila mogu biti potpuno nezavisna od državne regulative, ali država ih često priznaje, potvrđuje i integriše u pravni sistem, čime im daje formalnu pravnu snagu.

Primeri nedržavnog prava mogu se naći u statutima udruženja, pravilima profesionalnih komora, kolektivnim ugovorima, internim aktima preduzeća i pravilima sportskih organizacija.

Nedržavno pravo ima izrazitu socijalnu i participativnu funkciju. Njegov cilj nije samo da reguliše odnose, već i da obezbedi uslove za dostojanstven život, zajedničko delovanje i slobodno učešće pojedinaca u društvenim procesima. Na taj način, ono doprinosi demokratizaciji društva i razvoju građanske svesti, jer omogućava subjektima da aktivno učestvuju u stvaranju normi koje ih obavezuju. Granica između državnog i nedržavnog prava nije strogo određena – često postoje mešoviti oblici normi koje sadrže elemente oba sistema. Država, na primer, može priznati kolektivni ugovor između poslodavaca i sindikata kao izvor prava, čime se uspostavlja veza između autonomnog stvaranja pravila i formalnog pravnog poretka.

Tako nedržavno pravo deluje kao most između državnog normativnog sistema i spontanih oblika društvene regulacije, obezbeđujući ravnotežu između prinude i slobode, između institucionalnog autoriteta i autonomije društvenih subjekata.

2.4.3. Vrste prava prema oblastima regulisanja

Ukoliko posmatramo pravo sa stanovišta oblasti koje ono reguliše i načina na koji uređuje društvene odnose, može se uočiti da se pravni poredak sastoji od više međusobno povezanih celina, od kojih svaka ima svoju specifičnu funkciju i značaj. Pravo obuhvata različite grane koje su usmerene na uređenje određenih sfera društvenog života – od odnosa između pojedinaca i države, preko međusobnih odnosa građana, do odnosa među državama u međunarodnoj zajednici. Svaka od ovih oblasti prava doprinosi ostvarivanju osnovnih vrednosti pravnog poretka, kao što su pravda, sigurnost i red.

Prema tom kriterijumu razlikuju se **međunarodno i unutrašnje, javno i privatno**, kao i **materijalno i formalno pravo**. Ove podele omogućavaju sistematsko razumevanje složenosti pravnog sistema i njegovog unutrašnjeg uređenja. One ne predstavljaju stroge granice, već međusobno povezane segmente koji zajedno čine jedinstvenu i funkcionalnu celinu. Na taj način postaje moguće sagledati kako pravo deluje na različitim nivoima društva – od pojedinca i zajednice do države i međunarodnih odnosa – i kako se kroz različite grane ostvaruje njegov osnovni cilj: uspostavljanje i očuvanje pravednog društvenog poretka (Kulić, 2015, str. 72).

Međunarodno i unutrašnje pravo

Jedno od najstarijih pitanja u teoriji prava jeste da li međunarodno pravo uopšte predstavlja pravo u pravom smislu te reči. Iako međunarodne norme nemaju prinudnu silu države, one ipak uređuju odnose među državama i međunarodnim organizacijama, pa se stoga priznaju kao pravne norme posebne vrste. Odnos između međunarodnog i unutrašnjeg prava objašnjava se kroz dva pristupa: **monizam**, koji polazi od jedinstva pravnog poretka i priznaje prvenstvo međunarodnog prava, i **dualizam**, koji smatra da su međunarodni i unutrašnji pravni poredak odvojeni i nezavisni. U praksi, većina država prihvata kombinovani pristup – međunarodno pravo ima prvenstvo u pitanjima ljudskih prava i međunarodnih obaveza, dok unutrašnje pravo zadržava primat u nacionalnim stvarima (Mitrović, 2012., str. 145–146).

Javno i privatno pravo

Deoba prava na javno i privatno potiče još iz rimskog prava (*ius publicum et ius privatum*). Javno pravo obuhvata norme koje uređuju odnose između države i pojedinaca u kojima država nastupa s pozicije vlasti, dok privatno pravo uređuje odnose između ravnopravnih subjekata. U javno pravo spadaju ustavno, upravno, krivično i finansijsko pravo, dok privatno obuhvata građansko, obligaciono, porodično i nasledno pravo. Iako je ova podela istorijski ukorenjena, granice između javnog i privatnog prava u savremenom dobu postaju sve fluidnije, jer se brojni odnosi prepliću i ne mogu strogo svrstati u jedan od ovih sistema.

Materijalno i formalno pravo

Materijalno pravo sadrži norme koje neposredno uređuju prava i obaveze subjekata, dok formalno pravo obuhvata pravila postupka kojima se ta prava ostvaruju. Materijalno pravo predstavlja sadržinski deo pravnog poretka – norme koje uređuju vlasništvo, ugovore, krivicu, naknadu štete, brak ili nasledstvo. Formalno pravo, nasuprot tome, čine procesne norme koje omogućavaju ostvarenje i zaštitu tih prava putem sudova i drugih organa (npr. parnični, krivični i upravni postupak).

3. PRAVNI POREDAK I PRAVNI SISTEM

3.1. Pravni poredak

Pravni poredak predstavlja organizovanu i uređenu celinu pravnih normi koje se međusobno povezuju u logički i hijerarhijski sistem. On ne nastaje stihijski, već je rezultat planskog i svesnog normativnog delovanja države i drugih subjekata koji učestvuju u stvaranju prava. Pravni poredak obezbeđuje red, sigurnost i pravdu u društvu, pa se s pravom smatra osnovom funkcionisanja svakog pravnog sistema (Mitrović, 2012, str. 166).

U pravu nema mesta haotičnosti niti neuređenosti. Sve norme su povezane u jedinstvenu strukturu u kojoj svaka ima svoje mesto i pravni značaj. Na vrhu te strukture nalaze se najopštije norme, kao što su ustavne i zakonske, dok se na nižim nivoima nalaze podzakonski akti, pravilnici i pojedinačne odluke. Time se obezbeđuje unutrašnja koherentnost sistema, jer svaka norma dobija snagu iz one više, a primenjuje se na niže nivoe društvenih odnosa. Takva organizacija omogućava zakonitost, predvidivost i usklađenost u primeni prava.

Pravni poredak ne predstavlja apstraktno pravilo, već živu i funkcionalnu strukturu koja se menja zajedno s društvom. Država je nosilac te organizacije, jer stvara i obezbeđuje izvršenje pravnih normi, ali se i sama mora kretati u granicama koje pravo postavlja. Pravo, dakle, ne samo da proizlazi iz države već i ograničava njenu vlast, čineći mogućim postojanje pravne države.

Razvoj društva i uloga države u njemu utiču na širenje i složenost pravnog poretka. Kako država preuzima sve veći broj funkcija — od ekonomskih do socijalnih i kulturnih — raste i broj pravnih normi. Ova pojava, koju Kutlešić označava terminima panetatizacija i panjuridizacija, svedoči o sveobuhvatnom prodiranju prava u sve sfere društvenog života (Kutlešić, 2008, str. 167). Takav proces vodi ka složenim i obimnim pravnim sistemima koji zahtevaju stalno normativno sređivanje, sistematizaciju i pojednostavljenje.

Kako bi se obezbedila preglednost i doslednost, savremene države primenjuju tri osnovne tehnike pravnog uređenja: inkorporaciju, kodifikaciju i reviziju. Inkorporacija je tehnička obrada propisa, kojom se u jedan tekst unose sve izmene i dopune radi lakšeg korišćenja. Kodifikacija predstavlja objedinjavanje i sistematizovanje postojećih propisa u jedinstven zakon ili zakonik, čime se ostvaruje jasnoća i unutrašnja povezanost pravnog poretka. Revizija se odnosi na preispitivanje i usklađivanje važećih propisa sa novim društvenim potrebama. Istorijski posmatrano, kodifikacije su se javljale u razvijenim društvima i označavale visoki stepen pravne i političke zrelosti, kao što su Hamurabijev zakonik, Justinijanov kodeks, Dušanov zakonik i Napoleonski zakonik, koji su obeležili prelazak iz nesistematičnih u racionalno uređene pravne poretke.

Pravni poredak se, prema svom dometu i važenju, može razlikovati na unutrašnji i međunarodni. Unutrašnji pravni poredak obuhvata sve norme koje važe unutar jedne države i odnose se na njene građane, institucije i organe vlasti. Njegovu osnovu čine ustav i zakoni, koji izražavaju politički i društveni poredak zajednice. Međunarodni pravni poredak, nasuprot tome, obuhvata pravila koja uređuju odnose među državama i drugim subjektima međunarodne zajednice. On nema centralizovanu prinudu, već počiva na saglasnosti, reciprocitetu i poštovanju preuzetih obaveza (Mitrović, 2012, str. 167). Iako različiti po strukturi, unutrašnji i međunarodni poredak međusobno deluju i dopunjuju se, jer savremena država ne može biti potpuno izolovana od međunarodnih pravnih pravila.

Jedinstvo pravnog poretka obezbeđuje hijerarhijska povezanost njegovih normi, dosledna primena principa zakonitosti i postojanje organa koji nadziru ustavnost i zakonitost pravnih akata. Svaka norma nižeg reda mora biti u saglasnosti s višom, čime se ostvaruje unutrašnja logika i stabilnost pravnog sistema. Time se sprečava arbitrarnost i obezbeđuje poštovanje načela vladavine prava, koje je suštinski pokazatelj razvijenog pravnog poretka.

U savremenom shvatanju, pravni poredak nije samo tehnički uređeni sistem normi, već i vrednosni poredak koji izražava osnovne društvene ideale — slobodu, pravdu, jednakost i sigurnost. Njegova funkcija nije samo da obezbedi red i predvidivost, već i da afirmiše moralne i civilizacijske vrednosti zajednice. Pravni poredak, kao izraz pravne kulture jednog društva, pokazuje stepen njegove organizovanosti i sposobnosti da uskladi interese pojedinca, društva i države.

3.2. Pravni sistemi

Polazeći od činjenice da svaka država ima sopstveni pravni poredak, može se zaključiti da u svetu postoji onoliko pravnih sistema koliko ima i država. Različiti istorijski, društveni, politički i kulturni uslovi pod kojima su se razvijale države doveli su do oblikovanja specifičnih pravnih tradicija i koncepcija prava. Iako se pravo u osnovi svuda zasniva na istim univerzalnim vrednostima – pravdi, sigurnosti i redu – način njihovog ostvarivanja i tumačenja značajno se razlikuje od jedne zajednice do druge. Te razlike ogledaju se ne samo u strukturi i izvorima prava, već i u samom shvatanju njegove prirode, funkcije i odnosa prema državi i društvu (Kulić, 2015, str. 73).

Na toj osnovi razvila se podela na **pravne porodice**, odnosno veće grupe nacionalnih prava koje povezuje zajedničko poreklo, slični pravni izvori, metoda pravnog mišljenja i opšta filozofska i kulturna osnova. Ova podela omogućava klasifikaciju savremenih pravnih sistema prema njihovim osnovnim obeležjima i tradicijama. Svaka od njih ima sopstvenu pravnu logiku i metodologiju, što potvrđuje da pravo, iako univerzalno po svojoj svrsi, ostaje duboko povezano sa istorijskim i kulturnim kontekstom u kojem nastaje i deluje.

Ova raznolikost pravnih porodica pokazuje da pravo nije statična kategorija, već dinamičan i živ sistem koji se neprestano menja u skladu sa društvenim razvojem. Upravo zbog toga proučavanje pravnih porodica ima izuzetan značaj za razumevanje savremenih pravnih tokova, međunarodne saradnje i mogućnosti pravne harmonizacije među državama.

3.2.1. Evropskokontinentalni (rimsko-germanski) sistem

Evropskokontinentalni (rimsko-germanski) sistem predstavlja najrasprostranjeniji i istorijski najuticajniji pravni sistem na svetu. Svoje temelje zasniva na rimskom pravu, čijim su razvojem i kasnijim preoblikovanjem germanski narodi stvorili savremenu strukturu kontinentalnog prava. Ovaj sistem oblikovan je kroz vekove evolucije evropske pravne misli i predstavlja spoj rimskog racionalizma, nemačke sistematičnosti i francuske kodifikacione tradicije.

Njegova osnovna ideja jeste da pravo mora biti racionalno uređeno, zasnovano na pisanim normama i logičkoj strukturi, koja obezbeđuje pravnu sigurnost i jedinstvo pravnog poretka (Kulić, 2015, str. 74).

Ova grupa obuhvata prava svih država evropskog kontinenta, izuzev Velike Britanije, Malte i Kipra. U literaturi se naziva i **rimskogermanski sistem**, jer su njegova glavna izvorišta rimsko privatno pravo i pravna nauka germanskih naroda. Rimsko pravo postavilo je temelje individualističke koncepcije subjektivnih prava i pojma privatne svojine, dok je nemačka pravna tradicija razvila racionalistički pristup, sistematiku i kodifikacije. Tako je oblikovan sistem koji spaja tradiciju i logiku, teoriju i praksu, a koji se odlikuje visokom stepenom pravne uređenosti i jasnoće.

Pravo ove grupe zasniva se na pisanim pravnim normama i strogoj hijerarhiji propisa. Na vrhu se nalazi ustav, zatim zakoni koje donose parlamenti, a potom podzakonski akti i pojedinačne odluke. Norme su opšteg karaktera, apstraktne i obavezujuće za sve, što obezbeđuje stabilnost, predvidivost i kontinuitet pravnog poretka. Sudovi imaju zadatak da zakone tumače i primenjuju, dok stvaranje prava pripada zakonodavcu. Uloga sudske prakse je pomoćna, a autoritet suda ogleda se u doslednoj primeni zakona, a ne u stvaranju novih pravnih normi.

Jedno od temeljnih obeležja evropskokontinentalnog sistema jesu kodifikacije – sveobuhvatni zakonski tekstovi koji uređuju čitave grane prava i izražavaju sistematičnost i racionalnost pravne misli. Najpoznatiji primeri su Građanski zakonik Francuske (Code Civil, 1804) i Nemački građanski zakonik (BGB), koji su poslužili kao uzor brojnim državama. Kodifikacija u ovom sistemu nije samo tehničko uređenje prava, već i izraz težnje ka jasnoći, racionalnosti i pravnoj sigurnosti.

Jasno je izražena i podela na javno i privatno pravo – javno pravo štiti interese države i zajednice, dok privatno uređuje odnose među ravnopravnim subjektima. Pravo se uči, tumači i primenjuje kroz razvijen pojmovni aparat i sistem pravnih načela, uz poseban značaj koji ima pravna nauka u razvoju i objašnjenju pravnih instituta.

Evropskokontinentalni sistem, iako nastao u Evropi, prevazišao je njene granice. Njegovi principi i struktura postali su osnov savremenih pravnih poredaka mnogih država Latinske Amerike, centralne i istočne Evrope, pa čak i pojedinih zemalja Afrike i Azije. Zbog svoje racionalnosti, stabilnosti i jasne sistematike, ovaj sistem se smatra jednim od najkoherentnijih i najuticajnijih modela u istoriji prava.

3.2.2. Anglosaksonski (common law) sistem

Anglosaksonski (common law) sistem potiče iz Engleske, gde se razvio postepeno, kroz praksu kraljevskih sudova u periodu od XII do XIV veka. U početku je predstavljao skup običajnih pravila i sudskih odluka koje su nastajale rešavanjem konkretnih sporova, da bi se vremenom oblikovao u stabilan i koherentan pravni sistem. Odatle se proširio na zemlje britanskog Komonvelta – pre svega na Sjedinjene Američke Države, Kanadu, Australiju, Novi Zeland i Južnoafričku Republiku, kao i na brojne bivše britanske kolonije, koje su preuzele njegove osnovne principe (Kulić, 2015, str. 74–75).

Dok je na Kontinentu primarni izvor prava zakon, odnosno sistematizovan skup pravnih normi određene vrste nastao delatnošću zakonodavca (parlament), u okviru *common law* korpusa engleskog (angloameričkog) prava to je specifičan deo presude nekog od viših sudova (u propisima Engleske i Velsa označeni kao superior courts), poznatiji kao *ratio decidendi* (Šite, 2021. str. 15). Sudovi u Engleskoj nisu samo tumači prava, već i njegovi tvorci. Njihove presude imaju snagu opšte obaveznosti i postaju deo pravnog sistema kroz princip presedana (precedenta) – pravila da se ranija sudska odluka primenjuje u budućim sličnim slučajevima (*stare decisis*). Na taj način, pravo se ne stvara unapred, već nastaje kroz sudske praksu i konkretnu primenu pravde u pojedinačnim slučajevima. Zbog toga se ovaj sistem često naziva presedansko ili sudske pravo.

Common law se razvijao induktivno, od pojedinačnog slučaja ka opštem pravilu. Takav pristup omogućio je da se pravo oblikuje pragmatično i prilagođava potrebama društva. Umesto apstraktnih normi, karakterističnih za kontinentalni sistem, common law se oslanja na logiku presuda, obrazloženja sudija i stvarne okolnosti slučaja. Ova fleksibilnost čini anglosaksonski sistem izuzetno dinamičnim i sposobnim da se prilagođava društvenim promenama bez potrebe za stalnim donošenjem novih zakona.

Pored *common law*, u Engleskoj se razvio i *equity law* (pravo pravičnosti), koje je nastalo kao reakcija na preterani formalizam *common law*-a. Odluke donete na osnovu pravičnosti (*equity*) utemeljene su na moralnim načelima, savesti i ideji pravičnog rešenja tamo gde bi stroga primena pravila dovela do nepravde. S vremenom su se ova dva sistema spojila u jedinstven pravni poredak, ali su njihovi principi ostali jasno prepoznatljivi – *common law* kao pravo forme i presedana, a *equity* kao pravo pravičnosti i savesti (Kulić, 2015, str. 75).

Treći važan izvor anglosaksonskog prava čine *statutes* – zakoni koje donosi parlament. Iako se njihov značaj povećao u savremenom dobu, oni se i dalje tumače kroz sudsku praksu, što znači da sudovi zadržavaju odlučujuću ulogu u oblikovanju prava. Sudska interpretacija zakona ima veću težinu od samog teksta propisa, jer sudovi svojim tumačenjem određuju njegovo stvarno značenje i primenu.

U Sjedinjenim Američkim Državama *common law* je preuzet iz engleske tradicije, ali je prilagođen specifičnostima američkog ustavnog sistema. Američko pravo zasniva se na pisanom Ustavu i principu ustavnosudske kontrole, koji sudovima omogućava da ocene saglasnost zakona sa ustavom. Time je uspostavljena ravnoteža između zakonodavne i sudske vlasti. U američkom sistemu posebno je izražena uloga Vrhovnog suda, čije odluke imaju status ustavnih presedana i utiču na ceo pravni poredak. Pored toga, u saveznoj državi Luizijani i danas su prisutni elementi kontinentalnog (francuskog) prava, jer je ova oblast bila pod snažnim uticajem Građanskog zakonika Francuske.

Anglosaksonski sistem karakterišu fleksibilnost, pragmatičnost i praktična primenljivost prava. U njemu nema stroge podele na javno i privatno pravo – sve zavisi od prirode odnosa i odluke suda. Pravo se razvija kroz iskustvo, a ne kroz teorijsku sistematizaciju. Uloga sudova je centralna, dok je pravna nauka usmerena na analizu prakse, a ne na apstraktne konstrukcije.

Prema Kuliću, prednost anglosaksonskog sistema ogleda se u njegovoj prilagodljivosti društvenim promenama, dok se njegov glavni nedostatak vidi u nedostatku sistematičnosti i otežanoj dostupnosti prava, jer se ono nalazi rasuto u velikom broju sudskih odluka.

3.2.3. Kineski pravni sistem

Kineski pravni sistem zauzima posebno mesto među azijskim pravnim porodicama, jer predstavlja spoj drevne filozofske tradicije i savremenih normativnih uticaja. Njegovi temelji potiču iz najranijih perioda kineske civilizacije i oblikovani su pod snažnim uticajem tri ključne filozofske škole: konfucijanizma, taoizma i **škole zakona (fajia)**. Ove škole nisu razvijale pravo u savremenom, formalnom smislu, već su formirale moralne, društvene i političke osnove koje su vekovima određivale kineski pogled na društveni poredak i pravdu (Kulić, 2015, str. 75).

Konfucijanizam je imao presudan uticaj na formiranje kineskog pravnog duha. On je postavio moralno-etičke temelje društva i prava, ističući red, harmoniju, poštovanje hijerarhije i porodičnih odnosa. U središtu pravnog mišljenja nije bila kazna, već prevaspitavanje i obnova društvenog sklada. Pravo je imalo prvenstveno obrazovnu, a ne represivnu funkciju – cilj je bio da se ponašanje uskladi sa moralnim normama i društvenim vrednostima, a ne da se samo sankcioniše prestup.

Taoizam je doprinosa razumevanju prava kroz ideju prirodnog reda i spontanosti (*wu wei*), naglašavajući potrebu da vladar i organi vlasti ne nameću suviše pravila, već da omoguće sklad između prirode, društva i pojedinca. Nasuprot tome, **škola zakona (fajia)** razvila je ideju o potrebi čvrstih i jasnih propisa, ističući da je stabilnost države moguća samo ako se ponašanje ljudi reguliše strogim zakonima i kaznama. Time je u kineskom pravu od ranog perioda uspostavljena ravnoteža između morala i prisile, odnosno između etičkog i pravnog poretka (Kulić, 2015, str. 75).

Tokom istorije, kinesko pravo se razvijalo kao spoj moralnih normi i državnih pravila. U tradicionalnom periodu, većina društvenih odnosa bila je uređena moralnim normama zasnovanim na konfucijanskom učenju, dok su krivična pravila bila u nadležnosti države i predstavljala jedini formalizovani deo pravnog sistema. Ovaj dualizam – moral kao osnova društva i zakon kao sredstvo državne kontrole – ostao je karakterističan za kinesku pravnu misao vekovima.

Moderna faza razvoja kineskog pravnog sistema započinje početkom XX veka, kada Kina, pod uticajem evropskog i japanskog kontinentalnog prava, započinje proces kodifikacije i modernizacije zakonodavstva.

Nakon osnivanja Narodne Republike Kine 1949. godine, usledio je period snažnog uticaja sovjetskog prava, naročito u oblasti državne organizacije, uprave i planiranja. U tom periodu pravo je imalo izrazito političku funkciju – služilo je ostvarivanju ideoloških ciljeva i jačanju državne vlasti.

Od kraja XX veka, reformama koje su započete 1978. godine, kineski pravni sistem prolazi kroz temeljnu transformaciju. Usvaja se niz važnih zakona iz oblasti građanskog, privrednog, upravnog i krivičnog prava, uvodi se pravna sigurnost kao načelo, jača uloga sudova i pravne profesije, i pravo postaje važno sredstvo regulisanja ekonomskih i društvenih odnosa. Uprkos modernizaciji, kineski pravni sistem zadržava filozofsku tradiciju moralne odgovornosti i društvene harmonije, što ga čini specifičnim spojem pravnog pozitivizma i etičkog humanizma.

Danas kineski pravni sistem predstavlja kombinaciju tradicionalnih moralno-filozofskih načela i savremenog zakonodavstva. On teži da poveže principe pravne sigurnosti, efikasnosti i društvene pravde sa moralnim vrednostima i konfucijanskim idealom sklada u društvu. Upravo ta sinteza tradicije i modernosti čini kineski pravni sistem jedinstvenim primerom kako se drevna pravna kultura može prilagoditi zahtevima savremenog sveta, a da pri tom ne izgubi svoju duhovnu i kulturnu osnovu (Kulić, 2015, str. 75).

3.2.4. Japanski pravni sistem

Japanski pravni sistem predstavlja izuzetno zanimljiv primer mešovitog pravnog sistema, koji je uspeo da poveže tradicionalne kulturne i moralne vrednosti Dalekog istoka sa racionalnošću i strukturom evropskog kontinentalnog prava. Tokom većeg dela svoje istorije, japansko društvo se oslanjalo na moral, običaje i društvenu hijerarhiju kao osnovne mehanizme regulisanja odnosa među ljudima. Formalno pravo imalo je sporednu ulogu, a društveni sklad i harmonija bili su važniji od strogog poštovanja zakona. Međutim, od druge polovine XIX veka, posebno u periodu reformi Meiji (1868–1912), Japan započinje intenzivan proces modernizacije i pravne transformacije (Kulić, 2015, str. 75–76).

U tom periodu, japanski reformatori su, nastojeći da zemlju približe Zapadu, preuzeli elemente evropskog kontinentalnog prava, prvenstveno nemačkog i francuskog pravnog sistema, koji su im služili kao modeli za izradu kodifikacija i institucionalno uređenje države.

Ipak, u tom procesu modernizacije nisu odbačene tradicionalne vrednosti japanskog društva, već su one uklopljene u novi pravni okvir. Time je stvoren sistem koji spaja racionalnost i formalnu strukturu zapadnog prava sa kolektivnim duhom, moralnom disciplinom i težnjom ka harmoniji svojstvenim japanskoj kulturi.

Japansko pravo ima formalnu strukturu kontinentalnog tipa – postoji hijerarhija propisa koju čine ustav, zakoni, podzakonski akti i kodifikacije. Najvažniji dokument modernog japanskog pravnog sistema jeste Ustav iz 1947. godine, kojim je Japan postao demokratska i parlamentarna država, a načelo vladavine prava postavljeno kao osnov čitavog sistema. Pored ustava, doneti su i brojni važni zakoni: Građanski zakonik, Krivični zakonik, Zakon o parničnom postupku i Zakon o upravnom postupku, koji po svojoj strukturi i sadržaju u velikoj meri odgovaraju evropskim kontinentalnim uzorima.

Iako se japanski pravni sistem formalno oslanja na pisane izvore i kodifikacije, u praksi je izražena sklonost ka rešavanju sporova mirnim putem, kroz nagodbu, posredovanje i kompromis. Ova tradicija potiče iz konfucijanske etike, koja naglašava značaj društvenog sklada, izbegavanje sukoba i čuvanje časti. Sudski postupci se pokreću tek kada iscrpe sve druge mogućnosti, što svedoči o duboko ukorenjenom društvenom uverenju da pravo treba da služi miru i slozi, a ne sukobu i kažnjavanju.

Japanski sistem se zbog toga često opisuje kao spoj evropske pravne racionalnosti i istočnoazijske moralne tradicije. On pokazuje kako pravo može biti uspešno prilagođeno kulturnim specifičnostima jednog naroda, a da pritom zadrži svoju univerzalnu funkciju – obezbeđivanje reda, pravičnosti i društvene stabilnosti. Prema Kuliću, japanski pravni sistem je jedan od najuspešnijih primera harmonizacije tradicije i modernosti, jer je sačuvao moralni karakter i kolektivne vrednosti svog društva, istovremeno prihvatajući savremene pravne institucije i principe vladavine prava (Kulić, 2015, str. 76).

3.2.5. Šerijatski pravni sistem

Šerijatski pravni sistem predstavlja jedinstvenu i celovitu pravnu tradiciju koja se temelji na religijskim načelima islama i obuhvata sve aspekte ljudskog života – verske, porodične, imovinske, društvene i moralne odnose. Za razliku od sekularnih pravnih sistema koji prave jasnu razliku između prava, morala i religije, šerijatsko pravo posmatra te sfere kao nerazdvojnu celinu.

Njegov osnovni cilj nije samo regulisanje spoljašnjeg ponašanja pojedinca, već i oblikovanje moralnog i duhovnog poretka.

Osnovni izvori islamskog prava su **Kur'an**, **Sunet**, **Idžma** i **Kijas**.

- **Kur'an** je temeljni izvor šerijata i sadrži verske, moralne i pravne norme koje je, prema islamskom verovanju, objavio Bog (Allah) poslaniku (proroku) Muhammedu (s.a.w.s).
- **Sunet** obuhvata predanja o rečima, delima i odlukama poslanika Muhammeda i ima funkciju tumačenja i dopune kur'anskih propisa.
- **Idžma** označava konsenzus islamskih učenjaka o određenom pravnom pitanju i predstavlja oblik kolektivnog autoriteta u tumačenju prava.
- **Kijas**, odnosno analogijsko zaključivanje, primenjuje se u situacijama kada ne postoji direktan tekstualni izvor, pa se novo pravno pitanje rešava na osnovu sličnosti sa već postojećim pravilom.

Ova četiri izvora čine osnovu celokupnog šerijatskog prava, koje se vremenom razvilo kroz delovanje različitih pravnih škola (mezheba) – hanefijske, malikijske, šafijske i hanbelijske. Svaka od njih tumači šerijat u skladu sa sopstvenim metodološkim pristupom, ali sve počivaju na zajedničkoj osnovi božanskog porekla prava.

Za šerijatski pravni sistem karakteristično je da ne pravi strogu razliku između prava i morala. Pravne norme u šerijatu istovremeno su i religijske zapovesti, a njihovo poštovanje ima etičku i duhovnu dimenziju. Pravo se ne zasniva na državnoj prinudi u zapadnom smislu, već na moralnoj i verskoj obavezi vernika da poštuje božanski zakon. Time se ostvaruje ne samo spoljašnja disciplina, već i unutrašnja, duhovna harmonija pojedinca i zajednice.

Islamsko pravo razlikuje obaveze prema Bogu (ibadat) – koje obuhvataju verske dužnosti poput molitve, posta i davanja zekata – i obaveze među ljudima (muamelat), koje se odnose na građanske, porodične i imovinske odnose. Kazneni sistem šerijata obuhvata više kategorija sankcija, među kojima su najpoznatije hudud kazne – telesne i simbolične kazne koje se primenjuju za najteža dela, poput krađe, preljube ili otpadništva od vere. Njihova svrha nije samo kažnjavanje, već i očuvanje moralnog reda i društvenog sklada (Kulić, 2015, str. 77).

U savremenom dobu islamski pravni sistem pokazuje veliku raznolikost u primeni. U pojedinim državama, poput Saudijske Arabije i Irana, šerijat je u potpunosti ugrađen u državni pravni poredak i primenjuje se u svim oblastima života. U drugim zemljama, kao što su Egipat, Jordan, Pakistan i Indonezija, islamsko pravo ima ograničenu primenu, uglavnom u oblasti porodičnih, naslednih i ličnih odnosa, dok su ostale grane prava uređene po uzoru na evropske kontinentalne sisteme. Ova kombinacija religijskog i sekularnog prava čini pravni poredak mnogih islamskih zemalja mešovitim sistemom.

Specifičnost šerijatskog prava ogleda se u njegovom duhovnom i moralnom karakteru – ono ne teži samo pravnoj regulaciji, već i moralnom usavršavanju pojedinca i društva. Zbog toga šerijatski sistem ima izuzetno važnu ulogu u očuvanju kulturnog identiteta islamskog sveta i predstavlja most između vere, morala i prava (Štulanović, 2002).

3.2.6. Hindu pravni sistem

Hindu pravni sistem potiče iz najstarijih slojeva indijske civilizacije i predstavlja spoj religijskih, filozofskih i običajnih pravila koja zajedno čine osnovu pravnog i moralnog poretka društva. Njegov temelj čine Dharmashastre – drevne zbirke normi i komentara koje propisuju pravila ponašanja u svim sferama života: od porodičnih i imovinskih odnosa do društvenih i moralnih dužnosti. Za razliku od zapadnih pravnih sistema, hindu pravo nikada nije pravilo strogu razliku između prava, morala i religije; ono predstavlja jedinstven sistem vrednosti u kojem su duhovna, etička i pravna načela nerazdvojivo povezana (Kulić, 2015, str. 77–78).

Osnovni princip hindu prava je dharma – sveobuhvatan pojam koji obuhvata pravdu, moralni red, dužnost i univerzalnu harmoniju. Dharma se ne odnosi samo na pravna pravila, već i na unutrašnji poredak sveta i obaveze svakog pojedinca prema zajednici i kosmosu. Stoga pravo u hindu tradiciji ne služi samo regulisanju društvenih odnosa, već ima i duhovnu svrhu – ono vodi pojedinca ka samospoznaji, moralnom usavršavanju i očuvanju kosmičke ravnoteže. Pravo i moral su u potpunosti isprepleteni, a zakon se posmatra kao sredstvo ostvarivanja višeg, božanskog poretka, a ne samo ljudske pravde.

Hindu pravni sistem se tokom vekova razvijao kao spoj običajnog i religijskog prava. Osim Dharmashastri, značajan izvor predstavljaju i Vede, Smriti i komentari učenjaka (nibandha), koji su tumačili i prilagođavali drevna pravila promenama u društvu. Ovaj sistem bio je izrazito fleksibilan – pravila su se menjala u skladu s društvenim okolnostima, kastinskom strukturom i regionalnim običajima, što je omogućilo njegovu dugovečnost.

U kolonijalnom periodu, pod uticajem britanske uprave, u Indiju su uvedeni elementi anglosaksonskog prava. Engleski sudovi su počeli da primenjuju engleske pravne principe u oblasti obligacija, krivičnog i procesnog prava, dok su porodično i nasledno pravo ostali u okviru tradicionalnog hindu pravnog sistema. Tako je stvoren dvostruki pravni poredak, u kojem su religijska i sekularna pravila postojala uporedo i međusobno se dopunjavala (Kulić, 2015, str. 78).

U savremenoj Indiji, nakon sticanja nezavisnosti 1947. godine, uspostavljen je moderni pravni sistem zasnovan na Ustavu Indije (1950), koji garantuje načelo sekularnosti i jednakosti svih građana pred zakonom. Ipak, hindu pravna tradicija i dalje ima veliki značaj, naročito u oblasti porodičnih i naslednih odnosa, gde su norme izvedene iz Dharmashastri i dalje prisutne, iako su modernizovane kroz savremeno zakonodavstvo. Druge oblasti prava – kao što su obligaciono, krivično i upravno pravo – u potpunosti su uređene savremenim zakonima po uzoru na zapadne pravne sisteme, posebno britanski.

Prema Kuliću, savremeni hindu pravni sistem predstavlja harmoničan spoj drevne religijsko-filozofske misli i modernog zakonodavstva. On pokazuje kako se tradicionalne moralne vrednosti mogu očuvati u okviru modernog pravnog poretka, čime se ostvaruje kontinuitet između prošlosti i sadašnjosti, između duhovnog i pravnog poretka (Kulić, 2015, str. 78).

4. PRAVNA NORMA

4.1. Pojam pravne norme

Pravna norma predstavlja osnovnu ćeliju pravnog sistema i temeljni izraz pravne regulative društvenih odnosa, stoga ona predstavlja posebnu vrstu društvenih normi. Ona se u najširem smislu shvata kao *pravilo ponašanja ljudi obezbeđeno državnom sankcijom*. Pravo kao sistem normi uređuje ponašanje pojedinaca i društvenih grupa u skladu sa određenim vrednostima, pri čemu se pravne norme razlikuju od ostalih društvenih pravila po institucionalizovanoj primeni državne prinude. Sankcija ne mora uvek biti fizička, ali je uvek institucionalna – što znači da primenu prava osigurava organ državne vlasti (Mitrović, 2012, str. 178–179).

Prema Kuliću, pravna norma se razlikuje od drugih društvenih pravila – moralnih, verskih ili običajnih – po tome što je praćena mogućnošću prinude. Dok moralne ili verske norme deluju na osnovu unutrašnjeg uverenja i savesti pojedinca, pravna norma se primenjuje posredstvom državne vlasti. Prinuda, međutim, nije njena suština, već garancija njene primene i poštovanja. Na taj način pravo ne počiva na sili, već na autoritetu i legitimnosti pravnog poretka (Kulić, 2015, str. 116).

Pravne norme su opšteg karaktera – one se ne odnose na pojedinačne slučajeve, već na tipične društvene situacije koje se mogu ponavljati. To znači da pravna norma ne propisuje da „Osoba A mora da plati dug osobi B“, već da „dužnik mora da ispuni obavezu prema poveriocu“. Opštost i apstraktnost pravne norme omogućavaju njenu stabilnost i jednakost svih pred zakonom, jer se ista pravila primenjuju na sve koji se nađu u istoj pravnoj situaciji.

Još jedna bitna karakteristika pravne norme jeste njena formalna određenost. Ona mora biti izražena u propisanoj formi i doneta od strane nadležnog organa, u skladu s utvrđenim procedurama. Time se obezbeđuje pravna sigurnost i mogućnost kontrole zakonitosti.

Formalna strana pravne norme ogleda se i u njenom sistemskom položaju – svaka norma ima svoje mesto u hijerarhiji propisa i mora biti u skladu s višim pravnim aktima, naročito sa Ustavom.

Pravna norma ima dvostruku prirodu: s jedne strane, ona je sredstvo društvene regulacije, a s druge, izraz vrednosnog sistema zajednice. Njena svrha nije samo da uređuje ponašanje, već i da afirmiše temeljne vrednosti poput pravde, jednakosti i slobode. U tom smislu, pravna norma ima i vaspitnu i preventivnu ulogu, jer oblikuje društvenu svest o poželjnom ponašanju i doprinosi stabilnosti društvenih odnosa.

Prema Mitroviću, pravne norme čine „mrežu društvenih pravila koja omogućavaju funkcionisanje društva na uređen, pravedan i predvidiv način“ (Mitrović, 2012, str. 69). One povezuju pojedinca i državu, subjektivna prava i javne interese, moral i pravdu. Time pravna norma ne samo da reguliše život u zajednici, već i izražava njenu civilizacijsku i kulturnu zrelost.

U doktrini se ističe da su pravne norme imperativno-atributivnog karaktera: one ne samo da zapovedaju („imperativnost“), već i dodeljuju prava i obaveze („atributivnost“). Prema Bobbiu, svaka pravna norma sadrži zapovest, odnosno „zapovedno treba“, kao temeljni element koji izražava obaveznost pravila ponašanja u društvu (Bobbio, 1995).

Mitrović navodi i stav Berislava Perića, prema kojem pravne norme mogu postojati i bez prethodne konkretne sankcije, pod uslovom da postoji mogućnost njenog naknadnog određivanja od strane državnog organa. Takve norme su i dalje pravne, jer potencijalna državna reakcija osigurava njihovu delotvornost (Perić, 1976, str. 43). Međutim, on zaključuje da je primena sankcije ključni element koji pravne norme razlikuje od ostalih društvenih pravila — jer njihovo važenje zavisi od institucionalne prinude, za razliku od običajnih, tradicijskih ili moralnih normi koje se zasnivaju na psihičkim mehanizmima i socijalnom pritisku (Mitrović, 2012, str. 178).

Drugim rečima, pravna norma je formalizovano društveno pravilo ponašanja koje je stvorila i garantuje država, uz mogućnost prinude kao uslov njene delotvornosti i primene (Mitrović, 2012, str. 179).

Dodatno, Mitrović objašnjava da pravna norma, za razliku od moralne ili tradicijske, poseduje spoljni karakter, jer reguliše ponašanje subjekata u društvenim odnosima, dok moralna norma ima unutrašnji karakter koji proizlazi iz savesti i ličnog uverenja (Mitrović, 2012, str. 177).

Za postojanje moralnih normi dovoljan je samo jedan pojedinac, dok za postojanje pravnih normi moraju postojati najmanje dve strane u pravnom odnosu.

Pravna norma se razlikuje od drugih društvenih pravila i po institucionalizovanosti – pravne norme su formalno usvojene od strane nadležnih državnih organa, dok druge norme (poput moralnih i običajnih) proizlaze iz društvenog iskustva i prakse. Time se naglašava hijerarhijska nadređenost prava u sistemu društvene regulative, jer se njegovo važenje ne zasniva na spontanom prihvatanju, već na obaveznosti koju obezbeđuje država.

Kutlešić dopunjuje da pravna norma „predstavlja najprostiji činilac prava“ i da svaka norma čini njegov „elementarni deo“, pri čemu se kao takva može posmatrati samo zajedno sa ostalim normama koje čine jedinstvenu sistematsku celinu (Kutlešić, 2010, str. 69). On objašnjava da „pravne norme mogu biti bezu slovne ili uslovne“ — bezuslovne se primenjuju odmah po stupanju na snagu, dok uslovne zavise od nastupanja određenih činjenica ili situacija. Pravna norma uvek vezana za konkretnu situaciju ili pravni odnos, ali uvek teži opštosti i ponovljivosti, čime se razlikuje od individualnih akata koji se odnose na jedan slučaj. „Norma ima karakter opštosti jer se odnosi na neodređen broj subjekata i situacija“, što joj obezbeđuje stabilnost i ponovljivost u pravnom poretku (Kutlešić, 2010, str. 69).

4.2. Pojam društvene norme

Društvene norme predstavljaju opšta pravila ponašanja kojima se regulišu međuljudski odnosi u društvu. One su širi pojam koji obuhvata i pravne norme, ali i moralne, običajne, tradicijske, tehničke i druge društvene propise. Društvene norme su, prema Mitroviću, uvek imperativna pravila ponašanja izražena preskriptivnim iskazima – one zapovedaju, usmeravaju ili zabranjuju određeno ponašanje (Mitrović, 2012, str. 171).

Najvažnija društvena pravila su moralne i religijske norme, koje postoje pored normi brojnih društvenih organizacija i države.

Zajednička im je karakteristika da predstavljaju zadovoljavajuće modele ponašanja ljudi, obezbeđene društvenim sankcijama, a ne državnom prinudom (Mitrović, 2012, str. 170–172).

Kelsen naglašava da društvene norme poseduju imperativno značenje („Sollen“), tj. one sadrže zapovest o tome šta treba da bude, a ne deskriptivno značenje („Sein“) koje izražava ono što jeste (Kelsen, 1998).

Mitrović se nadovezuje na ovo tumačenje i ističe da se društvene norme razlikuju po stepenu formalizovanosti i institucionalizacije: dok su običaji i moral neformalni i spontani, pravne norme predstavljaju najviši stepen formalizovanog društvenog pravila (Mitrović, 2012, str. 178).

Sve društvene norme predstavljaju izraz potrebe društva da reguliše ponašanje svojih članova radi očuvanja reda i stabilnosti, u tom kontekstu, razlikujemo prave društvene norme, koje sadrže obaveznost i sankciju, od prividnih društvenih normi, koje samo izražavaju preporuke ili savete, ali ne sadrže element prinude.

Kutlešić dodaje da su društvene norme „osnovna pravila ponašanja u društvu“ i da one predstavljaju „sistem očekivanja i verovanja“ kojim se reguliše odnos među ljudima (Kutlešić, 2010, str. 69). Njihova funkcija je da predvide i stabilizuju ponašanje u društvu, što omogućava predvidivost i sigurnost u međuljudskim odnosima. Društvene norme, prema njemu, nastaju spontano, iz dugotrajnog ponavljanja određenog ponašanja i imaju „vrednosni i socijalni karakter“, dok pravne norme predstavljaju njihov najformalniji izraz (Kutlešić, 2010, str. 70).

4.3. Odnos pravne i društvene norme

Pravne i društvene norme se međusobno prožimaju i dopunjuju, ali se razlikuju po izvoru, formi izražavanja, stepenu prinude i prirodi sankcije. Mitrović naglašava da se pravo ne može odvojiti od društva, jer upravo društvo stvara i usvaja norme koje kasnije poprimaju pravni karakter (Mitrović, 2012, str. 177).

Dok moralne i običajne norme deluju na osnovu unutrašnjeg osećaja obaveze, pravne norme funkcionišu kroz spoljašnju prinudu države. Kelsen smatra da pravo, kao skup normi, obuhvata one zapovesti koje se mogu institucionalno sprovesti, dok moralne i običajne norme pripadaju sferi unutrašnje motivacije (Kelsen, 1998). Habermas ističe da legitimnost pravnih normi proizlazi iz njihove sposobnosti da objedine društveni konsenzus i institucionalnu prisilu — „legitimnost putem legalnosti“ (Habermas, 1987, str. 149).

Drugim rečima, pravo je uvek društveno uslovljeno, ali u okviru društvenih normi zauzima poseban položaj jer sadrži formalizovanu strukturu, institucionalni izvor i sankcioni mehanizam.

Razlike između pravnih i drugih društvenih normi ogledaju i u stepenu njihove formalizacije, institucionalizacije i sankcionisanja. Pravo poseduje visok stepen organizovanosti – svaka norma ima određenog tvorca, određene subjekte, kao i jasno propisanu sankciju za nepoštovanje.

Društvene norme, naprotiv, ne poznaju formalne akte stvaranja i primene, već počivaju na tradiciji, običaju i unutrašnjem moralnom uverenju.

Uprkos razlikama, Mitrović naglašava da između pravnih i društvenih normi postoji suštinska veza jer svaka pravna norma mora da proizlazi iz društvenog konteksta i vrednosti zajednice. U tom smislu, pravo je „etički minimum“ društva, jer sadrži one norme koje su društveno najvažnije i koje država institucionalno štiti (Mitrović, 2012, str. 177).

Kutlešić objašnjava da su pravne norme „nastale iz iste potrebe kao i druge društvene norme“, ali da se razlikuju po stepenu obaveznosti i formalnoj snazi: „društvene norme nastaju iz običaja i navika, dok pravne norme nastaju iz odluke države i postaju opšteobavezne“ (Kutlešić, 2010, str. 70). On dodaje da pravna norma ima veću stabilnost i sigurnost jer se njeno važenje ne zasniva na prihvatanju pojedinaca, već na institucionalnom autoritetu države. Time pravo postaje najviši oblik društvenog normiranja.

Tabela 1.: Sličnosti i razlike između pravnih i društvenih normi

Kriterijum	Pravne norme	Društvene norme
Izvor i način stvaranja	Donosi ih država putem zakonodavnih organa u formalnom postupku.	Nastaju spontano u društvu kroz običaje, moralne vrednosti i tradiciju.
Način izražavanja	Pisani, formalizovani akti – ustav, zakoni i podzakonski propisi.	Usmena, neformalna pravila ponašanja izražena kroz običaje i društvena očekivanja.
Karakter obaveznosti	Opšteobavezne za sve subjekte prava i podržane državnim prinudom.	Neformalne, zasnovane na moralnom uverenju i društvenom odobravanju.
Stepen	Potpuno institucionalizovane – država ih stvara, tumači i primenjuje.	Delimično ili uopšte neinstitucionalizovane – društvo ih održava bez formalnih organa.
Prinuda i sankcija	Spoljašnja i organizovana; sankciju primenjuje država.	Unutrašnja (savest) ili društvena; sankcija se ispoljava kroz moralnu osudu i društveni pritisak.
Važenje i opseg delovanja	Važe za sve građane u okviru državne teritorije.	Važe u užem krugu – porodici, zajednici, verskoj ili profesionalnoj grupi.
Cilj i svrha	Obezbeđenje pravnog poretka, pravne sigurnosti i društvene stabilnosti.	Održavanje društvenih vrednosti, moralnog sklada i međuljudske harmonije.
Formalizovanost i stabilnost	Visok stepen formalizacije i trajnosti; objavljene i dostupne javnosti.	Nizak stepen formalizacije; menjaju se u skladu s razvojem društvenih običaja.
Vrste	Uslovne i безусловne norme, koje se primenjuju neposredno ili po ispunjenju određenih uslova.	Moralne, običajne, religijske, tehničke i tradicijske norme.
Oblast delovanja	Uređuju odnose od opšteg značaja – svojinske, obligacione, porodične, krivične i druge.	Uređuju svakodnevne odnose među ljudima, društveno prihvatljivo ponašanje i vrednosti.
Primeri	1. Zakon o obligacionim odnosima: „Ugovor stvara prava i obaveze za ugovorne strane.“ 2. Krivični zakonik: „Ko drugome protivpravno oduzme stvar radi prisvajanja, kazniće se zatvorom.“	1. Moralno pravilo: „Poštuj starije i pomoz slabijem.“ 2. Običajno pravilo: „Gosti se dočekuju sa poštovanjem i pažnjom.“

4.4. Struktura pravne norme

Pravna norma je osnovni i najmanji gradivni element pravnog poretka. Iako je ne možemo dalje rastavljati bez gubitka njenog pravnog karaktera, svaka pravna norma ima svoju unutrašnju strukturu koja obezbeđuje njeno razumevanje i primenu. Ta struktura pokazuje logički red elemenata od kojih se norma sastoji i način na koji ti elementi deluju međusobno povezano. Samo ako se poznaje struktura pravne norme, moguće je pravilno protumačiti njeno značenje i utvrditi obim njenog važenja (Mitrović, 2012, str. 69).

Dopunjujući ovo shvatanje, Kutlešić naglašava da pravna norma ima dvostruku prirodu: ona je i naredba (jer propisuje obavezno ponašanje) i mera vrednosti (jer izražava pravni ideal ponašanja koji društvo smatra poželjnim). Prema njegovom tumačenju, norma je logički model koji spaja faktički i vrednosni element — „povezuje ono što jeste i ono što treba da bude“ (Kutlešić, 2008, str. 72).

Ova dvostruka dimenzija omogućava da pravna norma istovremeno ima teorijsku funkciju u pravnom sistemu i praktičnu funkciju u regulisanju konkretnih odnosa.

Pravna norma, ima i regulatornu funkciju, jer usmerava ponašanje pojedinaca u društvu tako što određuje šta je obavezno, šta dozvoljeno, a šta zabranjeno. Njena primena obezbeđuje pravnu sigurnost i predvidivost odnosa, dok prisustvo državne prinude garantuje njenu delotvornost.

Upravo ta obaveznost razlikuje pravnu normu od moralnih i običajnih normi koje nemaju institucionalizovanu sankciju.

Važno je dodati da se pravne norme ne zasnivaju samo na prinudi, već i na autoritativnom priznanju države, što ih čini formalno važećim pravilima ponašanja. One su, dakle, norme koje imaju opšti karakter (važe za sve u istim okolnostima), apstraktnost (ne odnose se na pojedinačne slučajeve, već na tipične situacije) i obaveznost (njihovo nepoštovanje izaziva sankciju). Pravo kao sistem normi ne bi postojalo bez ovog trojstva obaveznosti, apstraktnosti i formalnog važenja.

Razlikujemo *glavne i sporedne* elemente pravne norme. Glavni elementi određuju suštinu i normativnu snagu pravila, dok sporedni elementi imaju dopunsku funkciju i omogućavaju konkretnu primenu i razumevanje norme u pravnom životu.

Bez glavnih elemenata norma ne bi postojala, dok bez sporednih ne bi mogla u potpunosti da deluje u praksi.

4.4.1. Glavni elementi pravne norme

Glavni elementi pravne norme su *dispozicija i sankcija*. Oni predstavljaju srž svakog pravnog pravila, jer dispozicija propisuje pravilo ponašanja, dok sankcija obezbeđuje njegovo poštovanje.

Dispozicija predstavlja centralni i suštinski deo svake pravne norme, jer upravo u njoj dolazi do izražaja ono što pravo naređuje, zabranjuje ili dozvoljava. Dispozicija čini srž pravne norme, budući da određuje pravilo ponašanja kojim se uređuju društveni odnosi u skladu sa ciljevima prava i vrednostima društva. Ona izražava ono „šta treba da bude“ u određenoj situaciji, pa stoga ima normativni karakter, jer ne opisuje stvarnost, već propisuje kako se subjekti prava moraju ponašati da bi se ostvario pravni poredak.

Za razliku od hipoteze, koja određuje uslove primene norme, i sankcije, koja određuje posledice njenog kršenja, dispozicija sadrži pravilo ponašanja koje je opšte, obavezno i važi za sve subjekte koji potpadaju pod njen domašaj. Kulić naglašava da upravo u dispoziciji pravo dobija svoju praktičnu funkciju – ono usmerava ponašanje pojedinaca i institucija, štiti društvene vrednosti i obezbeđuje stabilnost odnosa u zajednici (Kulić, 2015, str. 79).

Dispozicija, prema klasičnoj strukturi pravne norme, ima unutrašnju logičku formu koja obuhvata dva osnovna elementa: adresata i pravilo ponašanja. Adresat je subjekt kojem se norma obraća – pojedinac, grupa ili organ vlasti – dok pravilo ponašanja označava konkretan zahtev države: da se nešto učini, propusti ili da se deluje na određeni način.

Na taj način dispozicija ima regulativnu i obavezu funkciju, jer definiše šta je dopušteno, a šta zabranjeno u pravnom poretku.

Sadržina dispozicije uvek odnosi na realne društvene odnose, odnosno na situacije koje su od praktičnog značaja – na primer, obavezu dužnika da ispuní ugovor, vozača da poštuje saobraćajna pravila ili građanina da se uzdrži od povrede tuđih prava. Time dispozicija nije apstraktno pravilo, već konkretna normativna smernica usmerena na očuvanje društvenog reda i pravičnosti.

U skladu s navedenim, dispozicija može imati različite oblike u zavisnosti od vrste pravnog pravila koje izražava. Može biti imperativna (naređujuća), kada nalaže obavezno ponašanje; prohibitivna (zabranjujuća), kada sprečava određene radnje; i permisivna (dozvoljavajuća), kada dopušta ponašanje u okviru granica koje pravo priznaje.

Dispozicija ne mora uvek biti izričito izražena u tekstu pravne norme – ona može biti sadržana implicitno, kroz značenje drugih odredbi ili opštih pravnih načela. Na primer, zabrana zloupotrebe prava ne mora biti posebno propisana, jer proizlazi iz načela savesti, pravičnosti i zabrane činjenja štete drugome. Na taj način dispozicija obuhvata ne samo izričito propisana pravila, već i logičke i etičke implikacije prava koje proizlaze iz njegovih osnovnih principa.

Dakle, dispozicija predstavlja nosioca normativne snage prava – deo norme koji određuje konkretno ponašanje, izražava volju zakonodavca i povezuje pravo sa stvarnim životom. Kroz nju se ostvaruje društvena funkcija prava, jer dispozicija ne samo da propisuje pravila, već i usmerava ponašanje u skladu sa moralnim i društvenim vrednostima koje pravo štiti.

Sankcija predstavlja sastavni i neizostavni deo svake pravne norme, jer je upravo ona čini delotvornom i obezbeđuje njeno poštovanje. Dok dispozicija usmerava ponašanje i propisuje kako subjekti prava treba da postupaju, sankcija određuje šta će se dogoditi ukoliko se to pravilo prekrši. Na taj način sankcija funkcioniše kao garancija primene prava, jer bez mogućnosti prinude pravna norma ne bi imala obavezujući karakter.

Kulić ističe da sankcija predstavlja reakciju države na povredu prava, čime se obezbeđuje očuvanje pravnog poretka, zaštita društvenih vrednosti i vraćanje narušenog reda.

Sankcija, dakle, ima dvostruku funkciju: sa jedne strane, ona je izraz prinude i represije, jer se primenjuje protiv onoga ko je povredio pravnu normu, dok je sa druge strane sredstvo reafirmacije prava i društvenih vrednosti, jer njenom primenom pravo potvrđuje svoj autoritet i moralni značaj u zajednici (Kulić, 2015, str. 81).

Prema prirodi i svrsi, sankcija može biti preventivna, represivna ili reparativna. Preventivna sankcija deluje unapred, sprečavajući povredu norme već samom pretnjom kaznom; represivna se primenjuje nakon izvršene povrede i ima za cilj kažnjavanje i odvraćanje; dok reparativna teži da obnovi narušeni pravni poredak vraćanjem u pređašnje stanje ili naknadom štete. Na taj način sankcija nije samo sredstvo kazne, već i mehanizam društvene ravnoteže i pravednosti.

Potrebno je posebno naglasiti da sankcija ne znači nužno fizičku kaznu ili prinudu, već se može ispoljiti u različitim oblicima – kao kaznena (zatvor, novčana kazna), građanskopravna (naknada štete, vraćanje koristi), disciplinska (opomena, razrešenje dužnosti), upravna (ukidanje dozvole, zabrana rada) ili procesna (ponišćavanje nezakonite odluke). Sve ove vrste sankcija imaju zajedničko obeležje – potiču od državne vlasti i sprovode se putem nadležnih organa, što im daje karakter institucionalizovane prinude.

Pored toga, Kulić ukazuje da sankcija ima i vrednosnu, odnosno edukativnu funkciju. Njena svrha nije isključivo kažnjavanje, već i vraćanje narušenog pravnog reda i sprečavanje budućih povreda prava. Sankcija time deluje preventivno, jer svojom pretnjom ili primenom utiče na svest građana o poželjnom ponašanju. Tako, na primer, kazna za vožnju u alkoholisanom stanju ne služi samo kažnjavanju prestupnika, već i podsticanju društvene svesti o opasnostima takvog ponašanja (Kulić, 2015, str. 81).

Mitrović i Kulić se slažu u stavu da se sankcija ne pojavljuje u svim granama prava u istom obliku.

U krivičnom pravu ona ima kazneni karakter, u građanskom reparativni, a u upravnom disciplinski ili zaštitni. Ipak, zajedničko im je to što sve sankcije proizlaze iz autoriteta države i predstavljaju sredstvo održavanja pravnog poretka. Dispozicija i sankcija su zato komplementarni delovi pravne norme – prva određuje pravilo ponašanja, a druga obezbeđuje njegovo poštovanje. Bez sankcije, pravna norma bi izgubila obaveznost i svela bi se na moralni savet; bez dispozicije, sankcija ne bi imala osnov ni smisao.

Sankcija predstavlja *nužan korektivni mehanizam svake pravne norme*, jer kroz nju pravo potvrđuje svoj autoritet, a društvo svoj moralni poredak. Sankcija time ne samo da obezbeđuje izvršenje prava, već i doprinosi jačanju svesti o pravdi, odgovornosti i društvenoj discipline.

4.4.2. Sporedni elementi pravne norme

Pored glavnih, postoje i sporedni elementi koji dopunjuju pravnu normu i omogućavaju njenu potpunu primenu u stvarnosti. To su *pretpostavka dispozicije* i *pretpostavka sankcije*. Iako se ne pojavljuju u svakoj normi u istoj formi, oni imaju značajnu ulogu u ostvarivanju pravnog pravila. One obuhvataju sve okolnosti koje moraju postojati da bi se norma aktivirala — što uključuje i vreme, mesto, status subjekta i prirodu pravnog odnosa (Kutlešić, 2008, str. 79).

Pretpostavka dispozicije predstavlja deo pravne norme koji objašnjava okolnosti pod kojima se dispozicija može primeniti, odnosno uslove koji moraju biti ispunjeni da bi pravilo ponašanja sadržano u dispoziciji postalo delotvorno. Ona povezuje pravo sa stvarnim društvenim odnosima, jer definiše faktičke i pravne situacije koje čine osnov za nastanak, promenu ili prestanak određenog pravnog odnosa.

Drugim rečima, pretpostavka dispozicije određuje „kada“ i „na koga“ se određena pravna norma odnosi. Bez postojanja ovih uslova, dispozicija ostaje normativna mogućnost bez stvarne primene. Na primer, obaveza vraćanja pozajmljene stvari može nastati tek kada postoji zaključen ugovor o zajmu; isto tako, pravo na naknadu štete nastaje samo ako je došlo do štetne radnje i uzročne veze između te radnje i posledice.

Dakle, pretpostavka dispozicije obuhvata sve okolnosti koje aktiviraju pravno dejstvo norme i čine da pravo deluje u realnom životu jer se na taj način ostvaruje veza između pravne norme i društvene stvarnosti – pravo se ne primenjuje u apstraktnom obliku, već u skladu sa konkretnim okolnostima.

Time se ostvaruje sklad između onoga što „treba da bude“ (normativni aspekt prava) i onoga što „jeste“ (društvena činjenica).

Pravo tako postaje funkcionalno i primenjivo, jer reaguje na stvarne društvene potrebe i događaje, a ne na hipotetičke situacije (Kulić, 2015, str. 78).

Prema Mitroviću, pretpostavka dispozicije obezbeđuje da se pravne norme ne primenjuju mehanički, već u skladu sa uslovima koji odražavaju konkretne okolnosti života.

Ona je, zapravo, most između normativnog i faktičkog, jer omogućava da pravna pravila imaju smisao i dejstvo samo u onim situacijama u kojima se zaista mogu ostvariti (Mitrović, 2012, str. 72). Time se potvrđuje da pravni poredak ne postoji izdvojeno od društva, već da je sa njim u neprekidnoj interakciji.

Funkcija pretpostavke dispozicije jeste usmeravanje primenu prava prema realnim društvenim odnosima i da spreči da pravne norme postanu apstraktne i neprimenljive. Zahvaljujući njoj, pravo ne ostaje na nivou teorijskog propisa, već postaje **živa norma ponašanja**, čije se značenje ostvaruje kroz konkretne životne situacije (Kulić, 2015, str. 78).

Pretpostavka sankcije obuhvata skup uslova koji moraju biti ispunjeni da bi sankcija mogla biti zakonito izrečena i sprovedena. Ona predstavlja vezu između povrede pravne norme i njene pravne posledice, jer određuje okolnosti pod kojima pravni poredak može reagovati na protivpravna ponašanja. Sankcija, dakle, ne nastupa automatski po samoj povredi norme, već tek nakon što se u propisanom postupku utvrdi da su ispunjeni svi zakonski uslovi za njenu primenu.

Da bi došlo do izricanja sankcije, potrebno je da budu ispunjena tri osnovna elementa: najpre da je pravna norma povređena, zatim da postoji odgovornost konkretnog subjekta, i konačno da postoji ovlašćeni organ vlasti koji je nadležan da sankciju primeni. Time se obezbeđuje da svaka represivna mera ima pravni osnov i da se ne sprovodi proizvoljno.

Na primer, krivična kazna može se izreći tek kada sud, u zakonitom postupku, utvrdi krivicu učinioaca na osnovu izvedenih dokaza; isto tako, novčana kazna za neplaćeni porez može se naložiti tek po sprovedenom upravnom postupku i utvrđenju povrede propisa.

Kulić naglašava da pretpostavka sankcije postoji u svakoj oblasti prava, iako se njena konkretna sadržina razlikuje.

U krivičnom pravu to su postojanje krivičnog dela, krivica i odgovornost učinioca; u građanskom pravu postojanje štete, uzročne veze i protivpravnosti radnje; u upravnom pravu postojanje povrede propisa i odgovornost lica prema organu vlasti. U svim tim slučajevima, primena sankcije pretpostavlja postojanje važeće pravne norme, nadležnog organa i utvrđene povrede, čime se potvrđuje da sankcija nije izraz samovolje države, već instrument pravnog poretka (Kulić, 2015, str. 83).

Pretpostavka sankcije ima i važnu garancijsku funkciju, jer obezbeđuje da represivni elementi prava budu podvrgnuti pravnoj kontroli i da svaka kazna bude rezultat zakonitog postupka.

Na taj način se izbegava arbitrarnost i zloupotreba državne moći, a sankcija postaje izraz pravičnosti i zakonitosti. Sankcija se, prema tome, može primeniti samo kada je povreda prava utvrđena u postupku koji obezbeđuje zaštitu osnovnih procesnih prava učesnika – pravo na odbranu, nepristrasno odlučivanje i pravno sredstvo.

Poznavanje strukture pravne norme, uključujući i njene pretpostavke, ima izuzetan značaj za pravnu nauku i praksu, jer omogućava razumevanje načina na koji pravo funkcioniše i ostvaruje svoju svrhu. Dispozicija, sankcija i njihovi pretpostavljeni elementi ne predstavljaju samo tehničke sastavne delove norme, već izražavaju samu suštinu odnosa između države, prava i društva. Kroz njih se pokazuje kako pravo reaguje na društvene devijacije i na koji način uspostavlja ravnotežu između slobode pojedinca i zaštite zajedničkih vrednosti.

4.5. Vrste pravnih normi

Pravne norme se mogu klasifikovati prema različitim kriterijumima, u zavisnosti od njihove prirode, sadržine i načina delovanja. Razvrstavanje pravnih normi ima teorijski i praktični značaj, jer olakšava njihovo razumevanje i primenu u pravnom sistemu, svaka klasifikacija normi ima za cilj da se utvrdi uloga pojedinih pravila u ostvarivanju pravnog poretka i njihova funkcionalna povezanost u sistemu.

Osnovna podela pravnih normi na **imperativne i dispozitivne** ima centralno mesto u pravnoj teoriji, jer pokazuje odnos između države i autonomije volje pojedinaca.

Ova podela odražava dvostruku prirodu prava – ono s jedne strane ima obavezujući karakter, jer štiti opšti interes i javni poredak, dok s druge strane dopušta slobodu volje i samostalnost u uređivanju odnosa među subjektima. Na taj način pravo obezbeđuje ravnotežu između državne prinude i individualne slobode, između obaveznosti i fleksibilnosti u primeni pravila (Kulić, 2015, str. 84).

Imperativne (kogentne) norme su one koje se moraju bezuslovno poštovati i od kojih nije dopušteno odstupanje. Njihova primena ne zavisi od volje učesnika u pravnom odnosu, već je obavezna u svim slučajevima koji potpadaju pod njihov domašaj. Ove norme izražavaju osnovne društvene i pravne vrednosti, obezbeđuju zaštitu javnog interesa i garantuju pravnu sigurnost. Njihov cilj je da očuvaju stabilnost i jedinstvo pravnog poretka.

Primer za imperativnu normu nalazi se u članu 1045 Zakona o obligacionim odnosima: „Ko drugome prouzrokuje štetu dužan je da je naknadi.“ Ova odredba ne dopušta drugačiji dogovor između stranaka, jer je njen cilj zaštita osnovnog principa pravičnosti i zabrane nanošenja štete drugome.

Dispozitivne norme, s druge strane, ostavljaju subjektima prava mogućnost da sami urede svoje međusobne odnose. One se primenjuju samo ako stranke nisu drugačije predvidele. Takve norme imaju podredni karakter – dopunjuju volju učesnika i popunjavaju praznine u njihovim ugovorima ili sporazumima. Na primer, član 567 ZOO propisuje: „Ako ugovorom nije određena cena, smatra se da je ugovorena uobičajena cena.“ Ova norma deluje samo ako stranke same nisu ugovorile cenu, čime se obezbeđuje kontinuitet i stabilnost obligacionog odnosa.

Imperativne norme su karakteristične za javnopravne odnose, kao što su ustavno, upravno ili krivično pravo, gde država ima ulogu zaštitnika opšteg interesa. Dispozitivne norme preovlađuju u privatnom pravu, naročito u obligacionim i trgovačkim odnosima, gde se naglašava sloboda ugovaranja i načelo autonomije volje. Na taj način, pravo se prilagođava različitim sferama društvenog života – od onih gde je potrebna stroga obaveznost do onih gde je poželjna fleksibilnost i dogovornost.

U savremenom pravu, ove dve vrste normi ne deluju suprotstavljeno, već komplementarno. Imperativne norme garantuju sigurnost i red, dok dispozitivne omogućavaju slobodu i prilagođavanje. Upravo u toj ravnoteži između obaveznosti i samostalnosti ogleda se sposobnost prava da istovremeno bude i stabilan sistem i dinamičan mehanizam koji odgovara na potrebe društva i pojedinca.

Prema sadržini dispozicije, pravne norme se dele na **naređujuće, zabranjujuće i dozvoljavajuće**. Ova podela zasniva se na prirodi ponašanja koje se od subjekata prava zahteva, sprečava ili dopušta, i na taj način odražava osnovne vrednosti i ciljeve pravnog sistema. Svaka od ovih vrsta normi ima specifičnu funkciju u očuvanju društvenog poretka, jer pravo ne samo da propisuje obaveze, već i usmerava ponašanje u skladu s moralnim i društvenim vrednostima zajednice (Kulić, 2015, str. 85).

Naređujuće norme propisuju obavezno ponašanje i zahtevaju da se određena radnja izvrši. Njihova svrha je da obezbede izvršenje društveno potrebnih i korisnih delovanja, koja doprinose ostvarivanju pravde i stabilnosti odnosa.

Na primer, član 196 Porodičnog zakona propisuje da su roditelji dužni da izdržavaju maloletnu decu. Ovakve norme uspostavljaju obaveze koje proizlaze iz prirode društvenih odnosa, kao što su dužnosti roditelja, poslodavaca ili građana prema državi. Time se izražava aktivna uloga prava u ostvarivanju društvene odgovornosti i zaštiti slabijih subjekata.

Zabranjujuće norme, naprotiv, usmerene su na sprečavanje određenih ponašanja koja su štetna ili opasna po pojedince i društvo. One zabranjuju postupke koji narušavaju javni red, moral, bezbednost ili prava drugih. Njihova svrha je da zaštite društvene vrednosti i sankcionišu ponašanja koja im se protive. Klasičan primer predstavlja član 113 Krivičnog zakonika: „Ko drugog liši života kazniće se zatvorom od deset godina ili kaznom doživotnog zatvora.“ Ovakve norme imaju izrazitu zaštitnu funkciju, jer štite osnovne vrednosti kao što su život, imovina i dostojanstvo čoveka.

Dozvoljavajuće norme izražavaju suprotan pristup – one daju subjektima prava mogućnost da slobodno odluče o svom ponašanju u okviru zakonom utvrđenih granica.

Takve norme podrazumevaju da je određeno ponašanje pravno dopušteno, ali ne i obavezno. One afirmišu slobodu izbora i ličnu autonomiju, čime se pravo prilagođava različitim potrebama pojedinaca.

Na primer, član 15 Porodičnog zakona propisuje: „Bračni drugovi mogu zajednički ili samostalno odlučiti o mestu stanovanja.“ Ova norma ne nameće obavezu, već priznaje pravo da se o tom pitanju odlučuje slobodno i ravnopravno.

Prema cilju i funkciji, pravne norme se mogu podeliti na **materijalne, procesne, organizacione i kaznene**. Ova podela zasniva se na ulozi koju norme imaju u pravnom sistemu i načinu na koji doprinose ostvarivanju pravnog poretka. Svaka od ovih grupa normi ima specifičnu funkciju, a zajedno čine celovit sistem u kojem se pravo stvara, primenjuje i štiti. Na taj način, pravo ne deluje kao skup nepovezanih pravila, već kao organizovana i funkcionalna celina u kojoj se svaka norma nalazi na svom mestu i ima jasno određenu svrhu (Kulić, 2015, str. 86).

Materijalne norme su one koje uređuju suštinske odnose među subjektima prava. One sadrže osnovna pravila ponašanja kojima se uspostavljaju prava i obaveze u najvažnijim oblastima društvenog života – u obligacionim, stvarnim, porodičnim, radnim, ustavnim i drugim odnosima. Njihova uloga je da odrede šta je dopušteno, zabranjeno ili obavezno i da time obezbede stabilnost i pravnu sigurnost u društvu.

Na primer, Zakon o obligacionim odnosima i Porodični zakon sadrže pretežno materijalne norme, jer neposredno uređuju prava i dužnosti učesnika u pravnim odnosima.

Procesne norme propisuju način ostvarivanja i zaštite prava i obaveza koje proizlaze iz materijalnog prava. One ne uređuju sadržinu samog odnosa, već postupak kojim se ostvaruje ili štiti pravo, odnosno kojim se obezbeđuje sprovođenje pravde. Ove norme određuju pravila vođenja sudskog, upravnog ili drugog postupka, nadležnost organa, rokove, procesne garancije i načela postupanja. Klasičan primer procesnih normi nalazimo u Zakonu o parničnom postupku i Zakonu o krivičnom postupku.

Organizacione norme uređuju strukturu, nadležnost i međusobne odnose državnih organa i institucija. One određuju kako se vrši vlast, kako se obrazuju i funkcionišu organi uprave, pravosuđa i zakonodavstva, kao i način na koji se obezbeđuje odgovornost i hijerarhija u sistemu.

Na primer, Zakon o sudovima sadrži organizacione norme, jer definiše sistem sudske vlasti, vrste sudova i njihovu nadležnost. Njihova uloga je da omoguće efikasno funkcionisanje pravnog sistema i ostvarivanje vladavine prava u praksi.

Kaznene norme predstavljaju poseban tip normi kojima se sankcioniše povreda pravnog poretka. Njihova funkcija je da obezbede zaštitu društvenih vrednosti i da spreče protivpravna ponašanja putem pretnje kaznom. Kaznene norme nalazimo u krivičnom, prekršajnom i disciplinskom pravu, gde je sankcija usmerena na očuvanje reda i pravičnosti. Na primer, Krivični zakonik sadrži norme kojima se utvrđuju krivična dela i kazne za njihovo izvršenje.

Ova podela pokazuje da svaka pravna norma ima svoju funkcionalnu ulogu – materijalne norme uređuju sadržinu odnosa, procesne obezbeđuju njihovu realizaciju, organizacione postavljaju institucionalne okvire, dok kaznene čuvaju integritet pravnog sistema. Njihovim zajedničkim delovanjem pravo ostvaruje svoju osnovnu svrhu – uspostavljanje i održavanje pravde, reda i sigurnosti u društvu (Kulić, 2015, str. 86; Kutlešić, 2008, str. 86).

Prema stepenu određenosti, pravne norme se dele na **određene i neodređene**. Ova podela zasniva se na preciznosti izražavanja pravila i stepenu jasnoće sa kojim se u normi propisuje ponašanje subjekata prava. Određenost norme utiče na njeno tumačenje i primenu, jer određuje u kojoj meri sud ili drugi organ imaju slobodu da konkretizuju značenje pravnog pravila (Kulić, 2015, str. 87).

Određene norme jasno i precizno propisuju ponašanje koje je obavezno, kao i posledicu koja nastupa ako se to ponašanje ne ispunji. Njihova formulacija ne ostavlja prostor za različito tumačenje, jer sadrži tačno utvrđene uslove, rokove i obaveze. Takve norme obezbeđuju visok stepen pravne sigurnosti i predvidivosti, jer svaki subjekt može unapred znati svoja prava i dužnosti. Na primer, odredba kojom se propisuje da „dužnik mora ispuniti obavezu u roku od 15 dana od prijema fakture“ tipičan je primer određene norme – ona nedvosmisleno definiše i radnju i posledicu. Ovakve norme najčešće se javljaju u oblastima gde je potrebna preciznost, poput obligacionog i upravnog prava, jer omogućavaju doslednu i ujednačenu primenu zakona.

Neodređene norme, naprotiv, sadrže pojmove čije značenje nije strogo pravno definisano, već zavisi od konkretnih okolnosti svakog pojedinačnog slučaja.

U njima se koriste tzv. pravni standardi, poput izraza „savestan privrednik“, „primerena pažnja“, „dobri običaji“ ili „razuman rok“. Takvi izrazi zahtevaju od suda ili nadležnog organa da proceni značenje norme u skladu sa duhom prava, društvenim vrednostima i opšteprihvaćenim moralnim i privrednim načelima.

Time se obezbeđuje fleksibilnost i mogućnost prilagođavanja prava različitim životnim situacijama.

Kulić ističe da su neodređene norme od posebnog značaja u savremenim pravnim sistemima, jer omogućavaju da pravo reaguje na promene u društvu i ekonomiji, bez potrebe za stalnim izmenama zakona. One unose dinamičnost u pravni poredak i sprečavaju njegovu rigidnost, ali istovremeno zahtevaju visok nivo stručnosti i pravičnosti od onih koji ih primenjuju (Kulić, 2015, str. 87).

Dakle, određene norme doprinose stabilnosti i formalnoj sigurnosti pravnog sistema, dok neodređene norme omogućavaju njegovu prilagodljivost i životnost. Njihova kombinacija čini da pravo bude istovremeno jasno i fleksibilno – dovoljno precizno da garantuje sigurnost, a dovoljno otvoreno da odgovori na složenost društvenih odnosa (Kulić, 2015, str. 87; Kutlešić, 2008, str. 88).

4.6. Važenje pravne norme

Važenje pravne norme označava njenu obaveznost u određenom vremenu, prostoru i prema određenim subjektima prava. Nijedna pravna norma ne deluje neograničeno – ni vremenski, ni prostorno, ni personalno – već njeno dejstvo postoji unutar jasno određenih granica koje definišu kada, gde i prema kome se ona primenjuje. Ove granice čine njen vremenski, prostorni i personalni opseg važenja, čime se obezbeđuje pravna sigurnost i doslednost primene prava u okviru konkretnog pravnog poretka.

Važenje u vremenu

Važenje pravne norme označava njenu obaveznost u određenom vremenu, prostoru i prema određenim subjektima prava.

Nijedna pravna norma ne deluje beskonačno niti neograničeno, već njeno dejstvo postoji unutar jasno određenih granica koje čine njen vremenski, prostorni i personalni opseg važenja. Ove granice omogućavaju da pravo deluje dosledno i predvidivo, čime se obezbeđuje pravna sigurnost i stabilnost pravnog poretka (Mitrović, 2012, str. 75).

Pravna norma stupa na snagu danom koji je izričito određen u samom aktu. Ako takav datum nije naveden, norma počinje da važi osmog dana po objavljivanju u službenom glasilu, što se naziva *vacatio legis*. Ovaj period ima značajnu praktičnu ulogu jer omogućava građanima i institucijama da se upoznaju s novim pravilima i da se pripreme za njihovu primenu. Od trenutka stupanja na snagu, norma postaje obavezna i proizvodi pravne posledice za sve subjekte koji potpadaju pod njen domašaj.

Norme po svom dejstvu mogu delovati *pro futuro*, tj. za buduće situacije, ili izuzetno retroaktivno, kada se primenjuju na odnose koji su nastali pre njihovog stupanja na snagu. Ipak, retroaktivno dejstvo je izuzetak, jer narušava načelo pravne sigurnosti i poverenja građana u stabilnost pravnog poretka. Ono se dopušta samo kada to nalažu principi pravičnosti i humanosti, najčešće u situacijama kada se novim zakonom propisuje blaža sankcija ili povoljniji uslovi za građane – što je poznato kao načelo *in favorem*. Na primer, ako novi zakon predviđa blažu kaznu za isto delo, primenjuje se taj novi, povoljniji zakon (Kutlešić, 2008, str. 91).

Kulić posebno naglašava da važenje pravne norme ima svoj „životni ciklus“ – od njenog donošenja i stupanja na snagu do prestanka važenja. Norma prestaje da važi ukidanjem, zamenom novom normom, istekom roka ili poništavanjem od strane nadležnog organa. Kada novi zakon stupa na snagu, raniji prestaje da važi, osim ako novi propis izričito ne predviđa drugačije. Međutim, prestanak važenja ne utiče na pravne posledice koje je ranija norma proizvela tokom svog trajanja – one ostaju na snazi, što garantuje kontinuitet i stabilnost pravnog sistema (Kulić, 2015, str. 90; Mitrović, 2012, str. 76).

Značaj pravilnog određivanja važenja pravne norme ogleda se u očuvanju pravne sigurnosti i doslednosti u primeni prava. Pravo ne deluje apstraktno niti van vremena i prostora, već u okviru jasno definisanih granica koje određuju njegovu snagu, trajanje i obavezujući karakter. Na taj način obezbeđuje se da pravni poredak bude predvidiv, uređen i u skladu sa načelima pravičnosti i zakonitosti.

Važenje u prostoru

Prostorni opseg važenja pravne norme određuje teritoriju na kojoj se ona primenjuje i time povezuje pravo sa suverenitetom države. U pravilu, svaka norma važi na čitavoj teritoriji države koja ju je donela, što proizlazi iz osnovnog principa teritorijalnosti.

Ovaj princip znači da se pravni propisi primenjuju na sve osobe i situacije koje se nalaze unutar granica države, bez obzira na njihovo državljanstvo ili status. Na taj način se obezbeđuje jedinstvo i koherentnost pravnog poretka na teritoriji svake države.

Međutim, u određenim slučajevima prostorno važenje norme može biti ograničeno. To se odnosi na propise koji važe samo na delu teritorije, kao što su pokrajinski, regionalni, opštinski ili lokalni akti. Na primer, odluke i uredbe lokalnih samouprava imaju dejstvo isključivo na području njihove nadležnosti. Takva ograničenja proizlaze iz unutrašnje organizacije države i postojanja različitih nivoa vlasti, koji stvaraju pravila u okviru zakonom utvrđenih ovlašćenja (Mitrović, 2012, str. 77).

Prostorno važenje pravne norme ne mora biti isključivo nacionalnog karaktera. U savremenom međunarodnom i nadnacionalnom pravu javljaju se norme koje prevazilaze granice pojedinačnih država. Poseban primer predstavlja pravo Evropske unije, čije se norme primenjuju na teritoriji svih država članica koje su prihvatile obavezu poštovanja zajedničkog pravnog poretka. Ovakav sistem ima supranacionalni karakter, jer pravne norme EU deluju neposredno u nacionalnim pravnim poredcima.

U pravu Evropske unije posebno je značajan princip suprematije evropskog prava, prema kojem pravne norme Unije imaju prednost nad nacionalnim propisima država članica. To znači da se, kada dođe do sukoba između pravila EU i nacionalnog prava, primenjuje pravilo Unije. Na primer, uredbe EU imaju neposredno dejstvo i obavezuju sve članice bez potrebe za donošenjem posebnih nacionalnih propisa. Time se obezbeđuje jedinstvena i usklađena primena evropskog prava na čitavom području Unije (Kulić, 2015, str. 91).

Prostorni opseg važenja norme, dakle, odražava kako unutrašnju organizaciju države, tako i njen odnos prema međunarodnim i nadnacionalnim pravnim okvirima. On pokazuje da pravo, iako nastaje u okviru jedne države, često prevazilazi njene granice i deluje u širem međunarodnom kontekstu, čime se potvrđuje njegova sve veća univerzalnost i međuzavisnost u savremenom svetu.

Važenje prema licima

Personalni opseg važenja pravne norme određuje krug lica na koja se određeno pravilo primenjuje, odnosno subjekte koji su obavezani da ga poštuju. U pravilu, sve pravne norme važe za sva fizička i pravna lica koja se nalaze na teritoriji države, bez obzira na njihovu nacionalnost, pol, veroispovest ili društveni status.

Time se ostvaruje načelo jednakosti pred zakonom, prema kojem su svi subjekti prava dužni da postupaju u skladu s važećim propisima i snose odgovornost za njihovo kršenje (Mitrović, 2012, str. 77).

Ipak, postoje brojni izuzeci od ovog opšteg pravila. Najpoznatiji su slučajevi imuniteta koji uživaju diplomatski i konzularni predstavnici stranih država, kao i članovi međunarodnih organizacija. Na primer, prema Bečkoj konvenciji o diplomatskim odnosima iz 1961. godine, diplomatski predstavnici uživaju imunitet od krivične, građanske i upravne odgovornosti u državi prijema, što znači da na njih ne mogu da se primenjuju domaće norme u punom obimu. Ovakav imunitet ne predstavlja privilegiju pojedinca, već instrument koji omogućava nesmetano obavljanje diplomatskih funkcija i zaštitu suvereniteta države pošiljaoca (Kutlešić, 2008, str. 94).

Pored toga, postoje norme koje važe samo za određene kategorije lica zbog njihove profesije, društvene uloge ili funkcije. Na primer, službenici državnih organa podležu disciplinskim normama koje se ne primenjuju na ostale građane; advokati su obavezni da poštuju kodeks profesionalne etike; lekari podležu pravilima medicinske prakse i dužnosti čuvanja profesionalne tajne; vojnici imaju posebne obaveze i odgovornosti propisane vojnim zakonodavstvom.

Time se obezbeđuje da svaka društvena grupa bude uređena pravilima primerenim njenom značaju i odgovornosti (Mitrović, 2012, str. 77).

Personalni opseg norme može obuhvatiti i strane državljane koji se nalaze ili deluju na teritoriji države. Oni su, u pravilu, obavezni da poštuju domaće zakone, naročito one koji se odnose na javni red, bezbednost, zaštitu života i životne sredine. Na primer, strani državljani koji boravi u Srbiji dužan je da poštuje propise o saobraćaju, zaštiti prirode i javnom redu, bez obzira na to što nije državljani Republike Srbije.

Kulić ukazuje da personalni opseg važenja pravnih normi ima i **širi društveni značaj**, jer odražava ravnotežu između univerzalnosti prava i posebnih režima koji proizlaze iz funkcionalnih potreba ili međunarodnih obaveza. Time se pokazuje da pravo deluje istovremeno i kao sistem opštih pravila i kao skup precizno usmerenih obaveza koje prate specifične društvene uloge i odnose (Kulić, 2015, str. 92).

4.7. Tumačenje pravnih normi

Tumačenje pravnih normi je proces kojim se utvrđuje njihovo pravo značenje i smisao radi pravilne primene u praksi. Tumačenje (interpretacija) je neizostavan deo primene prava, jer nijedna norma nije dovoljno jasna i potpuna da bi se mogla primenjivati bez razumevanja njenog sadržaja (Mitrović, 2012, str. 78).

Tumačenje je neophodno sredstvo kojim se prevazilazi jaz između apstraktnog teksta norme i konkretne životne situacije. Cilj tumačenja nije samo razumeti reči zakona, već i otkriti njegov smisao, svrhu i logiku pravnog poretka (Kutlešić, 2008, str. 95).

4.7.1. Vrste tumačenja

Prema subjektu koji tumači, razlikuju se:

- **autentično tumačenje**, koje daje organ koji je doneo normu, najčešće zakonodavac;
- **sudsko tumačenje**, koje vrše sudovi prilikom rešavanja konkretnih slučajeva (npr. tumačenja Vrhovnog kasacionog suda);
- **naučno tumačenje**, koje daju pravni teoretičari i pravna doktrina, iako nije obavezujuće, ima veliki uticaj na sudsku praksu;
- **administrativno tumačenje**, koje vrše izvršni organi i upravne organizacije prilikom primene propisa iz svoje nadležnosti.

Prema metodu, razlikuju se:

- **gramatičko tumačenje**, kojim se značenje norme izvodi iz samog teksta i jezičkog smisla izraza (npr. analiza reči „mora“, „može“, „ne sme“);
- **logičko tumačenje**, gde se primenjuju pravila logike, kao što su *argumentum a contrario* (zaključivanje suprotnim putem) ili *argumentum per analogiam* (zaključivanje po sličnosti);
- **sistemsko tumačenje**, koje razmatra normu u okviru celog pravnog sistema, povezujući je s drugim propisima;
- **teleološko tumačenje**, koje polazi od svrhe norme i vrednosti koje ona treba da ostvari.

Prema obimu, razlikuju se **restriktivno i ekstenzivno tumačenje**. Restriktivno tumačenje sužava značenje norme, dok ekstenzivno proširuje njen smisao na slične slučajeve. Na primer, ako zakon zabranjuje „pušenje u zatvorenim prostorijama“, restriktivno tumačenje bi obuhvatilo samo kancelarije, dok bi ekstenzivno uključilo i hodnike i zajedničke prostorije.

Tumačenje ima tri osnovne funkcije:

- **deklarativnu** (utvrđuje značenje norme),
- **korektivnu** (ispravlja očigledne greške u tekstu) i
- **razrađujuću** (dopunjuje nejasne odredbe).

Ipak, tumačenje mora ostati u okvirima norme. Tumač ne sme menjati sadržinu pravila, već samo otkriti njegovo značenje. Ako bi se prilikom tumačenja proširivala ili sužavala primena zakona mimo njegove svrhe, došlo bi do stvaranja nove norme, što je dozvoljeno jedino zakonodavcu, a ne tumaču (Mitrović, 2012, str. 80).

Pravilno tumačenje obezbeđuje doslednost pravnog sistema i jedinstvo pravne prakse, jer svaka pogrešna interpretacija može dovesti do pravne nesigurnosti i narušavanja principa vladavine prava.

5. PRAVNI AKT

5.1. Pojam pravnog akta

Pravni akt se u teoriji prava definiše kao svestan izraz volje ovlašćenog subjekta, donet u propisanom obliku, kojim se stvaraju, menjaju ili ukidaju pravne norme, odnosno odlučuje o pojedinačnim pravnim pitanjima. On predstavlja formalizovani izraz volje države, društva ili pojedinca u okviru pravnog sistema, kojim se pravo objektivizuje i postaje opšteobavezujuće. Drugim rečima, pravni akt je oblik u kojem pravo postoji i deluje u stvarnosti. Mitrović naglašava da pravni akt nije stihijski ili spontani čin, već rezultat organizovanog, svrshodnog i formalizovanog postupka. On je skup psiholoških i materijalnih radnji koje su uređene propisanim pravilima, a njegov konačni izraz jeste tekst, odluka, rešenje ili drugi formalni dokument koji ima pravno dejstvo. Suština pravnog akta ogleda se u tome da kroz njega pravo postaje vidljivo, kontrolisano i primenljivo.

Prema Periću, „pravni akt je skup materijalnih i formalnih činilaca pomoću kojih se stvara, izražava i ostvaruje pravni poredak“ (Perić, 1958, str. 110). Ova definicija naglašava dvostruku prirodu pravnog akta – on je i sadržaj i forma prava. Sadržinski, on predstavlja pravilo ponašanja ili odluku o nekom pitanju; formalno, on je uobličen u propisanom postupku i ima oblik koji mu daje pravnu valjanost. Na sličan način, Lukić ističe da je pravni akt „čin stvaranja, menjanja ili ukidanja prava, koji ima određenu formu i potiče od nadležnog organa vlasti“ (Lukić, 1976, str. 215). Dakle, pravni akt je instrument pomoću kojeg pravo nastaje, menja se i primenjuje, a istovremeno i garant pravne sigurnosti jer omogućava proveru zakonitosti i pravne ispravnosti donetih odluka.

U pravnoj nauci pitanje odnosa pravne norme i pravnog akta predmet je dugotrajnih rasprava. Jedan deo autora smatra da između ta dva pojma ne postoji razlika, jer svaka pravna norma mora biti izražena u određenom aktu, pa je po njima nepotrebno govoriti o dva naziva za istu pojavu. Taj stav zastupaju pojedini predstavnici francuske pravne škole, koji su smatrali da se pojam pravne norme i pravnog akta preklapaju, jer se oba odnose na obavezno pravilo ponašanja (Mitrović, 2012, str. 68).

Međutim, većina savremenih pravnika, uključujući Perića, Mandića i Lukića, zastupa suprotno stanovište — da pravna norma i pravni akt nisu istovetni pojmovi. Pravni akt je širi pojam: svaka pravna norma jeste pravni akt, ali svaki pravni akt nije pravna norma. Na primer, upravno rešenje, sudska presuda ili odluka o porezu jesu pravni akti, ali nisu pravne norme jer ne sadrže opšte pravilo ponašanja, već rešavaju konkretan slučaj (Perić, 1958, str. 111).

Mandić naglašava da bi poistovećivanje pravnog akta i pravne norme bilo teorijski pogrešno jer bi se izgubila distinkcija između pravila ponašanja i forme prava. On ističe da pravo ne može postojati bez akata koji ga stvaraju i kroz koje se izražava volja države ili drugog ovlašćenog subjekta (Mandić, 1958, str. 66). Pravni akt je, dakle, nosilac pravne norme — on je okvir koji omogućava da norma postoji, važi i deluje. U tom smislu, Mitrović zaključuje da između pravne norme i pravnog akta ne može da se stavi znak jednakosti. Svaka pravna norma jeste pravni akt, jer se uvek pojavljuje u određenom obliku i sadrži izraženu volju nadležnog organa, ali svaki pravni akt nije istovremeno i pravna norma. Na primer, pojedinačna odluka ili upravno rešenje jesu pravni akti, ali ne i pravne norme u užem smislu, jer ne sadrže opšte pravilo ponašanja, već rešavaju konkretan slučaj (Mitrović, 2012, str. 69).

H. Kelsen u *Čistoj teoriji prava* naglašava da je svaka pravna norma u suštini sadržaj jednog pravnog akta volje i da samo kao akt volje može biti validna (Kelsen, 1960, str. 127). Time potvrđuje voljni karakter pravnog akta — pravo nastaje i deluje kroz akte kojima ovlašćeni organi izražavaju volju u skladu s hijerarhijom normi. Odatle proizlazi da pravni akt ima i formalno-normativnu i voljnu komponentu. Mitrović ukazuje da svaki pravni akt ima dvostruku strukturu: unutrašnju i spoljašnju. Unutrašnja strana akta predstavlja misaoni i voljni proces — donošenje odluke, formiranje volje i namere. Spoljašnja strana je njen formalni izraz, tj. način na koji se ta volja iskazuje prema spolja, najčešće u pisanom obliku (Mitrović, 2012, str. 69–70).

Svest, razum i volja donosioca pravnog akta su, prema Mitroviću, njegove nužne pretpostavke. Kao unutrašnji akt, on sam po sebi ne proizvodi dejstvo u spoljašnjem svetu, jer je poznat samo donosiocu. Da bi postao delotvoran, mora biti izražen u određenom obliku, bilo pisanom, izgovorenim ili simboličkom. Tek kroz taj izraz, unutrašnja volja dobija pravnu formu i postaje element objektivnog prava.

Pravni akt, dakle, nastaje kao rezultat jedinstva psihičkog i materijalnog momenta – misaone odluke i njenog formalnog izraza (Lukić, 1976, str. 215).

Mitrović dodaje da je za valjanost svakog pravnog akta potrebno da ispunjava tri osnovna uslova: da potiče od nadležnog organa, da bude donet u propisanom postupku i da ima odgovarajući oblik (pisani, usmeni, simbolički). Bez ispunjenja ovih uslova, pravni akt ne može imati pravnu snagu, jer se njegova valjanost uvek meri po formi i nadležnosti donosioca. Time se obezbeđuje pravna sigurnost i sprečava arbitrarnost u vršenju vlasti.

Pravni akt može imati normativni i pojedinačni karakter. Normativni pravni akti sadrže opšta pravila ponašanja (npr. zakon, uredba, pravilnik), dok pojedinačni pravni akti sadrže odluke koje se odnose na konkretne slučajeve (npr. rešenje o porezu, presuda suda, odluka organa uprave). Bez obzira na to da li su opšti ili pojedinačni, svi pravni akti imaju zajedničke elemente: izraženu volju, formu i postupak donošenja.

Pravni akt je osnovni instrument kroz koji se pravo izražava i sprovodi. Kroz njega se ostvaruje funkcionalna povezanost između pravne norme i društvene stvarnosti. On omogućava da apstraktna pravila ponašanja dobiju konkretan izraz, a volja zakonodavca ili drugog organa postane pravno obavezujuća. Bez pravnih akata pravo bi postojalo samo kao apstraktni sistem vrednosti, bez institucionalne garancije primene. Pravni akti, naprotiv, predstavljaju spoj prava i države, jer putem njih državna volja postaje pravno obavezujuća i društveno delotvorna. Pravni akt se u teoriji prava definiše kao svestan izraz volje ovlašćenog subjekta, donet u propisanom obliku, kojim se stvaraju, menjaju ili ukidaju pravne norme, odnosno odlučuje o pojedinačnim pravnim pitanjima (Mitrović, 2012, str. 68). On predstavlja formalizovani izraz volje države, društva ili pojedinca u okviru pravnog sistema, kojim se pravo objektivizuje i postaje opšteobavezujuće. Drugim rečima, pravni akt je oblik u kojem pravo postoji i deluje u stvarnosti. Mitrović naglašava da pravni akt nije stihijski ili spontani čin, već rezultat organizovanog, svrsishodnog i formalizovanog postupka. On je skup psiholoških i materijalnih radnji koje su uređene propisanim pravilima, a njegov konačni izraz jeste tekst, odluka, rešenje ili drugi formalni dokument koji ima pravno dejstvo. Suština pravnog akta ogleda se u tome da kroz njega pravo postaje vidljivo, kontrolisano i primenljivo.

5.2. Opšti pravni akti

Pojam opšteg pravnog akta neposredno se nadovezuje na pojam pravne norme, jer se i jedno i drugo odnosi na opšta pravila ponašanja koja uređuju društvene odnose. Međutim, iako se oba pojma prepliću, između njih postoji bitna razlika. Dok pravna norma predstavlja pravilo ponašanja kao sadržaj prava, opšti pravni akt označava oblik u kojem je ta norma izražena i postala obavezujuća. Drugim rečima, pravna norma je suština, a pravni akt je forma u kojoj se ta suština ispoljava.

Opšti pravni akt je, prema Kutlešiću, skup više pravnih normi — izuzetno može sadržati i samo jednu — koje su izražene i uobličene u određenoj formi i donete u skladu s pravilima pravnog poretka. Njegova osnovna svrha jeste da pravne norme, koje ne nastaju spontano ili stihijski, već organizovano i u skladu s propisanom procedurom, objedini i učini delotvornim u pravnom životu. On je, dakle, rezultat planskih, psihičkih i materijalnih radnji, koje se sprovode kroz formalizovan postupak donošenja. Takav skup pravila ponašanja, koji je propisan, formiran i izražen u određenom obliku, čini opšti pravni akt.

Kutlešić ističe da pravni akt poseduje dve strane: unutrašnju i spoljašnju. Unutrašnja strana je psihička — to je volja donosioca akta, kao misaoni proces u kojem se odlučuje o sadržini i cilju pravne norme. Spoljašnja strana jeste materijalizacija te volje kroz govor, pisanje, simbole ili druge oblike izražavanja. Psihički akt sam po sebi ne proizvodi pravno dejstvo dok ne postane poznat drugima, odnosno dok se ne izrazi spolja, jer tek tada postaje objektivna činjenica u pravnom svetu. Materijalizacija pravnog akta, prema tome, jeste čin kojim se unutrašnja volja donosioca izražava putem određenog oblika — izgovorom, pisanjem, objavljivanjem, gestom ili drugim simboličkim sredstvom. Time se ostvaruje jedinstvo između unutrašnjeg (psihičkog) i spoljašnjeg (realnog) vida pravnog akta (Kutlešić, 2012, str. 86).

Kada postoji potpuna saglasnost između unutrašnjeg i spoljašnjeg vida, pravni akt je potpun i ne stvara poteškoće u pravnom saobraćaju. Međutim, u praksi često nastaju situacije kada između ta dva vida postoji nesklad. Takvi slučajevi mogu biti posledica jezičkih nesavršenosti, pogrešnog izražavanja volje, zabune, prevare, pretnje ili prinude.

Kod zabune, na primer, donosilac akta ima netačnu predstavu o stvarnosti i zato donosi odluku koju inače ne bi doneo da je imao tačne informacije. Kod prevare i prinude, volja donosioca akta formira se pod uticajem tuđe radnje, pa nije slobodna. Upravo je zbog ovakvih mana volje neophodno da pravni poredak obezbedi mogućnost ispravke i otklanjanja grešaka u formalnom izrazu, kako bi se očuvala pravna sigurnost i zaštitili interesi subjekata.

Na osnovu analize sadržine opštih pravnih akata, možemo razlikovati dva nivoa njihovih elemenata. Prvi su primarni, normativni sadržaji koji čine pravila ponašanja, a drugi su sekundarni, tehnički ili pomoćni sadržaji koji obezbeđuju njihovu primenu. Sekundarni elementi obuhvataju podatke kao što su naziv akta, datum donošenja, broj, potpis, pečat i druge oznake koje omogućavaju da se akt individualizuje i pravilno primeni u pravnom poretku. Iako su tehničkog karaktera, ovi elementi su neophodni jer obezbeđuju pravnu sigurnost i verifikaciju akta.

Kutlešić uvodi i širi pogled na izvore prava, naglašavajući da se pravo ne može razumeti isključivo kroz formalne (normativne) izvore, već i kroz materijalne i idejne aspekte. Materijalni (sociološki) izvori obuhvataju realne društvene uzroke nastanka prava – društvene odnose, sukobe interesa, ekonomske i kulturne činioce. Idejni (aksiološki) izvori izražavaju vrednosnu osnovu prava – ideje slobode, pravde, jednakosti i pravičnosti. Formalni izvori, pak, predstavljaju normativni izraz ovih vrednosti i društvenih potreba kroz opšte pravne akte (Kutlešić, 2012, str. 88).

Prema tome, pravo se mora shvatiti celovito – kao jedinstvo materijalnog, idejnog i formalnog izvora. Idealno stanje jeste kada su ova tri aspekta u međusobnom skladu, jer svako narušavanje ravnoteže dovodi do deformacije pravnog sistema. Posebno upozorava na mogući nesklad između materijalnog i formalnog izvora (između stvarnog društvenog stanja i propisanih pravila), kao i između idejnog i formalnog aspekta (između vrednosti pravde i sadržine normi). Kada formalni akti odstupaju od stvarnosti ili pravde, dolazi do pojave formalnog prava koje je nepravično ili nehumano – kao u slučaju diktatorskih, rasističkih ili diskriminatornih zakona koji, iako formalno važe, suštinski povređuju temeljne ljudske slobode.

U teoriji prava pojam *opštih pravnih akata* usko je povezan s pojmom *izvora prava*, jer se upravo kroz ove akte izražavaju opšta pravila ponašanja koja čine osnovu pravnog poretka.

Reč „izvor prava“ ili „pravno vrelo“ ima višestruko značenje i dugu tradiciju u pravnoj terminologiji, ali je i predmet brojnih teorijskih rasprava. Kako ukazuje Mitrović (2012, str. 204), termin je fluktuirajući jer ne označava materijalni izvor u fizičkom smislu, već način na koji pravo nastaje i postaje obavezujuće. On podseća da je uobičajeno da se pod „izvorom prava“ podrazumeva oblik u kojem se izražava pravna norma, tj. pravni akt koji sadrži opšta pravila ponašanja. Tako, na primer, Ustav je izvor zakona, zakon je izvor podzakonskih propisa, a svaki opšti akt koji sadrži pravne norme jeste formalni izvor prava.

Formalni izvori prava razlikuju se od materijalnih i vrednosnih izvora. Dok materijalni izvori predstavljaju društvene, ekonomske i političke uslove iz kojih pravo nastaje, a vrednosni izvori izražavaju moralne i kulturne vrednosti na kojima se pravo zasniva, formalni izvori predstavljaju spoljašnji oblik u kojem pravo postoji i stupa na snagu. Drugim rečima, materijalni izvor objašnjava zašto pravo nastaje, vrednosni izvor određuje šta je sadržina pravde i pravičnosti, a formalni izvor pokazuje kako se pravo izražava i primenjuje u propisanom obliku.

5.3. Materijalni izvori prava

Materijalni, odnosno sociološki izvori prava, predstavljaju realne uzroke i uslove iz kojih pravo nastaje. Oni izražavaju stvarne društvene, ekonomske, političke i kulturne okolnosti koje uslovljavaju pojavu i razvoj pravnih normi i pravnih akata. Materijalni izvori prava su stvarni, objektivni temelji svakog pravnog poretka, jer ukazuju na to iz kojih društvenih odnosa i potreba pravo proizlazi.

U pravnoj teoriji i sociologiji prava postoje brojni pristupi tumačenju ovih izvora. Neki autori, naročito oni koji pripadaju naturalističkim i sociološkim školama mišljenja, polaze od shvatanja da pravo nije proizvod apstraktne volje države ili zakonodavca, već rezultat konkretnih društvenih okolnosti.

Društvo, kao skup ljudi povezanih različitim interesima i vrednostima, nužno proizvodi sukobe — objektivno izazvane nesporazume i kolizije interesa koje se moraju rešavati kako bi zajednica opstala.

Upravo ta stalna potreba za usmeravanjem i regulisanjem ponašanja ljudi u društvu čini osnovu postojanja prava. Dakle, izvor prava u materijalnom smislu nije neka apstraktna ideja, već realna društvena činjenica — zajednički život ljudi koji nužno rađa sukobe, potrebe i pravila.

Društveni odnosi, koji su istovremeno brojni, složeni i često suprotstavljeni, predstavljaju objektivne izvore prava, jer pravo nastaje kao odgovor na potrebu za njihovim uređivanjem. Čovek kao društveno biće živi u zajednici i u stalnoj interakciji s drugima, pa se zbog različitih interesa, ciljeva i vrednosti neizbežno javljaju sukobi koji zahtevaju određeni način rešavanja. Rešavanje tih sukoba ne može se zasnivati isključivo na sili ili moralnim pravilima, već se mora institucionalizovati kroz sistem pravnih normi koje obezbeđuju red i stabilnost. Zato se pravo može posmatrati kao rezultat društvene potrebe da se regulišu odnosi među ljudima i očuva mir u zajednici.

Ovakvo shvatanje prava, koje polazi od njegovih društvenih osnova, naziva se sociološkim pristupom izvorima prava. Ono ukazuje da pravo nije puki proizvod zakonodavne volje, već izraz dubljih društvenih zakonitosti. Prema tom shvatanju, pravo ima objektivnu prirodu — ono postoji nezavisno od pojedinačnih volja i izražava potrebe društva u celini. Time se ističe da su materijalni izvori prava realne društvene pojave, odnosi i procesi koji neposredno utiču na njegovu sadržinu i razvoj.

Kutlešić naglašava da je život u društvu objektivno uslovljen činjenicom zajedničkog postojanja ljudi i njihovih različitih potreba, što znači da je i pravo u osnovi društveno uslovljeno. Na taj način, pravo je sredstvo za očuvanje ravnoteže između pojedinaca i zajednice, između interesa i vrednosti koji se u društvu neprestano prepliću. U tom smislu, pravo se javlja kao instrument uređenja društvenih odnosa koji proizlaze iz objektivno izazvanih sukoba i koji moraju biti rešeni na način koji obezbeđuje mir, stabilnost i pravičnost (Kutlešić, 2011, str. 88–89).

Materijalni izvori prava, dakle, obuhvataju sve one društvene, ekonomske i političke činioce koji stvaraju potrebu za pravnim normiranjem.

To su, na primer, razvoj proizvodnih odnosa, ekonomske krize, promene društvene svesti, političke transformacije, kao i kulturne i moralne vrednosti jednog društva. Pravo kao normativni sistem ne može se razumeti bez sagledavanja tih realnih uslova, jer oni objašnjavaju zašto određene norme nastaju, zašto su neke od njih trajne, a druge podložne promenama.

Razumevanje materijalnih izvora prava je od suštinskog značaja za pravilno shvatanje prirode prava, jer oni pokazuju njegovu društvenu utemeljenost i realnu funkciju. Pravo, u tom smislu, nije zatvoren sistem apstraktnih pravila, već dinamičan instrument kojim društvo reaguje na svoje potrebe i izazove. Zbog toga se izučavanje materijalnih izvora prava ne može ograničiti na pravnu nauku u užem smislu, već zahteva interdisciplinarni pristup i saradnju s drugim naučnim disciplinama — naročito sociologijom, politikologijom i ekonomijom.

5.4. Formalni izvori prava

Formalni izvor prava jeste opšti i izuzetno pojedinačni pravni akt koji se primenjuje kao opšti. Kada se izvorom naziva opšti pravni akt, poput ustava ili zakona, reč je o značenju formalnog izvora prava u užem smislu. Kada se, međutim, izvorom naziva pojedinačni akt koji proizvodi opšte dejstvo (poput sudske presude u anglosaksonskom pravu koja postaje obavezujući presedan), tada govorimo o posebnom značenju formalnog izvora prava. Drugim rečima, formalni izvor prava obuhvata svaki akt koji sadrži normu opšteg važenja — bilo da se radi o zakonu donetom u parlamentu, uredbi vlade, pravilniku, sudskom presedanu ili pravnom običaju.

Mitrović (2012, str. 206) ističe da pravni poredak ne može postojati bez postojanja formalnih izvora prava, jer bi tada izostala pravna sigurnost i predvidivost. Formalni izvori omogućavaju da subjekti prava unapred znaju koja pravila važe i kako treba da se ponašaju u skladu sa načelom zakonitosti. Time se ostvaruju osnovne funkcije prava — zaštita pravnih vrednosti, jednakost i pravna sigurnost.

U poređenju različitih pravnih sistema, Mitrović navodi da su formalni izvori prava karakteristični i različiti u evropsko-kontinentalnom i anglosaksonskom sistemu. U kontinentalnim pravnim sistemima, kakvi su francuski, nemački i srpski, preovlađuje pisano pravo u obliku zakona i drugih propisa. Pisani izvori su dominantni, dok su običaji i sudska praksa dopunski, sekundarni izvori. U anglosaksonskom pravu, nasuprot tome, tradicionalno dominiraju pravni običaji i sudski presedani, koji su ravnopravni ili čak primarni izvori prava (Mitrović, 2012, str. 206).

Na evropskom kontinentu, zakon ima najvišu snagu u hijerarhiji izvora, dok u anglosaksonskom sistemu najveći autoritet imaju sudske odluke — precedenti. Međutim, moderni razvoj prava pokazuje tendenciju približavanja ova dva sistema, pa i u anglosaksonskom pravu raste značaj pisanih zakona, dok u kontinentalnom pravu sudska praksa dobija veću ulogu kao sredstvo tumačenja prava i dopuna zakonodavstva (Harris, 1981).

Formalni izvori prava obuhvataju širok spektar pravnih akata: ustav, zakone, podzakonske propise (uredbe, pravilnike, odluke), međunarodne ugovore, sudsku praksu, kao i autonomne izvore poput kolektivnih ugovora u oblasti radnog prava ili statuta privrednih društava.

Svi oni imaju zajedničku funkciju — izražavanje opštih pravila ponašanja koja važe za neodređen broj subjekata i slučajeva. Ustav kao najviši formalni izvor prava određuje osnovna načela i strukturu državne vlasti; zakon razrađuje ta načela i uređuje pojedine oblasti života; podzakonski propisi konkretizuju zakone i omogućavaju njihovu praktičnu primenu.

Mitrović (2012, str. 207) posebno ističe značaj stvaranja formalnih izvora prava. Stvaranje prava predstavlja izuzetno važnu i složenu delatnost, jer omogućava da pravni poredak funkcioniše i da se stalno prilagođava društvenim promenama. Tek kada se pravo stvori u određenom obliku, ono može da se tumači i primenjuje. Proces stvaranja formalnih izvora prava obuhvata i racionalnu i tehničku komponentu — racionalnu, jer podrazumeva promišljeno odlučivanje zakonodavca, i tehničku, jer zahteva poznavanje procedura, jezika i oblika pravnog izraza.

Ova delatnost uključuje različite metode stvaranja prava, koje se u pravnoj teoriji nazivaju *tehnika stvaranja prava*. Mitrović, pozivajući se na Lukića (1988), razlikuje dve osnovne metode: **spontano stvaranje prava**, koje nastaje bez unapred određenog plana i obično se vezuje za običajno pravo, i **svesno-plansko stvaranje prava**, koje se sprovodi kroz organizovan zakonodavni proces i stvara propise s jasno utvrđenim sadržajem i dejstvom.

Metodi svesno-planskog stvaranja prava prilagođavaju se vrstama pravnih akata. Zakonodavac koristi različite tehničke pristupe u zavisnosti od ciljeva regulisanja. Mitrović navodi (str. 207) da posebno mesto među tehnikama zauzima *nomotehnika*, tj. zakonodavna tehnika, kojom se donose zakoni i drugi akti sa snagom zakona.

U okviru tih tehnika razlikuju se **taksativno normiranje, primerično normiranje, kazuističko, apstraktno, načelno i precedentno normiranje**.

Taksativno normiranje karakteristično je za krivično pravo, gde se tačno nabrajaju situacije u kojima se određeno ponašanje zabranjuje ili kažnjava. Primerično normiranje javlja se u građanskom i radnom pravu, gde se navode tipični slučajevi radi njihove kasnije analogne primene. Kazuističko normiranje vezuje se za složene odnose i konkretne slučajeve u kojima zakonodavac predviđa više mogućih varijanti, dok apstraktno i načelno normiranje obuhvata širi krug srodnih situacija definisanih jednim zajedničkim pravilom. Precedentno normiranje, svojstveno anglosaksonskom pravu, zasniva se na obavezujućoj snazi ranije sudske odluke za sve buduće slične slučajeve (Mitrović, 2012, str. 207).

Bez obzira na razlike u pravnim sistemima, zajednička osobina svih formalnih izvora prava jeste njihova funkcija da obezbede stabilnost, jedinstvo i kontinuitet pravnog poretka. Oni čine osnovnu strukturu pravnog sistema i omogućavaju pravnu izvesnost time što propisuju jasno utvrđena pravila koja su obavezujuća za sve subjekte prava. Kao što naglašava Kelsen (1998), valjanost svake pravne norme zasniva se na njenoj povezanosti s višom normom u hijerarhiji, a ta hijerarhija se ostvaruje upravo kroz sistem formalnih pravnih akata.

5.4.1. Ustav

Ustav predstavlja najviši opšti pravni akt u hijerarhiji pravnih izvora, koji se nalazi na samom vrhu pravne lestvice i ima najvišu pravnu snagu. Njegov značaj proističe iz činjenice da ustav postavlja temelje čitavog pravnog poretka i uređuje osnovne odnose u društvu, pre svega organizaciju i funkcionisanje državne vlasti, prava i slobode građana, kao i temeljne ekonomske, socijalne i političke principe. Ustav je, prema tome, osnovni i konstitutivni pravni akt jedne države, jer kroz njega država definiše samu sebe, svoj politički sistem i najviše vrednosti na kojima počiva društveni poredak.

Kao i svaki drugi opšti pravni akt, ustav se može posmatrati u formalnom i materijalnom smislu. U **formalnom** smislu, ustav je najviši pravni akt koji donosi posebno ustavotvorno telo (ustavotvorna skupština) ili redovan zakonodavni organ po posebnom postupku koji je uvek složeniji od zakonodavnog, čime se obezbeđuje njegova stabilnost i trajnost (Kutlešić, 2011, str. 99). Takav postupak, kao što ističe Kelzen (1998), obezbeđuje da se opšte pravne norme ustava menjaju teže od zakona, čime se garantuje njihova trajnost i zaštita od čestih političkih promena.

U **materijalnom smislu**, ustav se određuje prema sadržaju normi koje obuhvata. Reč je o normama koje uređuju organizaciju najviših državnih organa, njihov međusobni odnos, način vršenja vlasti i osnovna prava i slobode građana. Dakle, u materijalnom smislu ustav sadrži samo one norme koje definišu osnovne elemente državnog poretka i društvene organizacije (Lukić, Košutić, 2007, str. 237). U tom smislu, Mitrović ističe da ustav u materijalnom smislu „predstavlja skup pravnih pravila kojima se određuje organizacija i funkcionisanje državne vlasti i osnovne slobode građana“ (Mitrović, 2015, str. 209).

Razlikovanje formalnog i materijalnog pojma ustava ima dugu istoriju. Počeci razlikovanja javljaju se u pruskoj pravnoj teoriji XIX veka, kod Labanda, a kasnije su prihvaćeni i u modernim evropskokontinentalnim sistemima. Formalni pojam naglašava poseban postupak donošenja ustava, dok materijalni pojam ističe njegov sadržaj, tj. materije koje uređuje. Tako je moguće da pojedini akti, iako formalno nisu doneti kao ustav, sadrže materijalno-ustavne norme, dok postoje i formalni ustavi čiji sadržaj nije u potpunosti ustavan (Kutlešić, 2011, str. 104).

Ustav ima i istorijski značaj jer je njegovo donošenje označilo početak modernih pravnih poredaka. Prvi ustav u formalnom smislu donet je u Virdžiniji 1776. godine, a zatim i u Sjedinjenim Američkim Državama 1787. godine, čime je označen početak savremenog ustavnog prava. U Evropi, prvi ustavi pojavljuju se krajem XVIII i početkom XIX veka, najpre u Poljskoj (1791) i Francuskoj (1791), gde su građanske revolucije donele koncepciju ustava kao izraza narodne suverenosti i ograničenja državne vlasti (Kutlešić, 2011, str. 100; Mitrović, 2015, str. 210).

U formalnom smislu, ustav je najviši pravni akt jer je donet po posebnom ustavotvornom postupku, a u materijalnom smislu on obuhvata norme kojima se uređuju najvažniji društveni odnosi – politički, ekonomski i pravni.

Na osnovu toga, Lukić zaključuje da ustav predstavlja „osnovu na kojoj počiva celokupan pravni poredak jedne države“.

Ustav se može deliti prema različitim kriterijumima.

Prema **obliku**, razlikuju se **pisani i nepisani** ustavi. Pisani ustavi predstavljaju jedinstven, kodifikovan tekst donet u vidu posebnog akta najviše pravne snage, dok nepisani ustavi obuhvataju skup ustavnih običaja, konvencija i sudskih odluka, kao što je slučaj sa ustavom Ujedinjenog Kraljevstva. Iako se često navodi da Engleska nema ustav, ona ipak ima razvijen ustavni poredak zasnovan na istorijskim dokumentima kao što su *Magna Carta Libertatum* (1215), *Bill of Rights* (1689) i *Act of Settlement* (1701), koji zajedno čine materijalni ustav (Milinković, 2025, str. 90).

Prema **načinu donošenja**, ustavi mogu biti **oktroisani** (podareni), što znači da ih donosi monarh svojom voljom – kao što je bio slučaj sa Ustavom Francuske iz 1814. godine – ili doneti od strane ustavotvorne skupštine, što je u savremenim demokratijama uobičajeni postupak.

Prema **načinu izmene**, razlikuju se **kruti i meki ustavi**. Kruti se menjaju teže od zakona, kroz složen ustavotvorni postupak, dok se meki ustavi mogu menjati na način sličan donošenju zakona.

Ustav, kao i zakon, sadrži opšte pravne norme, ali između njih postoji bitna razlika u stepenu opštosti i stabilnosti. Norme ustava su načelnije, temeljnije i trajnije, jer izražavaju osnovne principe državnog poretka.

Zakoni, nasuprot tome, razrađuju ta načela u pojedinačne odnose i konkretne situacije. Ova hijerarhija omogućava da svi zakoni moraju biti u saglasnosti sa ustavom, čime se ostvaruje ustavnost i zakonitost kao osnovni principi pravne države (Kelzen, 1983, str. 43).

U savremenom pravu, ustav ne samo da uređuje organizaciju vlasti, već ima i vrednosni karakter, jer u njemu nalazimo odredbe o slobodi, dostojanstvu i jednakosti čoveka. U tom smislu, savremena teorija ustavnog prava, kako ističe Kutlešić (2011, str. 102), dodaje ustavu i dimenziju „vrednosne orijentacije“ — jer ustav ne propisuje samo pravila organizacije vlasti, već izražava i osnovne društvene i moralne vrednosti jedne zajednice.

5.4.2. Zakon

Zakon predstavlja najvažniji formalni izvor prava i osnovni izraz državne volje u savremenim pravnim poredcima. On je opšti pravni akt koji sadrži pravne norme najvišeg stepena obaveznosti, donosi ga zakonodavni organ po posebnom postupku i ima snagu da uređuje osnovna pravila ponašanja u društvu. U tom smislu, zakon je temelj svakog pravnog sistema i ključni instrument ostvarivanja načela pravne sigurnosti, jednakosti i vladavine prava. Prema Lukiću, zakon je „formalni izvor prava u najvišem smislu reči, jer predstavlja opšti pravni akt koji neposredno stvara pravne norme obavezujuće snage“ (Lukić, 1995, str. 233).

Reč zakon (*lex*) ima višestruka značenja. Kako navodi Mitrović, u najširem smislu zakon označava svako pisano ili nepisano pravilo ponašanja, pa bi u tom kontekstu i običaj ili sudska presuda mogli predstavljati zakon u materijalnom smislu. U užem smislu, međutim, zakon se definiše kao pisani akt koji donosi zakonodavni organ države i koji ima najvišu pravnu snagu posle ustava (Mitrović, 2012, str. 208). Takvo razumevanje uobičajeno je u kontinentalnim pravnim sistemima, gde zakon predstavlja formalni izvor prava u užem smislu, jer sadrži opšte norme koje se primenjuju na neograničen broj subjekata i situacija.

U istorijskom razvoju pojam zakona pretrpeo je značajne promene. Prema Kutlešiću, reč *lex* u antičkom Rimu označavala je pravila koja je donosio rimski magistrat, dok su kasnije zakoni postali izraz volje rimskog naroda potvrđene od strane senata. Tokom srednjeg veka pojam zakona se poistovećivao s kraljevskim naredbama, da bi tek u novom veku, posle građanskih revolucija, zakon postao izraz suverenosti naroda i osnovni instrument ostvarivanja njegove volje (Kutlešić, 2011, str. 103). Taj preobražaj označio je prelazak iz doba monarhijske samovolje u doba demokratskog zakonodavstva.

Razumevanje zakona zahteva razlikovanje njegovog formalnog i materijalnog pojma. U formalnom smislu, zakon je opšti pravni akt koji donosi zakonodavni organ po propisanom postupku, u obliku i sa snagom koju mu ustav priznaje. On je rezultat posebne procedure (zakonodavnog postupka) kroz koji zakon dobija svoje obavezno dejstvo, a njegov sadržaj mora biti u saglasnosti s ustavo.

Materijalni pojam zakona, s druge strane, odnosi se na sadržinu normi koje on sadrži — to su opšte pravne norme kojima se uređuju društveni odnosi od opšteg značaja, bez obzira na to koji organ ih je doneo. Prema Kelzenu, materijalni pojam zakona obuhvata „svaki opšti pravni akt koji sadrži norme opšteg karaktera, bez obzira na njegovu formu i organ koji ga je doneo“. Prema tome, dok formalni pojam zakona ističe postupak i formu, materijalni pojam naglašava sadržaj i društvenu funkciju zakona.

Zakoni u materijalnom smislu su širi od zakona u formalnom, jer obuhvataju i druge opšte akte koji sadrže norme istog značaja, ali su doneti od strane izvršnih ili upravnih organa. Tako se u praksi razlikuju zakoni i podzakonski propisi, pri čemu prvi ustanovljavaju prava i obaveze, a drugi ih samo razrađuju i omogućavaju njihovu primenu. Na taj način se obezbeđuje hijerarhijska povezanost pravnih akata: ustav ima najvišu snagu, zakoni su odmah ispod njega, a podzakonski propisi služe njihovom sprovođenju.

Podelu zakona prema formalnim i materijalnim kriterijumima utemeljio je još u XIX veku Rudolf von Laband, koji je pravni akt nazivao zakonom u formalnom smislu ako je donet po propisanom zakonodavnom postupku, bez obzira na sadržaj, dok je zakon u materijalnom smislu definisao prema sadržini normi koje sadrži (Laband, nav. u Kutlešić, 2011, str. 104). Ova distinkcija postala je temelj savremene teorije o hijerarhiji pravnih akata u kontinentalnom pravu.

Zakon se takođe može razvrstati prema hijerarhiji i sadržini. U savremenim pravnim sistemima razlikuju se ustavni (ili ustavotvorni) zakoni, organski ili sistemski zakoni koji razrađuju ustavne norme, opšti zakoni koji uređuju pojedine oblasti prava, kao i posebni zakoni koji regulišu specifične situacije. Uz to, Kutlešić navodi i postojanje tzv. formalnih zakona — akata koji imaju formu zakona, ali ne i njegov sadržaj, jer sadrže pojedinačne norme. Primeri takvih zakona su akti o budžetu, ratifikaciji međunarodnih ugovora ili proglašenju određenih dana i događaja. Iako imaju zakonsku formu, oni u stvari uređuju konkretne, a ne opšte situacije, te stoga predstavljaju izuzetak u odnosu na opštu prirodu zakona (Kutlešić, 2011, str. 106).

U savremenim federativnim državama postoji složen odnos između saveznog i republičkog zakonodavstva. U takvim sistemima, kao što su Nemačka ili Austrija, zakoni se donose i na saveznom i na pokrajinskom nivou, pri čemu se njihova hijerarhija određuje ustavom i podelom nadležnosti.

Time se dodatno potvrđuje da pojam zakona mora biti sagledan u kontekstu ustavne strukture svake države.

Posebnu pažnju u analizi zakona posvećuje se zakonodavnom postupku, koji predstavlja „postupak donošenja zakona koji je istovremeno i njegov smisao“ (Mitrović, 2012, str. 216). Donošenje zakona obavlja se kroz više faza: predlog zakona podnosi ovlašćeni predlagač (vlada, narodni poslanik, skupštinski odbor ili građani), zatim se obavlja rasprava u parlamentu, tokom koje se tekst zakona može menjati putem amandmana, da bi se potom o njemu glasalo i, nakon usvajanja, zakon objavio u službenom glasniku. Tek nakon objavljivanja zakon stupa na snagu i postaje obavezujući za sve subjekte.

Kelsen je isticao da je zakonodavni postupak ključni element pravnog poretka jer predstavlja proces u kojem se volja države transformiše u opšte norme koje obavezuju sve (Kelsen, 1960, str. 43). Time se ostvaruje temeljni princip pravne države — da se nijedno pravilo ne može smatrati pravno obavezujućim ako nije doneto u skladu s formalnim procedurama i hijerarhijom pravnih akata.

Dakle, zakon je istovremeno pravna norma i pravni akt, i predstavlja spoj formalnog i materijalnog aspekta prava. Kao najvažniji formalni izvor prava, on izražava volju zakonodavca, uređuje osnovne društvene odnose i postavlja okvir za sve niže propise.

Njegova svrha nije samo da propiše ponašanje, već i da obezbedi stabilnost, predvidivost i pravičnost u pravnom poretku. Samo zakon koji je donet u skladu s ustavom, u legitimnom postupku i u skladu s temeljnim vrednostima pravde i slobode, može predstavljati istinsko pravo.

5.4.2.1. Zakonodavni postupak

Zakonodavni postupak predstavlja skup ustavom i poslovníkom Narodne skupštine propisanih pravila i faza koje se sprovode prilikom donošenja zakona. On obezbeđuje da zakon nastane na ustavan, javan i demokratski način, uz učešće predstavničkog tela i drugih relevantnih subjekata. Zakonodavni postupak odražava načelo podele vlasti, jer omogućava ravnotežu između zakonodavne i izvršne funkcije, kao i učešće javnosti u oblikovanju pravnih propisa.

U Republici Srbiji zakonodavni postupak je uređen Ustavom i Poslovníkom Narodne skupštine. On se odvija kroz više sukcesivnih faza koje obuhvataju: **inicijativu za donošenje zakona (predlog zakona), raspravu i usvajanje zakona, potvrđivanje zakona i njegovo proglašenje**, nakon čega sledi objavljivanje u službenom glasilu i stupanje na snagu.

Prva faza je **inicijativa za donošenje zakona**, koja se u praksi naziva pravo zakonodavne inicijative. Prema Ustavu Republike Srbije, pravo da predlože zakon imaju narodni poslanici, Vlada, Narodna banka Srbije, pokrajinska skupština, kao i najmanje 30.000 građana putem narodne inicijative. Predlog zakona mora sadržati tekst zakona, obrazloženje, procenu finansijskih efekata i druge potrebne elemente. Ova faza ima pripremni karakter i obezbeđuje formalni početak zakonodavnog postupka.

Druga faza je **rasprava o predlogu zakona**, koja se odvija u Narodnoj skupštini. Rasprava se vodi najpre na odborima, a zatim i na sednici Skupštine. Rasprava može biti organizovana u dva čitanja. U prvom čitanju razmatra se osnovna ideja zakona, njegov cilj i usklađenost sa Ustavom i pravnim poretkom. Ako Skupština prihvati predlog, on se upućuje na drugo čitanje.

U drugom čitanju razmatraju se amandmani, odnosno konkretne odredbe zakona, pri čemu poslanici mogu predložiti izmene, dopune ili brisanje članova. Ova faza ima suštinski značaj jer se tada oblikuje konačan tekst zakona.

Treća faza je **usvajanje zakona**. Nakon završene rasprave, Narodna skupština glasa o zakonu u celini. Za usvajanje zakona potrebna je većina glasova od ukupnog broja narodnih poslanika, osim u slučajevima kada se radi o zakonima koji zahtevaju kvalifikovanu većinu – na primer, o zakonima kojima se uređuju ustavna pitanja, ljudska prava i slobode, izborni sistem ili teritorijalna organizacija. Usvajanjem zakona Skupština završava svoju zakonodavnu funkciju u tom postupku.

Četvrta faza je **proglašenje (promulgacija) zakona**. Proglašenjem zakona potvrđuje se njegov autentični tekst i označava se kraj zakonodavnog postupka. U Republici Srbiji zakon proglašava predsednik Republike, koji je dužan da to učini u roku od sedam dana od dana njegovog donošenja. Predsednik Republike može vratiti zakon Skupštini na ponovno odlučivanje ako smatra da zakon nije u skladu s Ustavom ili da nije u interesu građana. Ako Skupština ponovo izglasa zakon istom većinom, predsednik je obavezan da ga proglasi.

Peta faza je **objavljivanje zakona** u „Službenom glasniku Republike Srbije“. Objavljivanje zakona predstavlja uslov njegove pravne važnosti i obaveznosti. Od dana objavljivanja počinje da teče rok do njegovog stupanja na snagu, koji se obično određuje kao *vacatio legis* – najčešće osam dana od objavljivanja, osim ako zakon ne predviđa drugačiji rok. Objavljivanjem se obezbeđuje javnost i dostupnost pravnih propisa svim građanima.

Zakonodavni postupak završava se **stupanjem zakona na snagu**, čime on postaje deo važećeg pravnog poretka i obavezan za sve subjekte na koje se odnosi. Time se ostvaruje načelo zakonitosti, prema kojem svi organi vlasti, pravna i fizička lica moraju postupati u skladu sa zakonom. U demokratskom sistemu, zakonodavni postupak ima i dublji značaj – on nije samo tehnički proces, već izraz narodne suverenosti, jer kroz Narodnu skupštinu građani posredno učestvuju u stvaranju prava.

Mitrović napominje da postupak donošenja zakona mora biti jasan, sistematičan i dosledan, jer svaka nepravilnost u njegovom sprovođenju može izazvati sumnju u verodostojnost i ispravnost zakona.

On dodaje da je postupak donošenja zakona znatno jednostavniji i kraći od postupka donošenja ustava, ali složeniji od donošenja podzakonskih akata, čime se izražava hijerarhijska važnost zakona u pravnom sistemu (Mitrović, 2012, str. 217).

U teorijskom smislu, Kelsen ukazuje da pravilno sproveden zakonodavni postupak predstavlja garant formalne ispravnosti i pravne snage zakona, jer svaka norma crpi svoju valjanost iz pravilno donete više norme (Kelsen, 1960, str. 43). Time se ostvaruje kontinuitet pravnog poretka i potvrđuje načelo hijerarhije pravnih akata.

Zakonodavni postupak, dakle, obezbeđuje da zakon bude rezultat institucionalizovanog i demokratskog procesa u kojem se ostvaruje volja zakonodavca u skladu sa ustavom i temeljnim načelima pravne države.

5.4.3. Međunarodni ugovori

Međunarodni ugovori predstavljaju jedan od najvažnijih formalnih izvora prava u savremenim međunarodnim odnosima. Oni su rezultat saglasnosti volja dve ili više država ili drugih subjekata međunarodnog prava o određenim pitanjima od zajedničkog interesa.

Zaključuju se radi uspostavljanja pravila koja obavezuju ugovorne strane i koja stvaraju pravne efekte u međunarodnoj zajednici. Time međunarodni ugovori imaju dvostruku ulogu – izražavaju političku volju država i istovremeno stvaraju pravno obavezujuće norme (Kulić, 2015).

Prema svom značaju i obaveznosti, međunarodni ugovori zauzimaju centralno mesto u sistemu međunarodnog prava. Njihov pravni osnov zasniva se na principu *pacta sunt servanda* – ugovori se moraju poštovati, čime se obezbeđuje stabilnost i predvidivost međunarodnih odnosa. U formalnom smislu, međunarodni ugovor prolazi kroz više faza: pregovaranje, potpisivanje, ratifikaciju i stupanje na snagu. Tek kada se okonča proces ratifikacije, ugovor postaje obavezujući za državu koja ga je potvrdila i stiče pravno dejstvo u međunarodnom poretku, a u određenim slučajevima i u unutrašnjem pravnom sistemu država potpisnica.

Ratifikacija predstavlja postupak kojim država potvrđuje međunarodni ugovor i time izražava svoju konačnu saglasnost da bude njime obavezana. Ona je završna faza u procesu zaključivanja međunarodnog ugovora i označava prelazak sa političke na pravnu obaveznost. Ugovor koji je potpisan od strane ovlašćenih predstavnika države ne proizvodi pravno dejstvo dok ne bude ratifikovan, čime država potvrđuje da prihvata sve obaveze koje iz njega proizlaze (Kulić, 2015, str. 229).

U Republici Srbiji, ratifikacija međunarodnih ugovora uređena je Ustavom i Zakonom o zaključivanju i izvršavanju međunarodnih ugovora. Postupak ratifikacije sprovodi Narodna skupština, koja glasa o potvrđivanju međunarodnog ugovora. Na taj način se potvrđuje saglasnost države da bude pravno vezana odredbama ugovora. Nakon što Narodna skupština usvoji zakon o potvrđivanju, ugovor potpisuje predsednik Republike, a zatim se objavljuje u „Službenom glasniku Republike Srbije“.

Objavljivanjem ratifikovanog ugovora obezbeđuje se njegova javnost i primenljivost u unutrašnjem pravnom poretku. Od tog trenutka ugovor ima snagu zakona i postaje deo unutrašnjeg pravnog sistema. U pojedinim slučajevima – naročito kada je reč o međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima – on može imati i jaču pravnu snagu od zakona. Ratifikacija, dakle, predstavlja ključnu vezu između međunarodnog i unutrašnjeg pravnog poretka, jer omogućava da se međunarodne obaveze države sprovedu kroz domaće zakonodavstvo i pravnu praksu, uz očuvanje ustavnog poretka i načela suvereniteta (Kulić, 2015, str. 229).

U teoriji i praksi razlikuju se bilateralni i multilateralni međunarodni ugovori. Bilateralni se zaključuju između dve države (npr. ugovori o prijateljstvu, trgovini i saradnji), dok multilateralni obuhvataju više država i često imaju univerzalni značaj (npr. Povelja Ujedinjenih nacija, Bečka konvencija o pravu međunarodnih ugovora iz 1969. godine). Multilateralni ugovori neretko stvaraju norme opšteg karaktera koje doprinose formiranju međunarodnog običajnog prava.

U savremenom ustavnom pravu međunarodni ugovori imaju poseban značaj jer doprinose usklađivanju unutrašnjeg prava sa međunarodnim standardima i principima. Posebno su važni ugovori koji se odnose na zaštitu ljudskih prava, životne sredine i međunarodnu ekonomsku saradnju.

Međunarodni ugovori, pored svoje pravne funkcije, imaju i izraženu političku i integrativnu ulogu – oni predstavljaju osnovni instrument putem kojeg se ostvaruje saradnja, mir i ravnoteža interesa među državama, čime doprinose razvoju međunarodne zajednice kao uređenog i stabilnog pravnog sistema.

5.4.4. Podzakonski akti

Podzakonski propisi i drugi državni opšti akti niži od zakona čine osnovnu vrstu državnih izvora prava. Oni obuhvataju širok spektar opštih pravnih akata koje donose različiti državni organi – izvršni, upravni i, u pojedinim slučajevima, zakonodavni organi – ali uvek imaju pravnu snagu nižu od zakona. Njihova osnovna funkcija jeste razrada, dopuna i konkretizacija zakonskih odredbi, bez mogućnosti da ih menjaju ili protivureče njihovoj sadržini.

Zajedničko obeležje svih podzakonskih akata jeste da ih ne donosi parlament, već organi izvršne i upravne vlasti (Marčetić, 2010, str. 510). Oni, dakle, ne stvaraju nova prava i obaveze, već razrađuju način njihove primene. Po svojoj pravnoj prirodi, podzakonski akti su slabije pravne snage od zakona i moraju biti u saglasnosti sa njim. U materijalnom smislu, predstavljaju akte kojima se preciziraju konkretna ovlašćenja i obaveze subjekata određene zakonom.

Među najvažnije podzakonske akte spadaju **uredbe, naredbe, pravila, uputstva, rešenja** i drugi obavezni akti kojima organi izvršne vlasti razrađuju zakonske norme.

Uređuje ih šef države, vlada i nadležni upravni organi, pri čemu vlada ima centralnu ulogu u donošenju podzakonskih propisa.

Uredba je osnovni podzakonski akt vlade i njome se uređuju pitanja iz domena izvršavanja zakona. Uredbe su, po pravnoj snazi, odmah ispod zakona i donose se na osnovu posebnog zakonskog ovlašćenja ili generalnog ovlašćenja sadržanog u ustavu, kojim se vladi omogućava donošenje propisa u okviru njene nadležnosti. Takve uredbe su *secundum et intra legem* – u skladu sa zakonom i unutar njegovih granica (Simović, 2006, str. 102).

U evropskim sistemima vlada u pravilu donosi uredbе za sprovođenje zakona, a kada to čine i drugi organi, njihovi akti imaju manju pravnu snagu i moraju biti usklađeni s uredbama vlade. Prema klasičnom shvatanju, uredbom se ne može uređivati materija rezervisana za zakon, jer je zakon jedini akt kojim se neposredno utvrđuju prava i obaveze građana (Kutlešić, 2011, str. 108). Francuski pravnik Portalis slikovito je rekao da su „zakoni akti suverena, a uredbе zbirke detalja“, čime se ističe njihova dopunska funkcija u odnosu na zakon. Uredba se koristi kada zakonska norma nije dovoljno precizna ili kada je potrebno urediti promenljive društvene odnose koji zahtevaju brzu normativnu reakciju. Dok se zakonom regulišu stabilni i trajni odnosi, uredbom se uređuju fleksibilne i promenljive materije (Mitrović, 2012, str. 219).

U praksi, pored uredbi, vlade i druga izvršna tela donose i druge vrste odluka opšteg značaja, poput **naredbi i uputstava**, kojima se razrađuju pojedine zakonske odredbe ili određuju tehnički aspekti njihovog izvršavanja. Takvi akti ne mogu derogirati zakonske norme, već imaju dopunski karakter (*infra legem*). Samo u izuzetnim slučajevima, kada su doneti na osnovu posebnog ustavnog ovlašćenja, ovi akti mogu imati snagu zakona (*secundum legem*).

U nekim državama, naročito u vanrednim situacijama, mogu se doneti i **propisi sa zakonskom snagom**, koji imaju privremeni karakter i donose se kada parlament ne može blagovremeno odlučivati. Takvi akti, poznati kao *dekreti zakona*, ograničeno prenose zakonodavnu funkciju na izvršnu vlast, ali su podložni naknadnom odobrenju i kontroli parlamenta (Kutlešić, 2011, str. 109–110).

U savremenom pravnom poretku razlikuju se dve vrste podzakonskih propisa:

1. propisi predstavničkih organa (skupština, parlament, lokalne skupštine),
2. propisi izvršno-upravne vlasti (vlada, ministarstva, upravne službe), i

Podzakonski propisi predstavničkih organa imaju organizacioni i normativni karakter i donose se radi konkretizacije pojedinih zakonskih odredbi. Propisi izvršne i upravne vlasti (uredbе, odluke, uputstva) donose se radi sprovođenja zakona, a njihova pravna snaga hijerarhijski je niža od zakona.

5.4.5. Autonomni opšti akti (akti društvenih organizacija)

Autonomni opšti akti predstavljaju četvrti izvor prava u savremenom pravnom poretku. Oni obuhvataju različite opšte normative akte koje donose brojne organizacije i zajednice u društvu – privredne, profesionalne, sindikalne, obrazovne i druge – koje nisu deo državne organizacije, ali učestvuju u stvaranju pravila ponašanja sa pravnim dejstvom. Iako ih donose subjekti izvan državne strukture, ovi akti ne deluju u potpunoj nezavisnosti od države, jer između države i društvenih organizacija uvek postoji određena veza. Kada ta veza postoji i kada država priznaje njihove norme, autonomni opšti akti postaju izvor prava.

Kako ističe Mitrović, a na šta se Kutlešić nadovezuje, autonomni akti dopunjuju opšti pojam prava i svedoče o njegovoj dinamičnoj prirodi, jer pored državnih normi postoje i one koje nastaju u okviru društvenih subjekata. Broj, raznovrsnost i uticaj ovih akata pokazuju složene i povratne odnose između državnog prava i autonomnih normi (Mitrović, 2012, str. 220; Kutlešić, 2011, str. 110).

Razvoj odnosa između države i autonomnog prava kroz istoriju pokazuje četiri stepena autonomije: **preneto, dirigovano, uslovno puno i potpuno autonomno pravo**. U prvim oblicima država zadržava dominantnu kontrolu nad subjektima koji donose akte, dok se u kasnijim oblicima ta kontrola svodi na proveru ustavnosti i zakonitosti akata. U uslovno punom i potpunom autonomnom pravu država nadzire samo saglasnost akata sa pravnim poretkom, čime omogućava njihov puni normativni učinak.

Autonomni opšti akti naročito dolaze do izražaja u oblasti **socijalnog autonomnog prava**, koje obuhvata radne odnose i sindikalno-poslodavačke odnose.

Ovi akti, po svojoj sadržini, imaju karakter pravnih normi jer uređuju radne obaveze, disciplinska pravila, zasnivanje i prestanak radnog odnosa, kolektivna prava zaposlenih i poslodavaca, kao i načine rešavanja sporova.

Nastaju zajedničkim učešćem organizacija poslodavaca i organizacija zaposlenih, kako unutar pojedinih preduzeća, tako i na nivou njihovih udruženja i saveza (Kutlešić, 2011, str. 111; Mitrović, 2012, str. 221).

Najvažniji oblik autonomnih opštih akata predstavljaju **kolektivni ugovori o radu**. Oni se zaključuju između poslodavačkih i radničkih organizacija, a ponekad u njihovom donošenju učestvuje i država. Kolektivni ugovori uređuju prava i obaveze zaposlenih i poslodavaca u vezi sa radom, zaradom, radnom disciplinom i zaštitom radnih prava, pa time imaju istu prirodu kao i drugi pravni propisi, ali potiču iz autonomne volje društvenih partnera. U savremenim evropskim sistemima kolektivni ugovori mogu biti opšti, granski ili lokalni, a u novije vreme razvijeni su i nadnacionalni kolektivni ugovori koji se zaključuju između evropskih udruženja sindikata i poslodavaca.

Formalno posmatrano, autonomni opšti akti se razlikuju od državnih po svom donosiocu, postupku donošenja i pravnoj prirodi. Iako imaju oblik i strukturu sličnu državnim propisima (naziv, jezik, hijerarhiju), oni izražavaju unutrašnju volju društvenih subjekata i oslanjaju se na samoregulaciju, a ne na državnu prinudu. Time autonomni opšti akti predstavljaju most između društvenog i državnog prava i potvrđuju postojanje pravnog pluralizma u savremenim pravnim sistemima.

5.4.6. Sudska praksa (sudski precedent i precedentno pravo)

Sudska presuda predstavlja jedan od najvažnijih instrumenata za ostvarivanje prava, a u pojedinim pravnim sistemima i njegov izvor. U evropskokontinentalnom pravu, kome pripada i naše pravo, presuda je pojedinačni pravni akt, donet u postupku kojim se rešava konkretan pravni spor između određenih stranaka. Njeno dejstvo ograničeno je na konkretan slučaj (*inter partes*), a sud u tom postupku samo primenjuje već postojeće izvore prava — zakon, običaj ili druge formalne izvore, bez stvaranja novih normi.

Sud kao organ državne vlasti, dakle, ne stvara pravo u formalnom smislu. On ne donosi opšte akte, već presude kojima se samo konkretizuju i individualizuju već postojeće norme. Iz tog razloga, u kontinentalnim sistemima presuda nije izvor prava, već instrument njegove primene. Ova ideja se oslanja na tradicionalno shvatanje koje potiče još od Montesquiea, prema kojem sudija „treba samo da izgovara reči zakona“

Ipak, iako presuda nema formalni karakter izvora prava, sudska praksa u kontinentalnim sistemima ima ogroman faktički značaj. Sudovi se u praksi pridržavaju odluka viših sudova, naročito onih najviših, kako bi obezbedili jedinstvo u tumačenju zakona i pravnu sigurnost. Time sudska praksa, iako nije formalni izvor, postaje faktički izvor prava. Prema Kozelu (2014, str. 2000), niži sudovi se u donošenju odluka često oslanjaju na ranije stavove viših instanci, jer bi odstupanje od ustaljene prakse izazvalo neujednačenost i nesigurnost u pravnom sistemu.

Sa druge strane, u anglosaksonskom pravu, sudska odluka ima bitno drugačiji značaj. Tu presuda može postati izvor prava, ako se njeno dejstvo proširi i na buduće, dovoljno slične slučajeve. Ovaj proces naziva se precedent. Kada sud, rešavajući konkretan spor, donese odluku koja važi i za buduće slučajeve iste vrste, tada se sudska presuda pretvara u opštu normu – ona stvara pravo. Ovakva odluka naziva se sudskim precedentom, a skup pravila nastalih na taj način čini precedentno pravo (*common law*).

Kutlešić (2011, str. 117) pojašnjava da presuda ne dobija svojstvo izvora prava u celini, već samo njen obrazloženi deo (*ratio decidendi*), koji sadrži razloge i načela na osnovu kojih je sud odlučio. Taj deo ima obavezujuću snagu za buduće slične slučajeve, dok ostali delovi presude (*obiter dicta*) nemaju tu snagu.

Tako nastaje sistem u kojem sudska praksa funkcioniše kao dinamičan i živi izvor prava, jer omogućava da se pravo razvija neposredno kroz praksu sudova.

Precedent ima najveći značaj u Velikoj Britaniji, gde odluke Vrhovnog suda (ranije Doma lordova) imaju obavezu snagu za niže sudove. Sličan sistem primenjuju i Sjedinjene Američke Države, Kanada i Australija, gde precedentne odluke imaju trajnu vrednost, sve dok ih viši sud ne preinači. Kada viši sud donese odluku kojom menja prethodni stav, raniji precedent prestaje da važi — čime se pokazuje fleksibilnost ovog sistema.

Prednosti precedentnog prava ogledaju se u njegovoj prilagodljivosti i brzini. Za razliku od zakonodavnog postupka, koji može biti dugotrajan i složen, stvaranje prava putem presuda omogućava brzu reakciju na promene u društvu. Sudovi na taj način kontinuirano dopunjuju postojeće pravo i prilagođavaju ga novim okolnostima. Ipak ovaj sistem ima i nedostatke — naročito u pogledu pravne sigurnosti i predvidivosti.

S obzirom da svaka nova presuda može stvoriti pravilo koje menja raniji stav, javlja se opasnost od neujednačene sudske prakse i nesigurnosti pravnog poretka.

Mitrović navodi da se u anglosaksonskim državama presude viših sudova automatski smatraju obavezujućim za niže instance, dok u kontinentalnim sistemima to nije slučaj (Mitrović, 2012, str. 227). U našem pravu, sudska praksa nema formalni karakter izvora prava, ali ima ogroman faktički uticaj. Sudovi u Srbiji u praksi vode računa o ranijim odlukama viših instanci, naročito o odlukama Vrhovnog suda, koje često imaju ulogu orijentira u rešavanju istovetnih situacija. Tako se u praksi stvara stabilna i dosledna primena zakona, iako ne postoji formalna obaveza poštovanja presedana.

Kako ističe Lukić (1971, str. 251–252, citirano kod Mitrovića), „kada se sudskom presudom donosi pojedinačna norma koja rešava konkretan slučaj, ali se primenjuje i na sve buduće slučajeve iste vrste, tada sud stvara pravo“. Time se, u anglosaksonskom sistemu, granica između primene i stvaranja prava briše, dok se u kontinentalnom sistemu strogo održava.

U novije vreme, čak i u evropskim državama raste značaj sudske i upravne prakse. Sudovi i organi uprave ujednačavaju svoje odluke kroz mehanizme pravnih lekova, žalbi i revizija, čime se faktički ostvaruje princip pravne jednakosti. Viši sudovi u svojim odlukama često iznose opšte pravne stavove koji, iako nisu formalno obavezujući, utiču na praksu nižih sudova. Time se stvara svojevrsna hijerarhija pravnih tumačenja i obezbeđuje jedinstvena primena zakona.

U našem pravnom sistemu, sudska praksa i praksa drugih organa predstavljaju važan element pravne sigurnosti. Iako nisu formalni izvori prava, one imaju faktičku snagu u tumačenju propisa. Sudovi se oslanjaju na ranije odluke i razrađene pravne stavove, naročito kod Vrhovnog suda, čime se održava kontinuitet i sprečava arbitrarnost u odlučivanju. Time se potvrđuje da sudska praksa, iako ne stvara pravo u formalnom smislu, u praksi ima normativni efekat i predstavlja most između zakona i njegovog svakodnevnog sprovođenja.

5.4.7. Običaj

Običaj je najstariji i najprirodniji izvor prava. On nastaje dugotrajnim ponavljanjem određenog ponašanja koje zajednica smatra obaveznim. Sankcije za kršenje običaja nisu organizovane kao kod prava, već se ispoljavaju u vidu prezira, bojkotovanja ili moralne osude. Pravo, u svojoj najranijoj istorijskoj fazi, bilo je upravo običajno pravo. Ono nije nastajalo odlukom državne vlasti, već kao rezultat potrebe zajednice da uspostavi red i stabilnost u međuljudskim odnosima. Tek kasnije, razvojem državne organizacije, pravo se institucionalizovalo i dobilo pisanu formu, ali su običaji zadržali značaj dopunskog i pomoćnog izvora prava.

Običaj je osobena vrsta društvene norme koja se oblikuje spontano u zajednici i izražava u nepisanim pravilima ponašanja. On nastaje dugotrajnim ponavljanjem određenog ponašanja koje zajednica smatra obaveznim. Sankcije za kršenje običaja nisu organizovane kao kod prava, već se ispoljavaju u vidu prezira, bojkotovanja ili moralne osude (Stanimirović, Divac, 2023).

Da bi se određeno pravilo smatralo običajem, potrebno je da se primenjuje tokom dužeg perioda, da se stalno ponavlja i da postoji svest o njegovoj obaveznosti. Običaji se mogu javiti na lokalnom, regionalnom ili širem nivou, a njihovo trajanje i značaj zavise od prirode društvenih odnosa. U prošlosti su običaji predstavljali najstariji i najvažniji izvor prava, jer je državno pravo bilo retko i često preuzimalo sadržaj postojećih običajnih normi. Prva pisana pravila zapravo su proizašla iz običaja, kada ih je država priznala i sankcionisala, čime su postala deo pravnog poretka.

U evropskokontinentalnim sistemima, od XVIII veka, običaj postaje dopunski izvor prava, dok u anglosaksonskom pravu i dalje ima značaj, naročito u vidu ustavnih konvencija.

U Francuskoj je uloga običaja bila manja nego u Nemačkoj, gde je zahvaljujući istorijskoj pravnoj školi (Savini, Puhta) dostigla svoj vrhunac. Danas običaj ima sekundarni karakter, ali zadržava dopunsku funkciju u oblastima gde zakon ne daje odgovor, naročito u međunarodnom i trgovačkom pravu.

Običaj postaje izvor prava kada država prizna neku usmenu, *ius non scriptum* normu, koja je spontano nastala i potvrđena dugotrajnom praksom (Mitrović, 2012, str. 224). Običajno pravo, koje se sastoji od takvih pravila, počiva na tri osnovna elementa: opštoj prihvaćenosti (*consuetudo universalis*), dugotrajnoj i neprekidnoj primeni (*longa et diuturna consuetudo*) i uverenju da je poštovanje običaja pravna obaveza (*opinio iuris sive necessitatis*). Ovo uverenje naziva se *animus obligandi* i razlikuje običaj od puke navike.

Moderni pravni sistemi običaj prihvataju na dva načina: zakonodavno, kada ga država preuzima i kodifikuje, i sudski, kada sudovi u praksi priznaju njegovu pravnu snagu. Običaji se mogu ukidati donošenjem novih zakona ili prestankom njihove društvene relevantnosti. Zbog svoje tradicije i dugotrajnosti, običaji i danas predstavljaju izvor pravne sigurnosti, jer učvršćuju moralne vrednosti zajednice i dopunjuju pozitivno pravo.

Običajno pravo, kao skup pravnih običaja koje država priznaje, bilo je glavni izvor prava u rimskom i srednjovekovnom pravu. Na njemu su se razvile i druge pravne grane — kanonsko, trgovačko i gradsko pravo. Danas ono ima pomoćnu ulogu, ali ostaje trajna veza između društvene tradicije i pravnog poretka. Kako navodi Mitrović, „jednom ukorenjeni običaj teško nestaje“, jer predstavlja izraz kolektivne svesti i istorijskog identiteta jedne zajednice (Mitrović, 2012, str. 226).

5.4.8. Pravna nauka (doktrina)

U pravu se povremeno, ali postojano postavljalo pitanje da li pravna nauka, odnosno doktrina, može biti poseban formalni izvor prava, imajući u vidu da su mišljenja najistaknutijih pravnih stručnjaka u pojedinim epohama imala značajan autoritet i faktičku snagu. U izvesnim pravnim sistemima, pravna nauka je zaista u određenim istorijskim periodima imala status formalnog izvora prava, što potvrđuju i brojni istorijski primeri.

U rimskom pravu, od vremena Oktavijana Avgusta do Septimija Severa (od kraja I veka p.n.e. do početka V veka n.e.), a naročito tokom tzv. „zlatnog doba“ rimskog prava, mišljenja petorice najpoznatijih pravnika — Gaja, Ulpijana, Julijana, Papinijana i Modestina — predstavljala su najviši autoritet.

Njihove izjave, poznate pod nazivom *ius respondendi ex auctoritate principis*, imale su obavezujući karakter i faktički snagu zakona, jer su ih sâm car ovlastio da daju mišljenja s autoritetom rimske države.

Ta mišljenja su objedinjena Zakonom o citiranju (*Lex citationis*) iz 426. godine, kojim su propisana pravila o obavezujućem tumačenju prava na osnovu stavova pomenutih pravnika (Mitrović, 2012, str. 229). Time je pravna nauka u doba kasne Rimske imperije dostigla status formalnog izvora prava.

U rimskoj tradiciji mišljenja pravne nauke kristalisala su se u jasne i precizne formule koje su služile kao pomoć u rešavanju složenih pravnih pitanja. Ove formule, poznate kao *regulae iuris* ili pravne maksime, ujedno su predstavljale osnovne principe na kojima se zasnivalo celokupno tumačenje prava. Slična tradicija zadržala se i u srednjem veku, naročito među glosatorima i komentatorima, koji su pravnim objašnjenjima dopunjavali rimske tekstove i time uticali na stvaranje zajedničkog evropskog pravnog prostora.

Dalji razvoj prava, naročito uspon zakonodavne aktivnosti i jačanje uloge parlamenta, doveo je do promene položaja pravne nauke. Nakon građanskih revolucija i uspostavljanja zakonodavne vlasti kao glavnog izvora prava, pravna nauka prestaje da bude formalni izvor prava, ali zadržava izuzetan uticaj na tumačenje i primenu zakona. Ipak, njena uloga u oblikovanju pravnih pojmova, sistematizaciji normi i razvoju teorijskih osnova prava ostala je neprocenjiva. U tom smislu, doktrina se smatra **materijalnim izvorom prava**, jer stvara i oblikuje pravnu svest, a time posredno utiče na zakonodavstvo i sudsku praksu.

U istoriji su često najvažniji zakoni i sudske odluke nastajali pod uticajem pravne nauke. Najistaknutiji pravni teoretičari — od rimskih jurisprudenata do savremenih autora poput Kelsena, Radbrucha, Jeringa, Lukića, Jelineka i Orija — svojim tumačenjima i teorijama oblikovali su pravno mišljenje i doprineli razvoju pravne dogmatike. Kelzen je isticao da doktrina, iako nije izvor prava u formalnom smislu, ima ključnu ulogu u razumevanju hijerarhije pravnih normi i validnosti pravnog poretka (Kelsen, 1998, str. 43).

Pravna nauka ima funkciju „popunjavanja praznina u pravu“ kroz sistematsko proučavanje, analizu i usavršavanje postojećih pravnih normi. Ona racionalizuje, objašnjava i usklađuje pravni poredak, otklanja protivrečnosti i doprinosi razvoju zakonodavstva.

Time se potvrđuje njena dvosmerna uloga — teorijska i praktična: s jedne strane, ona razvija pojmovne i dogmatske osnove prava, a s druge strane, utiče na njegovu primenu i tumačenje.

Značaj pravne nauke potvrđuju i kasniji autori, poput Teodora Šternberga, koji je smatrao da pravnoj nauci treba ponovo priznati pravo na „slobodno naučno stvaranje prava“, čime bi se ona približila glavnim izvorima prava (Sternberg, prema Mitroviću, 2012, str. 230). Time se otvara pitanje mogućnosti da doktrina ponovo dobije status priznate stvaralačke komponente pravnog sistema, naročito u savremenim društvima u kojima je granica između nauke i zakonodavstva sve tanja.

Iako pravna nauka danas nije formalni izvor prava, njeno mišljenje ostaje relevantno i često se faktički primenjuje u praksi. Njena važnost zavisi od snage argumenata i naučne utemeljenosti, a ne od obaveznosti. Zbog toga se dešava da sudovi i zakonodavci dugotrajno poštuju i primenjuju određene naučne stavove, naročito kada doprinose doslednosti i racionalnosti pravnog sistema.

Pojedini zakonodavni sistemi priznali su pravnoj nauci i dopunsku ulogu. Tako, na primer, stari **Švajcarski građanski zakonik** u članu 1, stav 3, preporučuje sudijama da se, u nedostatku pravnih normi, oslone na stavove pravne nauke i uvrežena shvatanja pravne doktrine. Sličan pristup usvojen je i u *Statutu Međunarodnog suda pravde*, čiji član 38. predviđa da sud, pri donošenju odluka, može koristiti učenja najistaknutijih stručnjaka međunarodnog prava kao pomoćno sredstvo pri utvrđivanju pravnih pravila.

Dakle, iako pravna nauka nije formalno obavezujuća, ona ima trajnu i neospornu vrednost za razvoj prava. Kroz svoje teorijske postulate, naučna istraživanja i sistematizaciju pravnih normi, ona omogućava bolje razumevanje i pravilnu primenu prava, čime doprinosi stabilnosti i racionalnosti pravnog poretka. U savremenim društvima, pravni naučnici i dalje imaju ključnu ulogu u oblikovanju pravne kulture, čineći da se pravna nauka s pravom smatra temeljem intelektualnog razvoja prava.

5.5. Pojedinačni pravni akti

Pojedinačni pravni akti predstavljaju akte kojima se u određenim pravnim situacijama stvaraju, menjaju ili ukidaju prava i obaveze pojedinačnih subjekata. Za razliku od opštih pravnih akata, oni ne sadrže opšte i apstraktne norme, već konkretne i individualizovane pravne odredbe koje se odnose na tačno određene subjekte i situacije. Njihovim donošenjem završava se proces primene opštih pravnih normi na konkretne slučajeve, čime se obezbeđuje ostvarenje prava u praksi.

Iako pojedinačni pravni akti ne predstavljaju izvore prava u formalnom smislu, oni imaju ključnu ulogu u sprovođenju zakona, jer putem njih opšte norme dobijaju konkretno dejstvo. Najvažnija podela ovih akata vrši se prema njihovom sadržaju — na potpune i nepotpune. Potpuni pojedinačni akti sadrže celu pojedinačnu normu, tj. dispoziciju i sankciju, dok nepotpuni obuhvataju samo jedan njen element, najčešće dispoziju.

U zavisnosti od toga ko ih donosi, pojedinačni akti mogu biti državni, upravni, sudski ili akti drugih društvenih subjekata. Državni organi donose ih u okviru svojih nadležnosti, a njihov oblik i procedura često su strogo određeni zakonom. Sudovi, na primer, pojedinačne akte donose u obliku presuda, rešenja i drugih odluka, dok organi izvršne vlasti donose upravne akte kojima uređuju pojedinačne slučajeve u oblasti javne uprave.

Među najvažnijim oblicima pojedinačnih pravnih akata izdvajaju se **ukaz, upravni akt, pravni posao i sudski akt**.

Ukaz u formalnom smislu, predstavlja akt kojim šef države odlučuje o pitanjima iz svog delokruga — na primer o proglašenju zakona, postavljanju državnih službenika, dodeli odlikovanja ili pomilovanju osuđenih lica. U materijalnom smislu, ukaz je pojedinačni akt kojim se određuje konkretna dispozicija prema određenom subjektu, čime se vrši realizacija opšte pravne norme (Mitrović, 2012, str. 232).

Upravni akt je najčešći oblik pojedinačnog akta u oblasti javne uprave. Njime organi državne uprave odlučuju o pravima, obavezama ili pravnim interesima građana i pravnih lica, u okviru propisanog upravnog postupka. Ovi akti su obavezni i neposredno izvršivi, a protiv njih je dozvoljena žalba ili tužba pred upravnim sudom.

Upravni akti mogu biti u formi rešenja, zaključka ili odluke, a obezbeđuju ostvarenje zakonitosti i kontrole upravnog delovanja (Marčetić, 2010).

Pravni posao za razliku od prethodnih, donosi se voljom samih učesnika u pravnom odnosu. U formalnom smislu, on je pojedinačni akt koji nastaje saglasnošću volja stranaka, dok u materijalnom smislu sadrži pojedinačnu dispoziciju koja obavezuje samo učesnike pravnog posla. Najčešći oblici pravnih poslova su ugovori, testamenti, kupoprodaje i druge dispozicije kojima pojedinci slobodno uređuju svoje međusobne odnose. Njihovu pravnu snagu obezbeđuje načelo autonomije volje, a njihovo dejstvo ograničeno je zakonom i javnim poretom.

Sudski akt predstavlja pojedinačni akt koji donosi sud u okviru sudskog postupka. U formalnom smislu, to je odluka suda doneta na osnovu zakona i drugih opštih pravnih normi, dok u materijalnom smislu sadrži pojedinačnu sankciju — presudu kojom se rešava konkretan spor ili utvrđuje odgovornost učesnika u postupku. Sudske odluke imaju obavezujući i konačan karakter, a njihovo izvršenje obezbeđuje pravna država. Njima se ostvaruje zaštita prava i princip pravičnosti, jer sudski akti predstavljaju neposrednu primenu zakona na životne slučajeve.

Prema tome, pojedinačni pravni akti predstavljaju završnu fazu u ostvarivanju prava — oni konkretizuju opšte norme i omogućavaju njihovu praktičnu primenu. Bez njih bi pravni poredak ostao apstraktan i neprimenljiv, jer upravo pojedinačni akti omogućavaju sprovođenje pravde u svakodnevnim društvenim odnosima.

6. PRAVNI ODNOS

6.1. Pojam pravnog odnosa

Pravni odnos predstavlja jedan od temeljnih pojmova pravne nauke, jer se u njemu pravo konkretizuje i ostvaruje u društvenom životu. Dok su pravne norme apstraktne i opšte, pravni odnos je njihov stvarni izraz u praksi, odnosno situacija u kojoj te norme deluju na konkretne subjekte i njihove međusobne odnose. Pravni odnos je *društveni odnos koji je uređen pravnom normom i koji je zaštićen pravnom sankcijom*. Drugim rečima, on nastaje kada određeni društveni odnos postane predmet pravne regulative i kada se ponašanje njegovih učesnika uskladi sa pravnim pravilima.

Da bi neki odnos imao pravni karakter, potrebno je da ispunjava tri osnovna uslova: da postoji društveni odnos među subjektima prava, da taj odnos bude uređen pravnim normama, i da država obezbeđuje njegovo poštovanje putem prinude. Na taj način se razlikuje pravni od moralnog, običajnog ili ekonomskog odnosa. Pravni odnos, dakle, nije svaka veza između ljudi, već samo ona koju pravo prepoznaje, reguliše i štiti. U tom smislu, pravo ne stvara same odnose, već im daje pravnu formu, pretvarajući društvenu činjenicu u pravni fenomen (Mitrović, 2012, str. 154).

Kutlešić ističe da je pravni odnos u suštini „pravni okvir društvenog odnosa između najmanje dva subjekta“, pri čemu se između njih uspostavljaju određena prava i obaveze (Kutlešić, 2008, str. 219). Ti odnosi mogu biti raznovrsni — od imovinskih, porodičnih, radnih do upravnih — ali im je zajedničko da se svi zasnivaju na pravnim normama i da njihova povreda izaziva pravne posledice. Pravni odnos, dakle, ne postoji sam po sebi, već je uvek povezan s određenim društvenim vrednostima koje pravo štiti.

U teoriji prava, pravni odnos se najčešće definiše kao odnos između dva ili više pravnih subjekata, u kojem jedan ima određeno pravo, a drugi odgovarajuću obavezu. Tako se, na primer, između poverioca i dužnika uspostavlja obligacioni odnos: poverilac ima pravo da zahteva ispunjenje obaveze, dok dužnik ima dužnost da tu obavezu ispuni.

Ako dužnik to ne učini, poverilac može zahtevati sudsku zaštitu, što pokazuje da država garantuje ostvarivanje prava i ispunjavanje obaveza.

Bitna karakteristika pravnog odnosa je njegova formalna priroda. On ne postoji bez pravne norme koja ga uređuje. Drugim rečima, pravna norma je okvir, a pravni odnos njen sadržaj. Bez norme nema ni pravnog odnosa, ali bez odnosa nema ni primene norme. Zato je pravni odnos most između apstraktnog prava i konkretne društvene stvarnosti. Kelsen u svojoj *Čistoj teoriji prava* naglašava da je pravni odnos „objektivizovana obaveza“, jer u njemu pravo prestaje da bude apstraktno i postaje konkretno – ono se ostvaruje kroz ponašanje pojedinaca u skladu sa zakonom (Kelsen, 1998, str. 73).

U svakom pravnom odnosu razlikuju se tri osnovna elementa: subjekti, sadržina i objekat. Subjekti su učesnici odnosa, odnosno nosioci prava i obaveza; sadržina odnosa jeste skup subjektivnih prava i dužnosti koji ih povezuju; a objekat predstavlja ono na šta se ta prava i obaveze odnose – stvar, činjenje, nečinjenje ili trpljenje. Na primer, u kupoprodajnom odnosu subjekti su prodavac i kupac, sadržina je pravo kupca da zahteva isporuku stvari i obaveza prodavca da je preda, dok je objekat sama stvar koja se prodaje. U ovom odnosu jasno se vidi povezanost prava i obaveze – pravo jednog subjekta uvek je praćeno obavezom drugog.

Pravni odnos može biti **apsolutan** ili **relativan**. Apsolutni pravni odnosi postoje kada pravo jednog subjekta obavezuje neodređen broj drugih da se uzdrže od određenog ponašanja, kao što je slučaj kod prava svojine – svi su dužni da se uzdrže od zadiranja u tuđu stvar. Relativni pravni odnosi, naprotiv, obavezuju samo određene subjekte, kao u obligacionim odnosima između poverioca i dužnika (Mitrović, 2012, str. 156).

Dalje, pravni odnosi mogu biti **imovinski** i **neimovinski**. Imovinski odnosi obuhvataju prava i obaveze izražene u novčanoj vrednosti (npr. pravo svojine, ugovorne obaveze), dok neimovinski odnosi obuhvataju prava ličnosti, porodična prava, autorska i druga prava koja nisu direktno merljiva novcem, ali su od suštinskog značaja za pravnu zaštitu pojedinca.

Mitrović naglašava da se pravni odnos može sagledati i sa formalnog i sa materijalnog aspekta.

U formalnom smislu, to je pravna veza između subjekata utvrđena zakonom, dok u materijalnom smislu on izražava realne društvene odnose koji su pravno uređeni i zaštićeni. Na taj način pravo ne ostaje izolovani sistem normi, već postaje deo stvarnosti u kojoj ljudi deluju, sarađuju i ostvaruju svoje interese.

Konačno, pravni odnos uvek ima dinamičan karakter. On ne postoji statično, već nastaje, menja se i prestaje na osnovu određenih pravnih činjenica. Njegovo nastajanje i prestanak zavise od pravnih radnji, događaja i okolnosti koje proizvode pravne posledice. U tom smislu, pravni odnos je proces u kojem se pravna norma ostvaruje, a društveni život pravno uobličava.

6.2. Elementi pravnog odnosa

Svaki pravni odnos, kao specifičan vid društvenog odnosa, zasniva se na međusobnim vezama između određenih subjekata, u okviru kojih se ostvaruju prava i obaveze propisane pravnim normama. Da bi jedan odnos mogao poprimiti pravni karakter, neophodno je da sadrži osnovne elemente koji ga čine pravno relevantnim. Ti elementi su: **subjekt pravnog odnosa**, **objekt pravnog odnosa** i **sadržina pravnog odnosa**. Njihovim međusobnim povezivanjem nastaje pravna veza koja uživa zaštitu pravnog poretka i proizvodi pravne posledice.

Drugim rečima, pravni odnos ne može postojati ako nije jasno određeno ko su njegovi učesnici (subjekti), na šta se odnos odnosi (objekt), i koja prava i obaveze iz njega proističu (sadržina). Time se obezbeđuje pravna sigurnost i jasnoća u ostvarivanju i zaštiti subjektivnih prava svakog učesnika u pravnom prometu.

6.2.1. Subjekti pravnog odnosa

Subjekti pravnog odnosa predstavljaju lica koja učestvuju u pravnim odnosima kao nosioci prava i obaveza. Drugim rečima, subjekt pravnog odnosa je svako lice koje ima sposobnost da bude titular pravnog ovlašćenja, odnosno da mu se na osnovu pravnih normi priznaju određena prava i obaveze. Bez subjekata ne može postojati ni jedan pravni odnos, jer se svaka pravna veza formira između najmanje dve strane – jedne koja ima pravo i druge koja ima obavezu (Visković, 1995).

Uloga subjekta prava ogleda se u tome što kroz njega pravo postaje delotvorno u društvenoj stvarnosti.

On nije samo pasivni nosilac određenog statusa, već aktivni učesnik u ostvarivanju i zaštiti subjektivnih prava. U najširem smislu, subjekt prava je svako fizičko ili pravno lice kojem pravni poredak priznaje sposobnost da učestvuje u pravnim odnosima. Time se jasno razlikuju pojmovi „subjekt prava“ i „objekt prava“, jer se samo subjektima priznaje pravni subjektivitet, dok su objekti prava stvari, radnje ili dobra na koja se pravni odnos odnosi.

Subjekti pravnih odnosa mogu biti:

- **fizička lica**, tj. ljudi kao prirodna bića, i
- **pravna lica**, tj. društvene tvorevine kojima je pravni poredak priznao sposobnost da budu nosioci prava i obaveza.

6.2.1.1. Fizička lica

Fizičko lice je svako ljudsko biće koje ima sposobnost da bude nosilac prava i obaveza. U pravnoj teoriji se ističe da fizičko lice postaje subjekt prava samim činom rođenja, dok mu određena prava mogu biti priznata i pre rođenja, od trenutka začeća, ako je to u njegovom interesu (npr. pravo na nasleđivanje). Dakle, svaki čovek, bez obzira na pol, starost, obrazovanje ili nacionalnost, ima sposobnost da poseduje prava i obaveze, jer mu to priznaje pravni poredak.

Pravo na život, pravo na fizički integritet, pravo na slobodu izražavanja i pravo na zaštitu ličnosti pripadaju svakom čoveku samim njegovim postojanjem. Na isti način, svako lice ima i obavezu da poštuje zakon i da se uzdržava od povreda prava drugih lica. Na taj način, uloga fizičkog lica kao subjekta prava ima i moralnu i pravnu dimenziju – ona istovremeno podrazumeva mogućnost uživanja prava i dužnost poštovanja pravnog poretka.

Fizička lica mogu posedovati **pravnu, poslovnu i deliktnu sposobnost**.

Pravna sposobnost označava mogućnost fizičkog lica da bude nosilac prava i obaveza, odnosno da ima svojstvo subjekta prava. Svako ljudsko biće koje se rodi živo stiče pravnu sposobnost i time postaje pravni subjekt koji može učestvovati u pravnim odnosima.

Pravna sposobnost je opšta i potpuna, što znači da je jednaka za sva fizička lica, bez obzira na njihovu starost, pol, državljanstvo ili druge osobine.

Ona se stiče rođenjem, dok se izuzetno priznaje i začetom, ali još nerođenom detetu (*nasciturus*), pod uslovom da se dete rodi živo i da je priznanje prava u njegovu korist. Ovaj izuzetak zasniva se na rimskopravnom načelu *nasciturus pro iam nato habetur, quotiens de commodis eius agitur*, prema kojem se začeto dete smatra rođenim kada je to u njegovom interesu, najčešće u sferi naslednog prava.

Pravna sposobnost prestaje smrću fizičkog lica, ali i proglašenjem za umrlo kada postoji dugotrajna neizvesnost o životu određenog lica. U ranijem pravu postojala je i pojava građanske (civilne) smrti, koja je danas prevaziđena, a označavala je gubitak pravne sposobnosti bez fizičke smrti, npr. usled izricanja određenih kazni ili proterivanja.

Pravna sposobnost, dakle, čini osnovni preduslov svakog učestvovanja fizičkog lica u pravnom poretku i predstavlja njegov formalni status subjekta prava.

Poslovna sposobnost podrazumeva mogućnost fizičkog lica da sopstvenom voljom i radnjama izaziva pravne posledice, odnosno da samostalno stvara, menja i ukida pravne odnose. Ona pretpostavlja postojanje pravne sposobnosti, ali i dovoljan stepen psihičke i intelektualne zrelosti, koji omogućava da lice razume značaj svojih postupaka i njihove posledice.

Za sticanje poslovne sposobnosti potrebno je ispuniti dva osnovna uslova:

1. Starosnu dob, jer se punoletstvom (sa navršених 18 godina života) smatra da je lice dovoljno zrelo za samostalno pravno delovanje;
2. Uračunljivost, odnosno sposobnost da se shvati značaj svojih radnji i predvide posledice delovanja.

Razlikujemo tri stepena poslovne sposobnosti:

1. Apsolutna poslovna nesposobnost – imaju je maloletnici mlađi od 14 godina. Oni ne mogu samostalno preduzimati pravne radnje, pa ih u pravnom prometu zastupaju roditelji ili staratelji. Ipak, izuzetak postoji za poslove malog značaja i male vrednosti, kao i one kojima lice stiče isključiva prava (npr. poklon male vrednosti).
2. Delimična (ograničena) poslovna sposobnost – pripada maloletnicima između 14 i 18 godina starosti. Oni mogu samostalno obavljati samo određene poslove, dok im je za ostale potrebna saglasnost zakonskog zastupnika, bilo prethodna, bilo naknadna. Uz to, zakon poznaje i posebne poslovne sposobnosti, kao što su:
 - radna sposobnost (sa navršених 15 godina),
 - aktivna testamentalna sposobnost (sa 15 godina),
 - bračna sposobnost (od 16 godina),
 - politička sposobnost (sticanje biračkog prava u skladu sa zakonom).
3. Potpuna poslovna sposobnost – stiče se punoletstvom, odnosno sa navršених 18 godina života, ili zaključenjem braka pre punoletstva, ako brak nije poništen. U ovom slučaju reč je o posebnom pravnom institute - *emancipacija*, jer se maloletnik zaključenjem braka izjednačava sa punoletnim licem i postaje samostalan u pravnom prometu.

Poslovna sposobnost se može ograničiti ili oduzeti sudskom odlukom u slučajevima duševne bolesti, slaboumnosti ili drugih trajnih poremećaja koji sprečavaju lice da pravilno shvati značaj svojih postupaka.

Sud tada može odlučiti o potpunom ili delimičnom lišenju poslovne sposobnosti, a moguće je i da lice u određenim periodima (tzv. *lucida intervalla*) povрати sposobnost rasuđivanja.

Deliktna sposobnost označava sposobnost fizičkog lica da odgovara za štetu koju je prouzrokovalo nedozvoljenom radnjom, tj. da bude građanskopravno odgovorno za svoje postupke. Ova sposobnost predstavlja vezu između svesnog ponašanja i odgovornosti, jer se odgovornost može zasnovati samo ako je lice bilo sposobno da razume značaj i posledice svoje radnje i da svoje ponašanje kontroliše u skladu s tim shvatanjem.

Deliktna sposobnost se, kao i poslovna, razvija postepeno i zavisi od starosne dobi i mentalne zrelosti lica. Deliktna sposobnost ima izuzetno važnu funkciju jer uspostavlja ravnotežu između zaštite oštećenog i zaštite nedovoljno zrelih lica, odnosno obezbeđuje pravičnost u primeni građanskopravne odgovornosti. Lica koja nisu navršila 14 godina (mlađi maloletnici) su deliktno nesposobna i ne mogu odgovarati za krivična dela koja počine.

Lica od 14-18 godina (stariji maloletnici) su delimično deliktno sposobna. Dok su lica sa navršenih 18 godina potpuno deliktno sposobna, međutim zakon R. Srbije poznaje i kategoriju lica od 18-21 godinu (mlađi punoletnici) koji će odgovarati za krivična dela koja počine ali sa olakšavajućim okolnostima.

Sve tri sposobnosti — pravna, poslovna i deliktna — čine međusobno povezane elemente pravnog subjektiviteta fizičkog lica. Pravna sposobnost omogućava da lice bude subjekt prava, poslovna sposobnost mu daje mogućnost da to pravo ostvaruje sopstvenim delovanjem, dok deliktna sposobnost podrazumeva odgovornost za povredu tuđih prava. Samo njihovo zajedničko postojanje omogućava puno učešće fizičkog lica u pravnom prometu i odgovorno ostvarivanje prava i obaveza u skladu sa zakonom. Na taj način fizičko lice postaje ne samo formalni, već i stvarni nosilac pravnih odnosa, čime se potvrđuje njegova centralna uloga u pravnom poretku i društvenoj zajednici.

6.2.1.2. Pravna lica

Pravno lice je organizovana društvena zajednica koja poseduje pravnu sposobnost, tj. sposobnost da bude nosilac prava i obaveza, da u svoje ime stupa u pravne odnose, da ima sopstvenu imovinu i da za svoje obaveze odgovara tom imovinom. Ono predstavlja samostalan subjekt prava, različit od fizičkih lica koja ga čine, ali preko njega ta lica ostvaruju zajedničke interese. Pravno lice nastaje radi ostvarivanja trajnih i nadindividualnih ciljeva koji prevazilaze mogućnosti i interese pojedinca, te obavlja brojne društvene, privredne, kulturne, naučne i druge funkcije od značaja za zajednicu.

Za razliku od fizičkih lica, koja sposobnosti stiču postepeno, pravna lica su od trenutka osnivanja uvek pravno, poslovno i deliktno sposobna. To znači da od samog nastanka mogu biti nosioci prava i obaveza, samostalno zaključivati pravne poslove preko svojih organa i odgovarati za štetu koju prouzrokuju. Njihova volja ispoljava se putem organa koji deluju u ime i za račun pravnog lica, čime se obezbeđuje kontinuitet i pravna sigurnost u pravnom prometu.

Da bi određena organizacija stekla status pravnog lica, mora ispuniti određene osnovne karakteristike: mora imati organizacionu samostalnost (unutrašnju strukturu i organe odlučivanja), imovinsku samostalnost (sopstvenu imovinu odvojenu od imovine članova), dopušten cilj (zakonit i društveno koristan) i mora biti pravno priznato od strane pravnog poretka, odnosno upisano u odgovarajući registar kada je to zakonom predviđeno. Ove karakteristike omogućavaju pravnom licu da funkcioniše kao samostalni pravni subjekt i da odgovara za svoje obaveze sopstvenom imovinom.

U pravnoj teoriji i praksi, pravna lica se razvrstavaju prema više kriterijuma. Prema strukturi, razlikuju se *udruženja* i *ustanove*. Udruženja predstavljaju organizacije koje nastaju udruživanjem fizičkih i/ili pravnih lica radi ostvarivanja zajedničkih ciljeva (npr. privredna društva, zadruge, udruženja građana), dok su ustanove organizacije u kojima je osnovni element imovina posvećena određenoj svrsi (npr. škole, bolnice, fondacije).

Prema cilju osnivanja, pravna lica se dele na *profitna i neprofitna*. Profitna pravna lica osnivaju se radi sticanja dobiti i njenog raspoređivanja među članovima (npr. privredna društva), dok neprofitna pravna lica nemaju za cilj ostvarivanje materijalne koristi, već deluju radi opšteg dobra ili društveno korisnih ciljeva (npr. fondacije, verske zajednice, sportska udruženja, humanitarne organizacije).

Prema obliku svojine, razlikuju se *jednosvojinska i mešovita pravna* lica. Jednosvojinska pravna lica imaju imovinu koja pripada jednom titularu (npr. javna preduzeća u državnoj svojini), dok mešovita pravna lica raspolažu imovinom koja je u svojini više titulara, najčešće države i privatnih subjekata (npr. društva sa mešovitim kapitalom).

Bez obzira na podelu, pravna lica imaju zajedničku funkciju – omogućavaju organizovano, trajno i odgovorno ostvarivanje ciljeva koji prevazilaze domet pojedinca. Njihovim postojanjem obezbeđuje se pravna sigurnost, stabilnost prometa, efikasnost u privrednim i društvenim odnosima i ostvarivanje šireg društvenog interesa.

Pravna lica imaju ključnu ulogu u savremenom pravnom sistemu, jer omogućavaju ostvarivanje kolektivnih interesa i obavljanje delatnosti koje pojedinci sami ne bi mogli efikasno sprovoditi. Kroz njih se organizuje privreda, obrazovanje, nauka, kultura i druge društvene funkcije. Iako pravno lice nema fizički identitet, njegov pravni subjektivitet omogućava kontinuitet i samostalnost u delovanju, nezavisno od promena u članstvu ili rukovodstvu, čime se ostvaruje stabilnost pravnog prometa i pravna sigurnost.

6.2.1.3. Zastupnik

Zastupnik je lice koje u granicama ovlašćenja preduzima pravne radnje u ime i za račun drugog lica (zastupanog), pri čemu pravni efekti nastaju neposredno u sferi zastupanog. Suština zastupanja je premošćavanje razmaka između volje i delovanja: zastupani je nosilac prava i obaveza, ali svoje pravne poslove zaključuje preko drugog, čime se obezbeđuje pravna sigurnost u prometu i delotvornost pravnih poslova (Cvetković Đorđević, Vuletić, 2022).

Poreklo i osnove ovlašćenja mogu biti različite. Zastupanje može biti **zakonsko** (izvor je zakon ili odluka nadležnog organa) ili **ugovorno**, na osnovu punomoćja kao jednostrane izjave volje zastupanog upućene trećima.

Zakonsko zastupanje postoji kada ovlašćenje zastupnika proizlazi neposredno iz zakona ili odluke nadležnog organa. U tom slučaju, zastupnik ne deluje na osnovu volje zastupanog, već na osnovu pravne norme koja mu daje ovlašćenje da zastupa drugo lice. Ovakvo zastupanje najčešće se javlja radi zaštite interesa lica koja sama ne mogu da učestvuju u pravnom prometu zbog uzrasta, poslovne nesposobnosti ili pravne prirode subjekta. Najtipičniji primer zakonskog zastupanja jeste zastupanje maloletnog deteta od strane roditelja ili staratelja, kao i zastupanje potpuno poslovno nesposobnog lica. Takođe, zakonsko zastupanje postoji i kod pravnih lica, gde njihovi organi (direktor, upravni odbor ili skupština) nastupaju kao zastupnici u skladu sa zakonom i statutom. Kod ovakvog zastupanja granice ovlašćenja određene su zakonom i ne mogu se menjati voljom zastupanog. Zastupnik je dužan da postupa savesno, u interesu zastupanog, i u skladu sa ciljevima koji su zakonom određeni (Prelević Plavšić, Spasojević, 2023).

Ugovorno zastupanje zasniva se na volji zastupanog, izraženoj kroz punomoćje — jednostranu izjavu volje kojom se drugom licu daje ovlašćenje da u njegovo ime i za njegov račun preduzima pravne radnje. Punomoćje je, dakle, osnov ovlašćenja, a može biti opšte, posebno ili specijalno, u zavisnosti od obima radnji koje zastupnik sme da preduzme. Opšta punomoć obuhvata poslove redovne prirode, posebna se odnosi na konkretan posao, dok je specijalna namenjena procesnim radnjama, kao što su vođenje spora, zaključenje poravnjenja ili odricanje od tužbenog zahteva. Zastupnik u okviru ugovornog zastupanja ima obavezu da postupa u granicama datog ovlašćenja.

Ako ovlašćenje prekorači, pravne posledice ne nastaju za zastupanog, osim ako on naknadno odobri preduzeti posao. Poseban oblik ugovornog zastupanja u privrednim odnosima jeste prokura — široko ovlašćenje koje trgovac daje prokuristi za obavljanje svih pravnih poslova u okviru privredne delatnosti, osim raspolaganja nepokretnostima bez posebnog ovlašćenja. Prokura se obavezno upisuje u registar privrednih subjekata, čime postaje javno dostupna i obavezujuća prema trećima.

Uslovi punovažnog zastupanja obuhvataju: postojanje zastupanog subjekta, postojanje i dokazivost ovlašćenja, delanje zastupnika u ime zastupanog i u okviru ovlašćenja, kao i procesnu i materijalnu sposobnost gde je to potrebno. Zastupnik ima dužnost lojalnosti i pažnje dobrog domaćina/stručnjaka, obavezu informisanja i polaganja računa, te zabranu postupanja u sukobu interesa; u suprotnom snosi odgovornost prema zastupanom za štetu i povredu uputstava.

Zastupanje u privatnom pravu javlja se u širokom rasponu situacija: u obligacionim odnosima (zaključenje ugovora o kupoprodaji, zakupu, kreditu), u stvarnopravnim poslovima (raspolaganje nepokretnostima – obično uz pojačane uslove forme i ovlašćenja), u porodičnim i naslednim stvarima (nužna ograničenja radi zaštite maloletnika), kao i u privrednom pravu (organi privrednog društva, prokuristi). U procesnom pravu, punomoćnik zastupa stranku pred sudom i preduzima radnje postupka na osnovu posebnog ovlašćenja; neke radnje zahtevaju izričitu specijalnu punomoć (npr. zaključenje sudskog poravnjenja, odricanje od zahteva).

Prestanak ovlašćenja nastupa istekom roka, obavljenjem posla, opozivom punomoćja, otkazom od strane zastupnika, smrću ili prestankom pravnog subjekta (uz izuzetke kada radi zaštite prometa i zastupanog dejstvo traje do saznanja trećih). Kod zakonskog zastupanja prestanak je vezan za nestanak razloga (npr. punoletstvo štićenika) ili smenu organa pravnog lica. Prestanak ovlašćenja proizvodi dejstvo prema trećima od časa kada im postane poznat ili kada su ga morale znati, u skladu s pravilima o javnosti ovlašćenja i registrima.

U javnopravnim odnosima, zastupanje je najčešće normirano posebnim propisima (npr. zastupanje pred organima uprave, poreskim organima), uz procesna pravila o obliku punomoćja i dokazivanju ovlašćenja.

Posebne discipline (advokatura, javno poverene funkcije, službenički odnosi) uvode dodatne standarde etike i odgovornosti zastupnika (Kulić, 2015).

Sveukupno, institut zastupnika služi funkcionalizaciji pravnog prometa i zaštiti lica koja zbog odsutnosti, neupućenosti, nedostatka stručnosti ili poslovne potrebe delaju preko drugih. On istovremeno štiti i treća lica kroz pravila o javnosti ovlašćenja, granicama i odgovornosti zastupnika, obezbeđujući poverenje i sigurnost u prometu prava.

6.2.2. Objekt pravnog odnosa

Objekat pravnog odnosa predstavlja ono na šta se pravni odnos odnosi, odnosno predmet prava i obaveza njegovih subjekata. Drugim rečima, to je ono prema čemu su usmerena pravna ovlašćenja i dužnosti koje proističu iz određenog pravnog odnosa. Bez objekta pravnog odnosa ne bi postojala materijalna ili nematerijalna osnova na kojoj se ostvaruju prava i obaveze učesnika, te bi sam pravni odnos bio apstraktan i neprimenljiv u praksi.

Objekat pravnog odnosa ima različite pojavne oblike, u zavisnosti od prirode samog odnosa. U najširem smislu, on može biti stvar, činjenje, nečinjenje, pravo ili vrednost koja se može izraziti u pravnom prometu. Ako se pravni odnos zasniva na imovinskom pravu, njegov objekat je obično stvar ili imovinska vrednost, kao što su pokretne i nepokretne stvari, novac ili imovinska prava. Ako se radi o obligacionom odnosu, objekat može biti činjenje (na primer, isporuka robe, pružanje usluge) ili nečinjenje (uzdržavanje od radnje koja bi prouzrokovala štetu drugome). Kod ličnih i porodičnih odnosa, objekat pravnog odnosa može biti pravo na staranje, na izdržavanje, na lični kontakt ili drugo nematerijalno dobro od posebnog značaja za ličnost pojedinca.

Za postojanje pravno relevantnog objekta od presudnog je značaja da on bude dopušten, moguć i određen. Dopuštenost objekta znači da ono što je predmet pravnog odnosa mora biti u skladu sa zakonom, moralom i javnim poretkom. Ne može, na primer, postojati pravni odnos čiji je objekat izvršenje krivičnog dela, trgovina zabranjenim materijama ili bilo koja druga radnja suprotna obavezujućim propisima. Mogućnost objekta označava da ono što se od subjekta traži mora biti fizički i pravno izvodljivo.

Tako, ne može biti valjan ugovor čiji objekat podrazumeva nemoguću radnju, jer pravni poredak priznaje samo ostvarive obaveze. Određenost objekta znači da predmet pravnog odnosa mora biti dovoljno precizno određen ili bar odrediv, kako bi se moglo tačno utvrditi šta subjekti treba da izvrše, a šta da prime. Nedostatak određenosti dovodi do neizvesnosti u pogledu prava i obaveza i može biti razlog ništavosti pravnog posla (Kulić, 2015, str. 167).

U zavisnosti od toga na šta se odnosi, objekti pravnih odnosa dele se na **materijalne** i **nematerijalne**. Materijalni objekti su fizičke stvari i dobra koja imaju imovinsku vrednost — na primer, zemljište, zgrada, vozilo, novac, umetničko delo i sl. Njihova zajednička osobina jeste da mogu biti predmet prometa, raspolaganja i zaštite putem stvarnih i obligacionih prava. Nematerijalni objekti su, s druge strane, dobra koja nemaju fizički oblik, ali imaju pravno priznatu vrednost. Tu spadaju lična prava (kao što su pravo na čast, ugled, privatnost i dostojanstvo), prava intelektualne svojine (autorska prava, patent, žigovi, industrijski dizajn) i druga prava koja se odnose na ličnost čoveka ili na proizvod njegovog stvaralaštva. Pravna zaštita ovih objekata zasniva se na poštovanju individualnih i moralnih vrednosti ličnosti, što im daje poseban značaj u savremenom pravnom sistemu.

Pored podele na materijalne i nematerijalne objekte, u teoriji se često navodi i podela prema prirodi obaveze subjekata: objekat može biti aktivno činjenje, kao što je isporuka, izgradnja, plaćanje ili pružanje usluge, ili pasivno nečinjenje, koje podrazumeva uzdržavanje od radnje kojom bi se povredilo tuđe pravo. Ovakvo razlikovanje ima naročit značaj u obligacionim odnosima, gde se sadržina obaveze neposredno identifikuje sa objektom odnosa. Na primer, dužnost zakupca da plaća zakupninu predstavlja činjenje, dok obaveza da ne koristi prostor za nedopuštene svrhe predstavlja nečinjenje.

S obzirom na raznolikost društvenih odnosa koje pravo uređuje, pojam objekta pravnog odnosa ima široku primenu i može obuhvatiti gotovo sve vrednosti koje su relevantne za pravni poredak. U stvarnopravnim odnosima objekat je najčešće stvar kao predmet svojine ili drugog stvarnog prava; u obligacionim odnosima to su radnje činjenja ili nečinjenja; u porodičnim odnosima to su lična prava i dužnosti članova porodice; u radnim odnosima objekat je rad, odnosno pružanje ličnih usluga; a u ustavnim i upravnim odnosima to mogu biti i prava političke ili javnopravne prirode.

Na taj način, objekat pravnog odnosa uvek ima konkretnu društvenu vrednost i predstavlja osnov oko kojeg se uspostavlja pravna veza između subjekata.

Objekat pravnog odnosa ne mora uvek biti stvar u materijalnom smislu. On može biti i pravo kao apstraktna pravna vrednost, na primer kada jedno lice ima pravo da koristi tuđe pravo (npr. zaloga na tuđoj imovini, prenos potraživanja ili ustupanje autorskog prava).

U tim slučajevima objekat nije stvar, već određeno subjektivno pravo koje postaje predmet novog pravnog odnosa. Time se potvrđuje fleksibilnost pojma objekta i njegova sposobnost da obuhvati sve pravno relevantne vrednosti.

Uloga objekta pravnog odnosa posebno dolazi do izražaja kroz njegovu povezanost sa subjektima i sadržinom odnosa. Subjekti predstavljaju nosioce prava i obaveza, sadržina obuhvata ta prava i obaveze, dok je objekat ono na šta se ta prava i obaveze odnose. Ova tri elementa čine jedinstvenu celinu koja obezbeđuje postojanje i dejstvo svakog pravnog odnosa. Ako bilo koji od njih izostane, pravni odnos ne može postojati. Iz tog razloga se u pravnoj teoriji ističe da objekat ima centralnu funkciju u praktičnoj realizaciji prava, jer predstavlja neposredan izraz interesa koji se kroz pravo štite i ostvaruju.

U savremenom pravnom sistemu, značaj objekta pravnog odnosa postaje još izraženiji usled razvoja novih oblika imovinskih i ličnih prava, naročito u oblasti digitalnih sadržaja, elektronske imovine i intelektualnog stvaralaštva. Time se pojam objekta pravnog odnosa širi i prilagođava novim društvenim i tehnološkim okolnostima, zadržavajući svoju osnovnu funkciju – da bude predmet pravnog dejstva između nosilaca prava i obaveza. Na taj način, institut objekta pravnog odnosa potvrđuje svoju trajnu ulogu kao neizostavnog elementa svakog pravnog sistema i osnovnog instrumenta pravne regulacije društvenih odnosa.

6.2.3. Sadržina pravnog odnosa

Sadržina pravnog odnosa obuhvata skup subjektivnih prava i pravnih obaveza koje pripadaju učesnicima određenog pravnog odnosa. Ona izražava stvarnu vezu između subjekata prava i objekta pravnog odnosa, jer se kroz sadržinu manifestuje ono što pravo dozvoljava, nalaže ili zabranjuje. Drugim rečima, sadržina pravnog odnosa predstavlja konkretan pravni odnos između dva ili više subjekata koji imaju međusobna prava i dužnosti koje proizlaze iz važećih pravnih normi (Kulić, 2015, str. 155).

Svaki pravni odnos sadrži najmanje jedno subjektivno pravo i jednu odgovarajuću pravnu obavezu. Subjektivno pravo daje ovlašćenje jednom subjektu da određeno ponašanje zahteva, vrši ili koristi, dok pravna obaveza nameće drugom subjektu dužnost da to pravo poštuje, ispuni ili se uzdrži od postupanja koje bi ga povredilo.

Na primer, u obligacionom odnosu poverilac ima pravo da zahteva ispunjenje obaveze, dok dužnik ima obavezu da tu obavezu izvrši. U stvarnopravnim odnosima vlasnik ima pravo svojine na određenoj stvari, dok su sva druga lica dužna da to pravo poštuju i da se uzdrže od njegovog povređivanja.

Sadržina pravnog odnosa je, dakle, dinamički element pravne veze između subjekata, jer se kroz nju ostvaruju pravne norme u konkretnoj društvenoj situaciji. Pravni odnos ne postoji samo u apstraktnoj formi – on se ostvaruje upravo kroz sadržinu, koja pokazuje kako se u praksi sprovodi i ostvaruje pravni poredak. Subjektivno pravo i pravna obaveza uvek su u korelaciji, što znači da pravo jednog subjekta nužno podrazumeva obavezu drugog. Ta međuzavisnost izražava pravnu ravnotežu i simetriju između učesnika u pravnom odnosu, čime se obezbeđuje princip pravne jednakosti i pravne sigurnosti.

Sadržina pravnog odnosa nije uvek jedinstvena, već zavisi od prirode pravnog odnosa u kojem se pojavljuje. U obligacionim odnosima, na primer, ona se sastoji od obaveze činjenja, nečinjenja ili trpljenja. Činjenje obuhvata izvršenje određene radnje, kao što je isporuka robe, izgradnja objekta ili pružanje usluge. Nečinjenje podrazumeva uzdržavanje od određene radnje, dok trpljenje označava obavezu da se dozvoli izvršenje tuđe radnje ili pravo drugog subjekta (npr. dužnost da se dozvoli prolazak preko tuđeg zemljišta u okviru prava službenosti). U stvarnopravnim odnosima sadržina se izražava kroz prava raspolaganja, korišćenja i držanja stvari. U porodičnim odnosima sadržinu čine prava i dužnosti između članova porodice, kao što su obaveza izdržavanja, pravo na staranje ili pravo na lični kontakt sa detetom. U radnim odnosima sadržina se manifestuje kroz međusobna prava i obaveze poslodavca i zaposlenog, dok se u ustavnopravnim i javnopravnim odnosima ogleda u ostvarivanju političkih, građanskih i drugih javnih prava.

Pored objektivne pravne obaveze koja proizlazi iz normi, sadržina pravnog odnosa može biti i rezultat slobodne volje subjekata koji taj odnos zasnivaju. U ugovornim odnosima, na primer, strane imaju slobodu da odrede sadržinu svojih međusobnih prava i obaveza, sve dok je ta sadržina u skladu sa zakonom, moralom i javnim poretком. Time se ostvaruje načelo autonomije volje, koje je jedno od temeljnih načela obligacionog prava.

Međutim, i kada je sadržina pravnog odnosa uređena voljom učesnika, ona uvek mora poštovati granice koje postavlja pravni poredak, jer je svaka pravna veza moguća samo unutar okvira dopuštenih normi.

Sadržina pravnog odnosa može biti jednostrana ili višestрана, zavisno od broja i vrste obaveza koje obuhvata. U jednostranim odnosima, jedno lice ima samo prava, a drugo samo obaveze (kao kod ugovora o poklonu), dok u dvostranim (sinagmatičnim) odnosima svaka strana ima istovremeno i prava i obaveze (kao kod ugovora o prodaji).

U složenijim pravnim odnosima, posebno u javnopravnim i korporativnim strukturama, sadržina može obuhvatati čitav niz međusobnih prava i dužnosti koje se međusobno prepliću i dopunjuju.

Posebno značenje sadržine pravnog odnosa ogleda se u njenom dejstvu. Kroz ostvarivanje sadržine pravni odnos postaje stvaran i pravno relevantan. Povreda obaveze, odnosno nepoštovanje sadržine odnosa, dovodi do nastanka odgovornosti i pravne sankcije, čime se potvrđuje zaštitna funkcija prava. Na taj način se održava pravni poredak i obezbeđuje zaštita subjektivnih prava svakog učesnika.

Sadržina pravnog odnosa nije statična kategorija. Ona se može menjati, prenositi ili prestati postojati u zavisnosti od volje stranaka, protoka vremena ili nastupanja određenih pravnih činjenica. U obligacionim odnosima, na primer, obaveza može prestati ispunjenjem, otkazom, zastarelošću ili kompenzacijom; u stvarnopravnim odnosima pravo svojine može prestati otuđenjem ili uništenjem stvari; u porodičnim odnosima obaveza izdržavanja može prestati kada se promeni životna situacija koja ju je usloвила. Time se pokazuje da je sadržina pravnog odnosa živa i promenljiva kategorija koja prati dinamiku društvenih i ekonomskih odnosa.

Konačno, sadržina pravnog odnosa ima dvojaku funkciju: normativnu i praktičnu. Normativna funkcija ogleda se u tome što ona predstavlja način na koji se pravne norme konkretizuju u pojedinačnim odnosima, dok se praktična funkcija ispoljava u ostvarivanju konkretnih prava i obaveza učesnika. Samo kroz ostvarivanje sadržine pravnog odnosa pravo ispunjava svoju društvenu svrhu — da obezbedi ravnotežu između interesa različitih subjekata i da zaštiti pravni poredak u celini.

6.3. Pravna ovlašćenja

Pravno ovlašćenje predstavlja jedan od osnovnih elemenata pravnog odnosa i neodvojivo je povezano sa pravnom obavezom. Ono izražava pravo ili mogućnost jednog subjekta da se u određenom pravno zaštićenom obliku ponaša prema drugom subjektu u okviru pravnog odnosa. Suština pravnog ovlašćenja ogleda se u tome što ono omogućava jednom učesniku u pravnom odnosu da ostvaruje ili štiti određeni interes koji je priznat i zaštićen pravnim poretom. Time se istovremeno obezbeđuje i ostvarivanje zakonitog ponašanja drugog subjekta, koji je dužan da takvo ovlašćenje poštuje i da se uzdrži od radnji kojima bi ga ometao ili onemogućio.

Kako se radi o pravno zaštićenom ovlašćenju, ono ne može biti ograničeno samovoljom drugih subjekata. Država garantuje njegovo postojanje i zaštitu, jer je svaki pravni odnos zasnovan na pretpostavci da se ovlašćenje ostvaruje u okviru normi koje su obezbeđene državnim prinudom. U tom smislu, pravno ovlašćenje uvek ima dvostruku dimenziju – ono je, s jedne strane, izraz individualne slobode i interesa subjekta prava, a s druge, manifestacija opšteg pravnog poretka koji tu slobodu priznaje i štiti.

Pojam pravnog ovlašćenja neposredno je povezan sa pojmom subjektivnog prava. Subjektivno pravo predstavlja pravno ovlašćenje subjekta prava da u okviru zakonskih granica ostvaruje i štiti svoje legitimne interese. Ono proizlazi iz pravnih normi sadržanih u opštim ili pojedinačnim pravnim aktima i omogućava pojedincu da raspolaže određenim pravima, da ih koristi ili da se od njihovog ostvarivanja uzdrži prema sopstvenom nahođenju. Tako, na primer, lice ima pravo da odluči da li će koristiti pravo na zaposlenje, na godišnji odmor, na slobodu kretanja ili na ulaganje žalbe. Ukoliko se odluči da se tim pravom ne koristi, niko ga ne može prinuditi da to učini, jer je ostvarivanje većine subjektivnih prava prepušteno volji njihovog nosioca (Kulić, 2015, str. 151).

Međutim, postoje i ona pravna ovlašćenja koja se moraju ostvarivati, jer to nalaže opšti interes društva. Takva su, na primer, prava i obaveze koje proizlaze iz porodičnih, radnih ili javnopravnih odnosa, gde pojedinac nema mogućnost da slobodno odluči o njihovom neostvarivanju.

Na taj način, pravni poredak uspostavlja ravnotežu između autonomije volje pojedinca i obaveznosti ostvarivanja onih prava koja su od značaja za širi društveni interes.

Pored subjektivnih prava, kao posebna forma pravnog ovlašćenja javlja se i nadležnost. Ona označava ovlašćenje organa vlasti i drugih pravnih subjekata da u okviru zakonom utvrđenih granica donose odluke, preduzimaju radnje i ostvaruju pravna dejstva. Za razliku od subjektivnog prava, koje se zasniva na slobodnom odlučivanju nosioca, nadležnost je strogo vezana za propisane uslove i postupke. Na taj način se obezbeđuje zakonitost, hijerarhija i efikasnost pravnog sistema.

Pravno ovlašćenje, bez obzira na svoj oblik, uvek ima za cilj ostvarivanje pravno priznatih interesa. Njegova primarna funkcija jeste omogućavanje aktivnog ili pasivnog ponašanja subjekata u skladu sa pravom. Aktivno ponašanje podrazumeva činjenje – preduzimanje određenih radnji, dok pasivno ponašanje označava uzdržavanje od radnji koje bi povredile tuđe pravo. Na taj način se obezbeđuje međusobno usklađivanje prava i obaveza svih učesnika u pravnom prometu, čime se ostvaruje temeljni princip pravne sigurnosti.

Pravno ovlašćenje, dakle, nije samo puka mogućnost delovanja, već i izraz pravnog priznanja volje pojedinca u okviru društvenih odnosa. Ono istovremeno predstavlja granicu slobode – jer se ostvaruje u skladu sa objektivnim pravom – i instrument zaštite, jer se njime obezbeđuje delotvorno ostvarivanje interesa i prava svakog subjekta u društvu. Upravo kroz pravna ovlašćenja pravo dobija svoj praktični smisao, pretvarajući se iz apstraktne norme u stvarni mehanizam društvenog uređenja i zaštite prava.

6.4. Pravne činjenice

Pravne činjenice predstavljaju događaje ili radnje kojima pravo priznaje sposobnost da izazovu pravne posledice, odnosno da stvaraju, menjaju ili ukidaju pravne odnose. Drugim rečima, svaka pravna posledica — bilo da se radi o sticanju prava, preuzimanju obaveze ili prestanku nekog pravnog odnosa — mora biti izazvana određenom činjenicom koju pravni poredak priznaje kao relevantnu. Time se obezbeđuje veza između društvene stvarnosti i pravnog sistema, jer pravo ne deluje u apstrakciji, već na osnovu konkretnih okolnosti koje označavaju da je određeni odnos nastao, izmenjen ili prestao (Mitrović, 2012).

Da bi neka činjenica imala pravno dejstvo, ona mora biti **pravna** — to znači da je kao takvu priznaje i normativno reguliše pravni poredak. U svakodnevnom životu postoje bezbrojne činjenice koje se dešavaju nezavisno od prava, ali one postaju pravno relevantne tek kada ih zakon predvidi kao osnov za nastanak određenog pravnog dejstva. Na primer, rođenje deteta je prirodna činjenica, ali postaje pravna jer izaziva posledice u sferi porodičnih i naslednih odnosa; zaključenje ugovora o prodaji je voljna radnja, ali je i pravna činjenica jer proizvodi obavezu isporuke i plaćanja; smrt fizičkog lica je biološki događaj, ali ima pravno dejstvo jer izaziva prestanak pravne i poslovne sposobnosti, otvara nasleđivanje i utiče na postojanje drugih pravnih odnosa.

Pravne činjenice, prema Kuliću, mogu biti podeljene na različite načine, ali se osnovna podela zasniva na kriterijumu volje. Prema tom kriterijumu, razlikuju se **događaji** i **radnje**. Događaji su činjenice koje nastupaju nezavisno od ljudske volje, kao što su prirodne pojave, protok vremena, rođenje, smrt ili elementarne nepogode. Njihovo pravno dejstvo ne zavisi od namere, već od samog njihovog nastupanja. Nasuprot njima, **radnje** su pravne činjenice koje su posledica svesnog i voljnog ponašanja ljudi.

One mogu biti pravno dopuštene ili protivpravne, u zavisnosti od toga da li su u skladu sa pravnim normama. Pravno dopuštene radnje stvaraju pravne odnose, dok protivpravne izazivaju pravne sankcije (Kulić, 2015, str. 170).

Pravne radnje dalje se dele na **pravne poslove** i **protivpravne radnje**. Pravni poslovi su one radnje koje se preduzimaju s namerom da proizvedu pravno dejstvo, i to upravo ono koje pravo priznaje i želi da nastupi. Zaključenje ugovora, davanje punomoćja, sastavljanje testamenta ili osnivanje privrednog društva tipični su primeri pravnih poslova, jer se u njima izražava volja da se stvore, izmene ili ukinu prava i obaveze. Protivpravne radnje, naprotiv, predstavljaju ponašanja koja su suprotna pravnim normama i koja izazivaju pravne posledice koje njihovi učinioci nisu želeli, ali ih pravo vezuje uz njihovo ponašanje, najčešće u vidu odgovornosti ili sankcije. Takve su, na primer, prouzrokovanje štete, povreda ugovorne obaveze ili izvršenje krivičnog dela.

U okviru pravnih činjenica značajno mesto zauzima i **protok vremena**, koji može predstavljati samostalan osnov za nastanak ili prestanak određenih prava.

Na primer, pravo svojine može se steći doselom posedom određenog trajanja, dok potraživanja mogu prestati zbog zastarelosti ako poverilac u propisanom roku ne zahteva njihovo ispunjenje. Time se potvrđuje da pravni poredak, osim volje i događaja, priznaje i vreme kao element koji proizvodi pravne posledice.

Posebna važnost pravnih činjenica ogleda se u njihovoj ulozi u dinamici pravnih odnosa. One predstavljaju početak i kraj svake pravne veze. Nema pravnog odnosa koji bi mogao postojati bez činjenice kojom je nastao, niti on može prestati bez činjenice koja označava njegov kraj. Na primer, zaključenje ugovora stvara obligacioni odnos, ispunjenje obaveze ga gasi, a raskid ugovora menja ili ukida njegovu sadržinu. Pravne činjenice su, dakle, osnova svake pravne promene i most između apstraktnih pravnih normi i konkretne društvene stvarnosti.

Svojom funkcijom da povezuju pravo sa životom, pravne činjenice omogućavaju da pravni sistem ostane živ i delotvoran. One predstavljaju mehanizam putem kojeg pravo reaguje na promene u društvu i usklađuje svoje dejstvo sa realnim okolnostima. U svakodnevnom životu, gotovo svaka radnja ili događaj može postati pravno relevantan ukoliko proizvodi posledice koje pravo prepoznaje. Zbog toga se pravne činjenice smatraju osnovom svakog pravnog odnosa i ključnim elementom pravne dinamike, jer upravo preko njih pravo dobija svoj stvarni izraz u društvenim odnosima.

6.5. Pravne radnje

Pravne radnje predstavljaju voljno ponašanje ljudi koje proizvodi pravne posledice priznate pravnim poretom. One su, dakle, pravne činjenice koje nastaju delovanjem ljudske volje, pri čemu pravo to delovanje priznaje kao osnov za nastanak, promenu ili prestanak pravnih odnosa. Za razliku od događaja, koji nastupaju nezavisno od volje čoveka, pravne radnje su rezultat svesnog i namernog ponašanja usmerenog na ostvarivanje određenog pravnog efekta.

Da bi neko ponašanje imalo karakter pravne radnje, moraju biti ispunjena dva osnovna uslova. Prvi je postojanje svesti i volje učinioca da izvrši određenu radnju, a drugi je pravno priznanje te radnje kao relevantne od strane pravnog poretka.

To znači da svaka svesna ljudska radnja ne mora istovremeno biti i pravna — pravo kao društveni sistem prepoznaje samo one radnje koje su značajne sa stanovišta pravnog uređenja.

Tako, na primer, potpisivanje ugovora, davanje izjave volje, sačinjavanje testamenta ili isplata duga predstavljaju pravne radnje, jer proizvode određene pravne posledice; dok obični, svakodnevni činovi bez pravne relevantnosti, kao što su privatni dogovori bez namere da stvore obavezu, ne ulaze u sferu prava.

Pravne radnje mogu biti pravno dopuštene ili protivpravne, u zavisnosti od toga da li su u skladu sa važećim normama. Kada su u saglasnosti sa pravom, one predstavljaju osnov za nastanak i ostvarivanje subjektivnih prava, dok protivpravne radnje izazivaju odgovornost i sankciju. Na taj način pravo ne samo da uređuje, već i vrednosno ocenjuje ljudsko ponašanje, razlikujući one radnje koje doprinose pravnom poretku od onih koje ga narušavaju.

Suština pravne radnje ogleda se u njenoj voljnoj prirodi. Volja učesnika u pravnom odnosu može biti izražena izjavom, činom ili ponašanjem koje nedvosmisleno ukazuje na nameru da se postigne određeno pravno dejstvo. Pravni poredak pridaje odlučujući značaj upravo toj volji, jer ona pokazuje svest o preduzetoj radnji i o posledicama koje iz nje proizlaze. Na primer, lice koje potpisuje ugovor o kupoprodaji izražava volju da se obaveže na isporuku robe i plaćanje cene; lice koje daje punomoćje pokazuje nameru da drugom omogućiti da deluje u njegovo ime; lice koje podnosi tužbu izražava volju da pokrene zaštitu svog prava putem suda.

U svim tim slučajevima volja je odlučujući element koji pravnu radnju razlikuje od običnog čina.

S obzirom na odnos prema pravu, pravne radnje mogu proizvoditi dve vrste pravnih posledica. Ako su u skladu sa pravnim normama, proizvode pravne posledice koje su njihovi učinioci želeli. Ako su, pak, u suprotnosti sa pravnim poretkom, proizvode posledice koje učinilac nije želeo, ali koje pravo vezuje za njegovo ponašanje. U prvom slučaju reč je o pravnim poslovima, dok u drugom o protivpravnim radnjama, kao što su povreda ugovorne obaveze, prouzrokovanje štete ili izvršenje krivičnog dela.

Time se potvrđuje da pravni sistem ne priznaje volju učinioa u pogledu samog protivpravnog dejstva, ali mu ipak pripisuje odgovornost za posledice njegovog ponašanja.

Pravne radnje zauzimaju centralno mesto u sistemu pravnih činjenica, jer kroz njih pravo stupa u interakciju sa voljom čoveka. One su osnovni način putem kojeg pojedinac deluje u pravnom prometu, ostvaruje svoja prava i preuzima obaveze. U njima se najjasnije ogleda načelo autonomije volje, koje omogućava učesnicima da samostalno uređuju svoje odnose, sve dok to čine u granicama koje postavlja zakon.

Na taj način pravne radnje predstavljaju spoj individualne volje i objektivnog prava. One su istovremeno izraz slobode i odgovornosti, jer omogućavaju čoveku da pravno deluje u skladu sa svojim interesima, ali i da snosi posledice za svoje postupke. Kroz njih pravo dobija svoj životni izraz — postaje instrument kojim se ljudska volja pretvara u pravno dejstvo, a društveni odnosi u pravno uređene veze. Upravo zato pravne radnje čine srž pravnog poretka, jer omogućavaju da se apstraktne norme primene u stvarnom životu i da se pravo kao sistem ostvaruje kroz svakodnevno, svesno i voljno delovanje ljudi.

6.6. Pravni poslovi

Pravni poslovi predstavljaju najvažniji oblik pravnih radnji, jer izražavaju voljno i svesno ponašanje lica usmereno na stvaranje, promenu ili prestanak pravnih odnosa, pri čemu pravo priznaje i štiti tu volju. Oni predstavljaju osnovni instrument ostvarivanja subjektivnih prava i pravnih interesa, budući da omogućavaju pojedincima i pravnim licima da samostalno uređuju svoje odnose u granicama koje postavlja pravni poredak.

Sušтина pravnog posla ogleda se u izrazu volje učesnika. Volja je njegov odlučujući element, jer bez nje pravni posao ne može postojati.

Pravni poredak priznaje volju učesnika kao osnov stvaranja pravnih posledica, ali samo ukoliko je ta volja svesno i slobodno izražena, i ako nije u suprotnosti sa zakonom, moralom ili javnim poretkom. Time se potvrđuje načelo autonomije volje, jedno od temeljnih načela građanskog prava, prema kojem lica mogu slobodno oblikovati svoje pravne odnose, ali samo unutar granica koje određuje pravni sistem.

Sadržina pravnog posla određuje se izjavom volje učesnika. Ta izjava može biti izražena rečima, pismeno, ponašanjem koje jasno ukazuje na nameru, pa čak i ćutanjem, ako iz okolnosti proizlazi saglasnost. Na primer, zaključenje ugovora o prodaji robe, davanje punomoćja, sačinjavanje testamenta, zasnivanje hipoteke ili prijava patenta predstavljaju tipične pravne poslove. U svim tim slučajevima radnja se preduzima s ciljem da izazove pravno dejstvo, i upravo ta namera razlikuje pravne poslove od običnih faktičkih radnji koje nemaju pravnu relevantnost.

Pravni poslovi mogu biti jednostrani i dvostrani (ugovorni). Jednostrani pravni poslovi su oni koji nastaju voljom jednog lica i proizvode pravne posledice bez saglasnosti druge strane, kao što su oporuka, odricanje od prava, poništenje ugovora ili otkaz. Dvostrani pravni poslovi, poznatiji kao ugovori, nastaju saglasnošću volja dve ili više strana koje žele da stvore međusobna prava i obaveze. Ugovor o prodaji, zakup, zajam, donacija ili radni ugovor samo su neki od primera dvostranih pravnih poslova. Ovi poslovi predstavljaju najčešći i najvažniji oblik pravnog delovanja, jer omogućavaju razmenu dobara, usluga i prava u pravnom prometu.

Za postojanje i pravnu valjanost pravnog posla neophodno je da budu ispunjeni određeni uslovi koje pravo propisuje. Ti uslovi odnose se pre svega na volju, sadržinu, sposobnost učesnika i formu. Volja mora biti ozbiljna, slobodna i stvarna; sadržina posla mora biti dopuštena, moguća i određena; učesnici moraju imati pravnu i poslovnu sposobnost; a forma, ako je propisana, mora biti poštovana. Nepoštovanje ovih uslova dovodi do nevaljanosti pravnog posla, što može imati za posledicu njegovu ništavost ili rušljivost. Na taj način se obezbeđuje pravna sigurnost i predvidljivost u pravnom prometu (Kulić, 2015, str. 172).

Pored pravilnosti volje i forme, značajno je i pitanje dejstva pravnog posla. Pravni posao proizvodi pravne posledice od trenutka kada je zaključen, osim ako zakon ili volja stranaka ne predvide drugačije.

Posledice mogu biti različite: stvaranje novih prava i obaveza, prenos imovine, osnivanje pravnog lica, prestanak nekog pravnog odnosa ili nastanak odgovornosti. Kod dvostranih poslova dejstvo se ostvaruje tek kada su obe strane saglasne u pogledu bitnih elemenata, dok kod jednostranih nastupa samim izražavanjem volje.

U okviru pravnih poslova razlikuju se i oni koji su uslovni ili vremenski ograničeni. Uslovni pravni poslovi proizvode dejstvo samo ako se ostvari određeni uslov, dok vremenski ograničeni prestaju ili počinju da važe sa protekom određenog roka. Ovi instituti omogućavaju učesnicima da prilagode svoje odnose budućim okolnostima, čime se pravnim poslovima daje fleksibilnost i praktična primenljivost.

Pravni poslovi mogu nastati i putem zastupnika. Kada jedno lice ovlasti drugo da u njegovo ime zaključi posao, tada volja zastupanog proizvodi pravno dejstvo, a radnja zastupnika se smatra radnjom samog ovlašćenog. Time se olakšava pravni promet i omogućava učestvovanje i onih lica koja iz različitih razloga ne mogu lično da preduzmu pravne radnje.

Uloga pravnih poslova u pravnom sistemu od suštinskog je značaja, jer oni predstavljaju osnovni mehanizam putem kojeg se izražava i ostvaruje ljudska volja u okviru prava. Njima se omogućava da pravni subjekti slobodno raspolažu svojom imovinom, uređuju porodične odnose, obavljaju privredne aktivnosti i ostvaruju različite lične i društvene interese. Kroz pravne poslove pravo dobija svoj praktični izraz i funkcionalnost, jer se upravo njihovim putem apstraktne pravne norme pretvaraju u konkretne odnose između ljudi.

Zahvaljujući pravnim poslovima, pravo postaje instrument kojim se društveni odnosi uređuju na stabilan, predvidiv i pravedan način. Oni predstavljaju vezu između pravne norme i svakodnevne društvene prakse, čime potvrđuju osnovnu funkciju prava – da omogući ostvarivanje slobode i sigurnosti svakog učesnika u društvu u skladu sa načelima pravde i zakonitosti.

II DEO

7. DRŽAVA

7.1. Pojam države

Država je najviši oblik društvene organizacije koja poseduje monopol fizičke prinude, organizacionu strukturu i sposobnost stvaranja i primene prava. Kao takva, ona predstavlja temeljni okvir u kojem se pravo stvara, ostvaruje i štiti. Pojam države različito je shvatan i definisan tokom istorije, ali se u savremenoj pravnoj nauci može uočiti određeni kontinuitet u razumevanju njene društvene funkcije i uloge.

Još od antičkih vremena država je bila predmet filozofskog i pravnog promišljanja. U antičkom periodu Platon je državu posmatrao kao moralnu zajednicu koja teži pravdi i vrlini, dok je Aristotel smatrao da država nastaje prirodno, iz potrebe čoveka da živi u zajednici. Feudalna shvatanja, naprotiv, polazila su od božanskog porekla vlasti i naglašavala suverenost monarha kao Božjeg izaslanika na zemlji. U doba buržoaskih revolucija oblikovale su se teorije društvenog ugovora (Hobbes, Locke, Rousseau), prema kojima država nastaje voljom pojedinaca radi zaštite njihovih prirodnih prava. U savremenim teorijama država se razume kao složeni institucionalni sistem koji, osim prinude, ostvaruje i funkcije organizacije, regulacije i zaštite društvenih interesa.

Bez obzira na različita teorijska polazišta, može se izdvojiti nekoliko opštih karakteristika koje su zajedničke svim shvatanjima države. Prvo, država je društvena pojava nastala u posebnim društvenim okolnostima, kao rezultat razvoja društvenih potreba koje su iziskivale uređen oblik zajedničkog života. Drugo, nastanak države proističe iz potrebe za regulisanjem društvenih odnosa i uspostavljanjem pravnog poretka koji omogućava stabilnost zajednice. Treće, država raspolaže monopolom fizičke sile, koji predstavlja najviši oblik moći u društvu.

Četvrto, država stvara pravo u skladu sa svojim interesima i potrebama i time obezbeđuje održanje postojećeg društveno-pravnog poretka i sopstvenog položaja u društvu.

U najširem smislu, država se može definisati kao društvena organizacija koja raspolaže isključivim pravom primene fizičke prinude radi očuvanja postojećeg poretka i njegovih vrednosti. Ona je, prema tome, istovremeno i pravna, i politička, i društvena institucija. Kao pravna institucija, država stvara i primenjuje norme koje uređuju ponašanje članova društva. Kao politička organizacija, ona izražava suverenitet vlasti i ostvaruje zajedničke interese društva. Kao društvena pojava, ona obezbeđuje jedinstvo i kontinuitet društvenog života (Gavrilović, 2007).

Savremena pravna teorija naglašava da država ne postoji radi same sebe, već radi zajednice koju predstavlja. Njena svrha nije samo održavanje poretka, već i stvaranje uslova za ostvarivanje prava, sloboda i jednakosti građana. Upravo zato se u modernom razumevanju države sve više ističe potreba da ona, pored vlasti i prinude, obezbedi i legitimitet kroz demokratske institucije, vladavinu prava i učešće građana u procesu odlučivanja.

7.2. Teorije o državi

Razumevanje pojma i suštine države nemoguće je bez poznavanja osnovnih teorijskih pravaca koji su kroz istoriju pokušavali da objasne njen nastanak, prirodu i funkciju. Teorije o državi razlikuju se prema tome da li polaze od društvenih, ekonomskih, pravnih, političkih ili moralnih pretpostavki, ali im je zajedničko nastojanje da pruže odgovor na pitanje: zbog čega i u čiju korist država postoji. U razvoju pravne i političke misli može se uočiti više teorijskih pravaca koji su u različitim epohama obeležili tumačenje državne vlasti i njenog legitimiteta.

Jedna od najstarijih je **teološka teorija**, koja poreklo države i vlasti objašnjava božanskom voljom. Prema ovom shvatanju, država i vladar predstavljaju izraz božanskog poretka, pa je poslušnost vlasti religijska dužnost podanika. Ova teorija bila je karakteristična za srednjovekovni period, naročito u feudalnim društvima gde se suverenost vladara smatrala svetom i neporecivom.

Teološko shvatanje opravdavalo je apsolutnu vlast i isključivalo mogućnost pobune protiv vladara, jer je vlast posmatrana kao „božji instrument“ na zemlji.

Nasuprot njoj razvila se **patrijarhalna teorija**, koja nastanak države objašnjava proširenjem porodične vlasti.

Država se, prema ovom shvatanju, razvila iz porodice, a vlast vladara iz vlasti oca nad članovima domaćinstva. Patrijarhalna teorija polazi od analogije između porodične i državne hijerarhije, smatrajući da su i jedno i drugo zasnovani na prirodnom autoritetu i uzajamnoj zavisnosti. Iako je ova teorija pojednostavljena i ne može objasniti složenu strukturu savremene države, značajna je jer ukazuje na ulogu autoriteta i zajedničkih običaja u formiranju ranih oblika društvene organizacije.

Jedan od najuticajnijih pravaca u modernoj političkoj misli jeste **teorija društvenog ugovora**. Prema ovom shvatanju, država nije nastala božanskom voljom ni prirodnim razvojem, već dogovorom slobodnih pojedinaca koji su, radi zaštite svojih prava i sigurnosti, preneli deo svoje slobode na zajedničku vlast. Ovu teoriju razvili su Thomas Hobbes, John Locke i Jean-Jacques Rousseau, ali svaki od njih dao joj je različito značenje. Hobbes je u državi video mehanizam prinude koji obezbeđuje red i sprečava anarhiju; Locke je isticao ulogu države u zaštiti prirodnih prava, dok je Rousseau državu zasnivao na opštoj volji naroda. Ova teorija postavila je temelje savremenog shvatanja suvereniteta naroda i vladavine prava, jer je vlast po prvi put posmatrana kao proizvod volje građana, a ne kao božanski ili prirodni dar (Mitrović, 2012).

Istorijska teorija objašnjava nastanak države kao rezultat dugotrajnog društvenog razvoja. Prema ovom shvatanju, država nije nastala naglo, već postepeno, kroz evoluciju društvenih odnosa, običaja i institucija. Država je, prema tome, prirodan proizvod istorijskog razvoja zajednice, a ne nametnuta tvorevina. Predstavnici ovog pravca, kao što su Savigny i Puchta, naglašavali su ulogu narodnog duha i pravne tradicije u oblikovanju državne vlasti i pravnog sistema.

Značajno mesto u savremenom objašnjenju države zauzima **marksistička teorija**, koja polazi od ekonomskih odnosa i klasne strukture društva. Prema Marxu i Engelsu, država je instrument u rukama vladajuće klase, čija je osnovna funkcija očuvanje postojećeg ekonomskog poretka i eksploatacionih odnosa.

U tom smislu, država nije neutralna institucija, već sredstvo klasne dominacije koje nestaje sa nestankom klasnih razlika. Marksistička teorija ističe materijalne i ekonomske temelje državne vlasti i daje joj društveni kontekst koji prevazilazi čisto pravni okvir (Kutlešić, 2008).

U okviru savremene pravne i političke misli razvile su se i **sociološke teorije** o državi, koje je posmatraju kao organizacioni sistem zasnovan na društvenim odnosima i potrebama zajednice.

Država se u tim teorijama ne shvata samo kao aparat prinude, već i kao regulator i koordinator društvenih funkcija. Ona više ne deluje samo represivno, već i integrativno — usklađuje različite interese i obezbeđuje ravnotežu između pojedinca i zajednice.

Pored navedenih, postoje i **normativističke teorije**, među kojima se ističe shvatanje Hansa Kelsena, koji je državu poistovetio sa pravnim poretom. Prema njemu, država nije stvarna, već pravna tvorevina, i svaka država je istovremeno sistem važećih pravnih normi. Kelsen je ukazao da se pravo i država ne mogu razdvajati, jer se postojanje države ogleda upravo u njenom pravnom sistemu. Ovo shvatanje imalo je snažan uticaj na razvoj pravne nauke i na formulisanje savremene teorije pravne države (Kulić, 2015, str. 47).

Iz svih ovih teorijskih pravaca proizlazi da država nije jednoznačan fenomen, već složena društveno-pravna pojava koja se može tumačiti sa različitih aspekata. Svaka od teorija objašnjava samo jedan deo stvarnosti, pa se u savremenoj nauci prihvata sinteza više pristupa. Država se danas posmatra kao društvena i pravna organizacija koja, kroz institucionalizovanu vlast, obezbeđuje opšti poredak, ostvaruje zajedničke interese i stvara uslove za razvoj pojedinca i društva u celini.

7.3. Elementi države

Država kao složena društveno-pravna pojava ima određene sastavne delove bez kojih ne može postojati. Ti delovi, u pravnoj teoriji poznati kao **elementi države**, predstavljaju temeljne pretpostavke njenog postojanja i delovanja. U pitanju su tri osnovna i neizostavna elementa: **teritorija, stanovništvo i državna vlast**.

Bez postojanja ova tri elementa ne može se govoriti o državi, jer njihovo zajedničko delovanje stvara organizovanu zajednicu koja poseduje sposobnost da uređuje, sprovodi i štiti pravni poredak.

U pravnoj teoriji najšire prihvaćeno objašnjenje elemenata države dao je **Georg Jelinek**, koji je u svojoj čuvenoj troelementnoj teoriji definisao državu kao **trijadu: teritorije, naroda i suverene vlasti**.

Ova koncepcija postala je temelj modernog shvatanja države i i dalje je dominantna u savremenoj pravnoj i političkoj nauci. Prema Jelineku, država postoji samo ako istovremeno egzistiraju sva tri elementa – ako postoji određen prostor na kojem deluje, zajednica ljudi koja mu pripada i vlast koja je nad njima suverena i organizovana. Svaki od ovih elemenata je nužan, ali nijedan sam za sebe nije dovoljan za postojanje države. Tek njihovo jedinstvo stvara punopravni državni entitet.

Teritorija predstavlja prostorni okvir postojanja države i osnovnu granicu njenog suvereniteta. Ona obuhvata kopneni, vodeni i vazdušni prostor nad kojim država vrši svoju vlast. Teritorija je fizički i pravni prostor u kojem se primenjuje državno pravo i unutar kojeg organi vlasti deluju. Državna granica razdvaja teritoriju jedne države od druge i ima značaj pravne linije razgraničenja suvereniteta. Na teritoriji država ostvaruje punu vlast, dok van nje može delovati samo u granicama međunarodnog prava. Značaj teritorije ogleda se u tome što ona obezbeđuje državnom organizmu stabilan okvir, kontinuitet i pravni identitet.

Stanovništvo je drugi konstitutivni element države i obuhvata skup ljudi koji trajno žive na njenoj teritoriji i prema njoj imaju pravni i politički odnos. Taj odnos se izražava kroz **državljanstvo**, koje predstavlja pravnu vezu između pojedinca i države, nezavisno od mesta boravka. Stanovništvo je nosilac suvereniteta i izvor političke volje države, jer država postoji radi ljudi, a ne obrnuto. Iako stanovništvo nije homogena kategorija, jer obuhvata različite grupe, narode i manjine, ono čini personalni supstrat državnog poretka. Bez organizovane zajednice ljudi ne može postojati ni pravni sistem, jer pravo, kao i država, ima smisla samo u društvenoj zajednici (Kulić, 2015, str. 50).

Treći i odlučujući element države jeste **državna vlast**, koja predstavlja organizovanu moć zajednice da donosi obavezujuće odluke i obezbeđuje njihovo izvršenje.

Državna vlast je izraz suvereniteta i političke organizacije društva. Ona ima pravni karakter, jer se ostvaruje putem organa i institucija koje deluju u skladu sa zakonom. Vlast mora biti **suverena**, što znači da na teritoriji države postoji najviša i nezavisna moć, koja ne zavisi od bilo koje druge vlasti. Suverenitet se izražava u sposobnosti države da samostalno uređuje svoje unutrašnje poslove (unutrašnji suverenitet) i da nastupa ravnopravno u međunarodnim odnosima (spoljni suverenitet). Državna vlast obezbeđuje postojanje poretka, garantuje primenu prava i predstavlja ključni element koji povezuje teritoriju i stanovništvo u jedinstvenu političko-pravnu zajednicu.

Jelinekova teorija ima trajan značaj jer je precizno formulisala uslove pod kojima neka zajednica može biti smatrana državom. Ukoliko neki od tri elementa izostane, ta zajednica ne može imati državni karakter. Na primer, narod bez teritorije može predstavljati nacionalnu zajednicu, ali ne i državu; teritorija bez stanovništva ne može biti pravni subjekt; a vlast koja nije suverena ne može biti državna. Time Jelinek ističe da država nije puka suma svojih delova, već njihova dinamička povezanost u okviru pravnog poretka. Ova troelementna koncepcija postala je osnov međunarodnog priznanja državnosti, jer i današnji međunarodni standardi zahtevaju postojanje upravo teritorije, stanovništva i suverene vlasti kao uslova za pravno postojanje države.

Savremena pravna nauka prihvata Jelinekovu teoriju, ali je dopunjuje novim elementima koji odražavaju društveni i demokratski razvoj države. Uz teritoriju, narod i suverenu vlast, sve se više naglašava i značaj **pravnog poretka, ustavnosti i legitimiteta vlasti**. Time se pokazuje da savremena država, osim formalnih, mora imati i vrednosne osnove – vladavinu prava, poštovanje ljudskih prava i demokratsko odlučivanje. Na taj način, klasična Jelinekova definicija ne gubi na važnosti, već dobija savremenu dimenziju koja povezuje tradicionalne pravne elemente sa političkim i moralnim principima savremene državnosti.

7.4. Državna organizacija

Državna organizacija predstavlja unutrašnju strukturu države kroz koju se ostvaruje i sprovodi državna vlast. Ona obuhvata sistem državnih organa, službi i ustanova koji zajednički deluju u cilju vršenja funkcija države i ostvarivanja javnog interesa. Kroz državnu organizaciju se konkretizuje postojanje države kao pravnog i političkog entiteta, jer upravo preko svojih organa država donosi odluke, primenjuje pravo i obezbeđuje društveni poredak.

Državna organizacija se bitno razlikuje od drugih društvenih organizacija po svojoj prirodi, strukturi i ovlašćenjima. Dok druge organizacije deluju u okviru pravnog poretka koji je država uspostavila, sama država poseduje monopol fizičke prinude, odnosno isključivo pravo da putem svojih organa koristi silu radi sprovođenja zakona i zaštite pravnog poretka.

Ova osobina čini državu najvišom i najorganizovanijom društvenom zajednicom. Njena struktura je najrazgranatija, najuređenija i najfunkcionalnija, jer od nje neposredno zavisi ostvarivanje državnih funkcija i zaštita javnog interesa.

Država se najčešće posmatra kao organizacija sastavljena od brojnih organa i službi. Pri gotovo svakoj pomisli na državu u svesti čoveka stvara se slika državnog mehanizma koji je razgranat po celoj teritoriji — od gradskih uprava i lokalnih kancelarija, do policijskih punktova, carinskih prelaza i vojnih objekata.

Takva sveprisutnost državne strukture pokazuje da je država sistemski i institucionalno povezan organizam u kojem se različiti organi nalaze u međusobnoj zavisnosti i hijerarhijskom odnosu.

Unutar državne organizacije postoji precizna podela rada i tačno definisana nadležnost svakog organa. Zakon utvrđuje koje poslove organ može da obavlja, na kojoj teritoriji i u kojoj meri. U pravnoj teoriji razlikuju se tri osnovna oblika nadležnosti državnih organa: stvarna, mesna i funkcionalna. Stvarna nadležnost podrazumeva pravo i dužnost organa da obavlja određenu državnu delatnost, poput donošenja zakona, sprovođenja ekonomske politike ili održavanja javnog reda i mira.

Mesna nadležnost određuje teritorijalni okvir delovanja organa — opštinski organi deluju na nivou opštine, gradski na nivou grada, a državni organi na nivou cele države. Funkcionalna nadležnost bliže razrađuje unutrašnju podelu rada unutar istog organa, pa se tako, na primer, u sudovima formiraju posebna odeljenja za parnične, krivične i vanparnične postupke.

Državni organi, iako različiti po prirodi i funkciji, imaju zajednička obeležja. Oni su sastavljeni od ljudi koji u njima rade — službenika, funkcionera i drugih zaposlenih, koji svojim znanjem, autoritetom i ovlašćenjima obavljaju poverene poslove. Svaki organ ima svoju oblast rada i kompetencije koje se odnose na određeni segment državne delatnosti, kao što su unutrašnji poslovi, pravosuđe, obrazovanje, zdravstvo ili odbrana. Organi raspolazu i odgovarajućim sredstvima za ostvarivanje svojih zadataka, među kojima se posebno izdvaja pravo na upotrebu fizičke prinude, koje je isključivo svojstvo države. Državni organi su međusobno povezani u jedinstven sistem u kojem je jasno utvrđeno ko je nadređen, ko podređen i u kojim slučajevima se deluje zajednički. Konačno, oni uživaju visok stepen samostalnosti u organizovanju i vršenju poslova u okviru svoje nadležnosti (Mitrović, 2012).

Značaj državne organizacije ogleda se u njenoj ulozi u očuvanju i sprovođenju pravnog poretka. Bez nje država ne bi mogla ostvarivati svoje funkcije, niti bi pravo imalo mehanizam za primenu i zaštitu. Državna organizacija je, dakle, nosilac državne vlasti i osnovni instrument kroz koji se manifestuje postojanje države. Njena efikasnost, hijerarhijska usklađenost i zakonitost rada predstavljaju uslov stabilnosti i razvoja svakog savremenog pravnog sistema.

8. DRŽAVNA VLAST

8.1. Pojam i značaj državne vlasti

Državna vlast predstavlja najvažniji element i suštinsko obeležje svake države, jer upravo kroz nju država ostvaruje svoju organizacionu, normativnu i zaštitnu funkciju. Ona je izraz vrhovne moći države i sredstvo preko kojeg se uređuju društveni odnosi, donose obavezujuće odluke i obezbeđuje njihovo izvršenje.

Pojam vlasti uopšteno označava odnos između dva subjekta u kojem jedna strana zapoveda, odlučuje i nalaže, dok druga strana poslušno izvršava donete odluke. To je odnos nadređenosti i podređenosti, koji uvek podrazumeva mogućnost prinude. Iako i druge društvene zajednice (porodica, škola, preduzeće, udruženje) mogu raspolagati određenim elementima vlasti, ta vlast se po svom intenzitetu i karakteru ne može meriti sa državnom, jer državna vlast ima najviši stepen moći u društvu i jedina je ovlašćena da zakonito upotrebljava fizičku prinudu radi ostvarivanja svojih ciljeva (Kutlešić, 2008).

Državna vlast je, dakle, specifičan oblik vlasti koji pripada isključivo državi. Ona je organizovana, institucionalizovana i normativno uređena moć države da uređuje društvene odnose, donosi obavezujuće norme ponašanja i obezbeđuje njihovo poštovanje. Njena suština se ogleda u tome što je **vrhovna, suverena i nezavisna**, jer na teritoriji države ne postoji druga vlast koja bi bila iznad nje. Državna vlast deluje putem zakona, uredbi, odluka i drugih pravnih akata, a u krajnjoj meri može upotrebiti i prinudu radi sprovođenja donetih odluka, ali uvek u okviru zakonskih granica (Kulić, 2015, str. 47).

Značaj državne vlasti ogleda se u njenoj sposobnosti da obezbedi jedinstvo društvenog poretka, zaštitu prava građana i ostvarivanje javnog interesa. Bez postojanja organizovane i legitimne vlasti, društvo bi bilo u stanju haosa, jer bi nedostajala sila koja obezbeđuje poštovanje prava i održavanje reda. Državna vlast omogućava funkcionisanje svih državnih institucija, ostvarivanje unutrašnjih i spoljašnjih funkcija države i održavanje njenog suvereniteta.

Vršenje državne vlasti podrazumeva dve osnovne komponente: **donošenje pravnih akata**, kojima se utvrđuju pravila ponašanja, i **obezbeđivanje njihove primene**, što podrazumeva i upotrebu državnog aparata prinude kada je to potrebno. Na taj način država ostvaruje kontrolu nad ponašanjem pojedinaca i grupa u okviru svog teritorijalnog suvereniteta i obezbeđuje stabilnost i kontinuitet pravnog poretka.

Zbog toga se državna vlast u teoriji označava kao **ključni element državnosti** – ona izražava suverenitet države i razlikuje je od svih drugih organizacija i zajednica. Njena legitimnost i delotvornost uslov su opstanka države, jer samo država koja poseduje organizovanu, suverenu i zakonitu vlast može ostvarivati svoje funkcije i garantovati pravnu sigurnost svojih građana.

8.2 Načelo podele vlasti

Načelo podele vlasti jedno je od temeljnih načela organizacije savremene države i osnovni uslov vladavine prava. Ono je nastalo kao odgovor na zloupotrebe apsolutne vlasti i težnju da se spreči koncentracija moći u rukama jednog vladara ili organa. Suština ovog načela ogleda se u razdvajanju državne vlasti na više grana koje deluju samostalno, ali su međusobno ograničene i povezane u sistem ravnoteže. Time se obezbeđuje zaštita prava građana i stabilnost ustavnog poretka.

Ideju o podeli vlasti utemeljili su mislioci novog veka. Džon Lok je smatrao da je sloboda pojedinca moguća samo ako se zakonodavna i izvršna vlast razdvoje, jer njihovo objedinjavanje vodi zloupotrebi moći. Monteskje je u svom delu *O duhu zakona* (1748) ovu ideju razvio do potpune teorije, tvrdeći da svaka vlast teži da prekorači svoje granice i da je zato neophodno uspostaviti sistem u kojem se vlast ograničava vlašću. Po njemu, država treba da ima tri nezavisne, ali međusobno uravnotežene grane: zakonodavnu, izvršnu i sudsku.

Zakonodavna vlast ima zadatak da donosi opšte norme ponašanja, izvršna da ih primenjuje i sprovodi, dok sudska vlast obezbeđuje njihovu zaštitu i sankcionisanje povreda prava. Međusobna kontrola i ograničavanje između ovih grana vlasti predstavlja mehanizam kojim se sprečava samovolja i garantuje poštovanje ustavnosti i zakonitosti.

Nijedna od grana vlasti ne sme prisvajati ovlašćenja druge, jer bi to dovelo do narušavanja ravnoteže i ugrožavanja demokratskog poretka.

Ustav Republike Srbije, kao i ustavi većine savremenih država, zasniva se upravo na ovom načelu. On utvrđuje da se državna vlast deli na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, pri čemu svaka od njih deluje nezavisno, ali u okviru ustava i zakona. Time se ostvaruje institucionalna kontrola vlasti i obezbeđuje mehanizam ravnoteže koji štiti građane od zloupotrebe moći.

Načelo podele vlasti ima izuzetan značaj za funkcionisanje pravne države. Ono obezbeđuje da vlast ne bude proizvoljna, već pravno ograničena i odgovorna. Pored toga, uspostavlja sistem uzajamne kontrole i odgovornosti, čime se ostvaruje vladavina prava, demokratski poredak i zaštita slobode građana. Time se potvrđuje da podela vlasti nije samo tehničko ustrojstvo državne organizacije, već i temeljni garant slobode, jednakosti i zakonitosti u savremenom društvu.

8.3 Zakonodavna vlast

Zakonodavna vlast predstavlja prvi i osnovni oblik izražavanja državne vlasti. Njena suština ogleda se u donošenju opštih pravnih akata kojima se uređuju najvažniji društveni odnosi i uspostavljaju pravila ponašanja koja su obavezujuća za sve članove društva. Prema Kuliću, zakonodavna vlast je izvor i temelj pravnog poretka, jer bez zakona, kao opšteg i obavezujućeg akta, država ne bi mogla ostvariti svoje funkcije niti obezbediti pravnu sigurnost (Kulić, 2015, str. 94).

Nosilac zakonodavne vlasti u savremenim državama jeste **parlament** ili skupština, koja se sastoji od predstavnika naroda izabranih na slobodnim i demokratskim izborima. Time se ostvaruje načelo narodnog suvereniteta, prema kojem vlast pripada građanima, a parlament deluje u njihovo ime i za njihov račun. Uloga parlamenta ogleda se u donošenju zakona, usvajanju budžeta, kontroli izvršne vlasti i odlučivanju o pitanjima od opšteg državnog značaja.

Zakonodavna vlast ima poseban položaj u sistemu podele vlasti, jer svojim aktima postavlja pravni okvir u kojem deluju ostale grane vlasti. Izvršna vlast može delovati samo u granicama zakona, a sudska vlast može odlučivati samo na osnovu zakona.

Time se potvrđuje da je zakonodavna vlast temeljna i najviša u hijerarhiji funkcionalnih oblika državne vlasti, jer stvara norme koje su obavezujuće za sve — i građane, i državne organe. Međutim, i ona je ograničena ustavom, koji određuje granice njenog delovanja i sprečava zloupotrebu zakonodavne moći.

Proces donošenja zakona u parlamentu obuhvata više faza. Najpre se podnosi **predlog zakona**, koji mogu uputiti različiti subjekti – vlada, poslanici, skupštinski odbori ili, u pojedinim slučajevima, građani. Nakon rasprave o predlogu, zakon se usvaja većinom glasova, a zatim se objavljuje u službenom glasilu, čime stupa na snagu. Na taj način zakon postaje deo pravnog poretka i obavezan za primenu. Sam postupak donošenja zakona ima veliko značenje jer obezbeđuje javnost, transparentnost i demokratsku kontrolu nad zakonodavnom vlašću (Mitrović, 2012).

Zakonodavna vlast, osim osnovne zakonodavne funkcije, ima i **nadzornu ulogu**. Parlament vrši kontrolu nad radom izvršne vlasti, postavlja pitanja vladi, zahteva izveštaje o radu, razmatra budžetska sredstva i može izglasati nepoverenje vladi. Time se ostvaruje princip ravnoteže i uzajamne kontrole između različitih grana vlasti, što predstavlja bitno obeležje demokratskog poretka.

Značaj zakonodavne vlasti ogleda se u njenoj sposobnosti da izrazi volju naroda u formi opšteg pravnog akta i da obezbedi pravni okvir za delovanje svih drugih organa. Kroz donošenje zakona ostvaruje se suverenitet naroda, jer zakoni odražavaju zajedničku volju građana izraženu putem njihovih predstavnika. Time se parlament javlja kao najvažniji instrument ostvarivanja demokratske vlasti i zaštite prava građana (Lukić, 1994).

U savremenim pravnim državama zakonodavna vlast ima ograničenja u vidu ustava, međunarodnih obaveza i principa vladavine prava. Zakon ne sme biti u suprotnosti sa ustavom, a mora biti u skladu sa temeljnim ljudskim pravima i slobodama. Tako se obezbeđuje da ni parlament, iako je predstavnik narodne volje, ne može donositi akte koji bi ugrozili osnovne vrednosti demokratskog društva. Time se zakonodavna vlast stavlja u okvir pravnog poretka i postaje garant njegove stabilnosti, a ne izvor samovolje ili političke dominacije.

8.4 Izvršna vlast

Izvršna vlast predstavlja drugu osnovnu granu državne vlasti i ima zadatak da sprovodi zakone i druge opšte pravne akte koje donosi zakonodavni organ. Ona obezbeđuje primenu zakonskih normi u svakodnevnom životu, organizuje funkcionisanje državnog aparata i brine o ostvarivanju javnog poretka i sigurnosti građana.

Za razliku od zakonodavne, koja stvara pravo, izvršna vlast deluje u okviru postojećeg pravnog sistema, primenjujući i konkretizujući pravne propise.

Nosilac izvršne vlasti u savremenim državama jeste vlada, koja predstavlja najviši organ izvršne funkcije. Vlada ima dvostruku ulogu — ona je organ koji sprovodi zakone, ali i organ koji oblikuje i vodi politiku države. U pojedinim državnim sistemima vlada se nalazi pod neposrednim nadzorom parlamenta, dok u predsedničkim sistemima ima širu samostalnost u vršenju svojih nadležnosti. Pored vlade, izvršnu vlast obavljaju i različita ministarstva, upravne službe i organi lokalne samouprave, koji su nadležni za pojedine oblasti društvenog života, kao što su finansije, obrazovanje, zdravstvo, unutrašnji poslovi, odbrana i spoljne poslove (Kutlešić, 2008).

Izvršna vlast u svojoj delatnosti koristi širok spektar pravnih akata. Najvažniji među njima su **uredbe, odluke i pravilnici**, kojima se bliže razrađuju zakonske odredbe i uređuje njihova primena. Time se ostvaruje kontinuitet između zakonodavne i izvršne funkcije — zakoni postavljaju opšti okvir, a izvršna vlast ga razrađuje i sprovodi u praksi. Međutim, izvršna vlast ne može menjati zakone, niti donositi propise suprotne zakonima, jer bi time narušila princip podele vlasti i vladavinu prava.

Pored normativne delatnosti, izvršna vlast ima i upravnu funkciju, kojom se neposredno uređuju pojedinačni slučajevi i odlučuje o pravima i obavezama građana i pravnih lica. U tom smislu, izvršna vlast se ostvaruje kroz administrativne organe koji postupaju po zahtevima stranaka, rešavaju u upravnom postupku i obezbeđuju izvršenje donetih odluka. Na taj način izvršna vlast ima neposredan kontakt sa građanima i najveći uticaj na njihovu svakodnevnicu.

Značaj izvršne vlasti posebno dolazi do izražaja u savremenim državama, u kojima su društveni odnosi postali složeni, a obim javnih poslova izuzetno širok.

Država više ne obavlja samo tradicionalne funkcije održavanja reda i odbrane, već se bavi ekonomijom, socijalnom politikom, zaštitom životne sredine i razvojem informacionog društva. Sve to čini izvršnu vlast najdinamičnijim segmentom državne organizacije, koji se neprestano prilagođava promenama društvenih okolnosti.

Izvršna vlast mora delovati u okviru zakona i u skladu sa ustavom. Svako prekoračenje zakonskih ovlašćenja predstavlja zloupotrebu vlasti i ugrožava načelo vladavine prava.

Zbog toga parlament ima pravo i obavezu da vrši kontrolu nad radom vlade, kako bi se obezbedilo da izvršna vlast ne postane dominantna i ne potisne zakonodavnu. Ova kontrola se ostvaruje putem parlamentarnih pitanja, interpelacija, izveštaja o radu vlade i mogućnosti izglasavanja nepoverenja.

Suština izvršne vlasti ogleda se u njenoj povezanosti sa zakonodavnom i sudskom vlašću. Ona posreduje između stvaranja i primene prava – sprovodi zakone koje je doneo parlament, ali je i pod nadzorom sudova, koji kontrolišu zakonitost njenog delovanja. Time se ostvaruje načelo podele i ravnoteže vlasti, jer svaka grana vlasti ima jasno utvrđenu nadležnost, ali i mehanizme kontrole jednih nad drugima.

Izvršna vlast, dakle, predstavlja delatni deo državne vlasti koji obezbeđuje sprovođenje zakona i funkcionisanje pravnog poretka. Njena efikasnost, odgovornost i zakonitost rada od presudnog su značaja za ostvarivanje vladavine prava i zaštitu građanskih prava i sloboda. Samo država koja ima organizovanu, stručnu i odgovornu izvršnu vlast može obezbediti stabilnost, pravnu sigurnost i razvoj društva.

8.5 Sudska vlast

Sudska vlast predstavlja treću granu državne vlasti i ima zadatak da obezbedi zaštitu prava građana, primenu zakona i očuvanje pravne sigurnosti. Ona je nezavisna, samostalna i vrši se u skladu sa ustavom i zakonima. Njena osnovna funkcija jeste rešavanje sporova između fizičkih i pravnih lica, između građana i države, kao i između samih državnih organa, čime se obezbeđuje primena prava i održavanje pravnog poretka.

Sudska vlast je nosilac pravosudne funkcije i kao takva ima posebno mesto u sistemu podele vlasti. Dok zakonodavna vlast donosi zakone, a izvršna ih sprovodi, sudska vlast obezbeđuje njihovu pravilnu primenu. Ona deluje kao neutralan i nezavisan posrednik koji rešava sukobe interesa na osnovu prava. Nezavisnost sudske vlasti znači da sudovi u svom radu nisu podređeni drugim organima i da mogu odlučivati slobodno, isključivo na osnovu ustava, zakona i dokaza izvedenih u postupku (Kulić, 2015, str. 104).

Vršenje sudske vlasti ima i širi društveni značaj. Sudovi svojim odlukama ne rešavaju samo pojedinačne slučajeve, već učvršćuju poverenje građana u pravo i pravедnost, čime se jača autoritet pravnog poretka i obezbeđuje stabilnost države.

Pravosuđe time postaje garant vladavine prava i zaštite osnovnih ljudskih prava i sloboda.

Sudska vlast se ostvaruje kroz mrežu sudova različitog nivoa i nadležnosti. U pravnom sistemu Republike Srbije postoje osnovni, viši, apelacioni i vrhovni sud, kao i posebni sudovi za upravne, privredne i prekršajne sporove. Na čelu sudske vlasti nalazi se Vrhovni sud, koji obezbeđuje jedinstvenu primenu prava i daje pravna shvatanja od značaja za ujednačavanje sudske prakse. Značaj sudske vlasti ogleda se u njenoj funkciji da obezbedi pravdu, zakonitost i jednakost svih pred zakonom. Bez nezavisnog i nepristrasnog sudstva nema ni pravne države. Sudska vlast je, dakle, čuvar zakonitosti i slobode, jer samo ona ima autoritet da konačno odlučuje o povredi prava i da sankcioniše nezakonito ponašanje. Njena nepristrasnost i nezavisnost predstavljaju ključne garancije zaštite građana od samovolje drugih grana vlasti i od nepravde u društvenim odnosima (Kulić, 2015, str. 106).

Na taj način sudska vlast zaokružuje sistem podele vlasti i obezbeđuje njegovu funkcionalnu ravnotežu. Kroz nezavisno sudstvo ostvaruje se načelo vladavine prava, jer svaka odluka izvršne i zakonodavne vlasti može biti predmet sudske kontrole. Time se obezbeđuje da država deluje u granicama zakona i da svako ima pravo na zaštitu pred nepristrasnim i nezavisnim sudom. Sudska vlast je, dakle, temeljni stub demokratskog poretka i najviši garant prava, sloboda i pravde u svakom savremenom društvu.

9. DRŽAVNI ORGANI

9.1 Pojam i klasifikacija državnih organa

Državni organi predstavljaju osnovne nosioce državne vlasti i ključne elemente kroz koje država ostvaruje svoje funkcije i zadatke. Oni su delovi državne organizacije kojima je zakonom povereno vršenje određenih državnih poslova. Državni organ je ustanova ili telo koje u ime države donosi odluke, primenjuje zakone i preduzima radnje kojima se ostvaruje pravni poredak i zaštita javnog interesa.

Svaki državni organ ima tačno određenu nadležnost, što znači da ima pravo i dužnost da deluje u okviru jasno propisanih poslova i granica. Nadležnost obuhvata skup zadataka i funkcija koje zaposleni u organu obavljaju, a određuje se prema mestu organa u hijerarhijskoj strukturi i značaju poslova koje obavlja. Na primer, nadležnost parlamenta razlikuje se od nadležnosti vlade, suda ili lokalne samouprave, ali svi zajedno čine jedinstven mehanizam državnog delovanja.

Nadležnost državnih organa može biti stvarna, mesna i funkcionalna. Stvarna nadležnost označava pravo i dužnost organa da obavlja određenu vrstu državne delatnosti, kao što su donošenje zakona, sprovođenje propisa ili odlučivanje u sudskim sporovima. Mesna nadležnost se odnosi na teritorijalni okvir u kojem organ vrši svoju delatnost, dok funkcionalna nadležnost označava unutrašnju raspodelu poslova unutar istog organa, čime se obezbeđuje efikasnost i specijalizacija u radu.

Državni organi poseduju zajednička obeležja po kojima se razlikuju od drugih organizacija. U njima rade lica koja su nosioci javnih funkcija i koja svoje dužnosti obavljaju u skladu sa zakonom. Organi raspolazu materijalnim sredstvima potrebnim za rad, a pojedini od njih, kao što su policija i vojska, imaju pravo upotrebe fizičke prinude u granicama zakona. Državni organi su međusobno povezani u hijerarhijski uređen sistem i deluju u okviru jedinstvene državne organizacije, u kojoj postoji jasan odnos nadređenosti i podređenosti.

Klasifikacija državnih organa može se vršiti prema različitim kriterijumima. Prema prirodi delatnosti, organi se dele na političke i stručne.

Politički organi, poput parlamenta i vlade, oblikuju državnu politiku i donose opšte odluke, dok stručni organi, kao što su ministarstva i upravne službe, obavljaju specijalizovane zadatke u okviru zakona. Prema načinu odlučivanja, organi mogu biti individualni, u kojima odluke donosi jedno lice (na primer predsednik republike), i kolegijalni, u kojima o pitanjima odlučuje više članova zajednički (na primer vlada ili sudsko veće). Prema stepenu vlasti, organi se dele na centralne i lokalne, u zavisnosti od toga da li deluju na nivou cele države ili samo u okviru određenog područja.

Pored toga, u teoriji se razlikuju i odlučujući i izvršni organi. Odlučujući organi donose obavezujuće pravne akte i stvaraju norme ponašanja, dok izvršni organi obezbeđuju njihovu primenu i sprovođenje. Takođe, organi se mogu podeliti i na oružane, kao što su vojska i policija, i civilne, u koje spadaju svi ostali organi državne uprave. Oružani organi raspolazu sredstvima fizičke sile i ovlašćeni su za njihovu primenu u skladu sa zakonom, dok su civilni organi usmereni na upravljanje i regulisanje društvenih odnosa.

Državni organi, iako različiti po nadležnostima i organizaciji, čine jedinstven i povezan sistem kroz koji država ostvaruje svoju vlast, sprovodi zakone i obezbeđuje pravni poredak. Njihovo pravilno funkcionisanje i međusobna koordinacija predstavljaju uslov stabilnosti, efikasnosti i zakonitosti u radu celokupne državne uprave.

9.2 Načela rada državnih organa

Načela rada državnih organa predstavljaju osnovna pravila i vrednosti na kojima počiva delovanje državnog aparata. Njihova uloga je da obezbede zakonit, efikasan i pravičan rad organa vlasti i da spreče zloupotrebu ovlašćenja u vršenju državnih poslova. Načela rada državnih organa proizilaze iz ustavnih i zakonskih odredbi, ali i iz opštih pravnih i etičkih standarda koji se odnose na vršenje javne vlasti.

Osnovno načelo na kojem počiva rad svih državnih organa jeste načelo zakonitosti. Ono znači da državni organi mogu delovati samo na osnovu zakona i u granicama koje zakon određuje. Svako prekoračenje zakonskih ovlašćenja predstavlja nezakonitost i povredu ustavnog poretka.

Načelo zakonitosti obezbeđuje pravnu sigurnost građana i garantuje da državna vlast ne može biti proizvoljna, već mora delovati u okviru propisanih normi (Kulić, 2015, str. 62).

Uz zakonitost, jedno od temeljnih načela rada državnih organa jeste načelo efikasnosti i delotvornosti. Državni organi dužni su da svoje poslove obavljaju blagovremeno, stručno i u interesu građana. Njihovo delovanje mora biti usmereno na ostvarivanje rezultata uz racionalno korišćenje javnih sredstava i resursa. Efikasnost ne znači samo brzinu odlučivanja, već i postizanje ciljeva uz poštovanje pravila, zakonitosti i pravičnosti.

Načelo odgovornosti predstavlja još jedan važan postulat rada državnih organa. Ono podrazumeva da su državni službenici i funkcioneri odgovorni za svoj rad i odluke koje donose. Odgovornost može biti politička, disciplinska, materijalna i krivična, zavisno od prirode povrede i položaja organa. Ovo načelo jača poverenje građana u državu i sprečava zloupotrebu ovlašćenja.

Značajno mesto u radu državnih organa ima načelo javnosti. Prema njemu, rad organa vlasti mora biti otvoren i dostupan građanima, osim u slučajevima kada je zakonom predviđena tajnost zbog zaštite državne bezbednosti ili privatnih interesa. Javnost rada obezbeđuje demokratsku kontrolu vlasti i omogućava građanima uvid u donošenje odluka koje utiču na njihove interese (Kulić, 2015, str. 63).

Načelo samostalnosti u radu državnih organa znači da organi deluju u okviru svojih nadležnosti bez nedozvoljenog uticaja drugih organa, političkih struktura ili pojedinaca. Svaki organ ima pravo i dužnost da samostalno odlučuje o pitanjima iz svoje nadležnosti, uz obavezu da poštuje zakone i propise. Samostalnost obezbeđuje nezavisnost i profesionalnost državnih organa, naročito u delatnostima koje zahtevaju nepristrasnost i objektivnost.

Pored ovih, postoje i druga načela koja utiču na rad državnih organa, kao što su načelo stručnosti, ekonomičnosti, pravičnosti i zaštite javnog interesa. Svi ovi principi zajedno stvaraju okvir za zakonit, transparentan i odgovoran rad državne administracije. Njihova primena ima dvostruku funkciju – s jedne strane obezbeđuje efikasno funkcionisanje državnog aparata, a s druge strane pruža građanima garanciju da će njihova prava i interesi biti zaštićeni u skladu sa zakonom i načelima pravne države (Kulić, 2015, str. 64).

9.3. Organizacija državnih organa

Organizacija državnih organa predstavlja sistematski uređen skup odnosa između različitih organa kroz koje država ostvaruje svoju vlast i funkcije. Državni organi međusobno su povezani hijerarhijskim, funkcionalnim i organizacionim odnosima, što omogućava njihovo koordinisano delovanje u okviru jedinstvene državne strukture.

Osnovno obeležje organizacije državnih organa jeste podela rada i nadležnosti. Svaki organ ima precizno određenu funkciju, nadležnost i teritorijalni okvir delovanja. Time se sprečava preklapanje kompetencija i obezbeđuje odgovornost svakog organa za poslove koji su mu povereni. Organizacija državnih organa zasniva se na načelima zakonitosti, hijerarhije, odgovornosti i stručnosti, što doprinosi efikasnosti državne uprave i pravnoj sigurnosti građana.

Unutrašnja organizacija državnih organa podrazumeva postojanje različitih organizacionih jedinica koje se bave određenim segmentima rada. Na primer, u okviru jednog ministarstva postoje sektori, odseci i službe, dok se u sudovima organizuju odeljenja za različite vrste postupaka (parnični, krivični, vanparnični). Na taj način se postiže specijalizacija i racionalizacija u radu organa.

Hijerarhijska organizacija državnih organa obezbeđuje sistem nadređenosti i podređenosti. Viši organi imaju pravo da usmeravaju, kontrolišu i, u određenim slučajevima, poništavaju odluke nižih organa ako su one donete suprotno zakonu ili ovlašćenju. Ovaj sistem sprečava proizvoljnost u radu organa i omogućava jedinstvenu primenu propisa na čitavoj teritoriji države.

Organizacija državnih organa obuhvata i institucionalnu povezanost između centralnih i lokalnih organa. Centralni organi, kao što su vlada i ministarstva, deluju na nivou cele države, dok lokalni organi, poput opštinskih i gradskih uprava, obavljaju poslove koji se odnose na potrebe lokalne zajednice. Iako deluju u okviru lokalne samouprave, ovi organi su deo jedinstvenog sistema državne vlasti i dužni su da poštuju zakone i propise donete na državnom nivou.

Važan element organizacije državnih organa jeste i međusobna koordinacija između različitih grana vlasti – zakonodavne, izvršne i sudske.

Iako su ove grane funkcionalno razdvojene, njihovo delovanje mora biti usklađeno, jer samo koordinisanim radom može biti obezbeđeno pravilno funkcionisanje države kao pravnog sistema.

Zahvaljujući svojoj složenoj i sistematičnoj strukturi, organizacija državnih organa omogućava ostvarivanje javnog interesa, zaštitu prava građana i sprovođenje zakona. Ona predstavlja temelj stabilnog i funkcionalnog državnog aparata, koji obezbeđuje da vlast deluje u granicama prava i u službi društva u celini.

9.4. Vrste državnih organa

Vrste državnih organa predstavljaju osnovnu klasifikaciju organa kroz koje se ostvaruje državna vlast i funkcije države. Podela državnih organa zasniva se na različitim kriterijumima – prema prirodi delatnosti, načinu odlučivanja, stepenu vlasti, položaju u državnoj organizaciji i karakteru zadataka koje obavljaju. Ova podela omogućava bolje razumevanje njihove uloge, položaja i međusobnih odnosa u okviru državnog sistema.

Prema prirodi delatnosti, organi se dele na političke i stručne. Politički organi imaju zadatak da oblikuju, usmeravaju i sprovode državnu politiku. Njih čine predstavnici naroda ili politički funkcioneri koji deluju u skladu sa izbornim legitimitetom i političkim programima. U ovu grupu spadaju, pre svega, parlament, vlada i predsednik republike. Stručni organi, s druge strane, obavljaju poslove koji zahtevaju posebna znanja i stručnost – na primer sudovi, tužilaštva, upravne službe i inspektorati. Njihova funkcija nije politička, već profesionalna, a u radu su obavezni da se pridržavaju zakona i stručnih standard.

Prema načinu odlučivanja, organi se dele na individualne i kolektivne. Individualni organi su oni kod kojih odluke donosi jedno lice koje se nalazi na čelu organa i odgovara za njegov rad, kao što su predsednik republike, ministri, upravnici ili direktori. Kod kolektivnih organa odluke donosi više članova zajednički, na osnovu većinskog mišljenja ili konsenzusa. Takvi organi su, na primer, vlada, skupština, sudska veća i saveti. Kolektivni organi imaju prednost u donošenju važnih odluka jer se odluke donose nakon rasprave, što povećava objektivnost i smanjuje mogućnost zloupotrebe ovlašćenja.

Prema stepenu vlasti, organi se dele na centralne i lokalne. Centralni organi deluju na teritoriji cele države i imaju opštu nadležnost (npr. Narodna skupština, Vlada Republike Srbije, Vrhovni sud). Lokalni organi deluju u okviru jedinica lokalne samouprave – opština i gradova – i obavljaju poslove koji se odnose na lokalne potrebe stanovništva, kao što su komunalne, urbanističke, socijalne i kulturne delatnosti. Ova podela obezbeđuje decentralizaciju vlasti i približava državne funkcije građanima.

Prema ulozi u sistemu državne vlasti, organi se dele na odlučujuće i izvršne. Odlučujući organi donose opšte ili pojedinačne akte, kao što su zakoni, odluke i presude. Izvršni organi obezbeđuju njihovu primenu u praksi, organizuju izvršenje donetih odluka i prate njihovu realizaciju. Ova podela omogućava ravnotežu između normativne i operativne funkcije države.

Prema mogućnosti primene fizičke prinude, organi se dele na oružane i civilne (građanske). Oružani organi, kao što su vojska i policija, raspolažu sredstvima prinude i ovlašćeni su da ih koriste radi zaštite državnog poretka, javnog reda i bezbednosti. Civilni organi nemaju ta ovlašćenja, već deluju putem pravnih akata, odluka i upravnih postupaka.

Sve navedene vrste državnih organa međusobno su povezane i čine jedinstven sistem koji omogućava pravilno funkcionisanje države. Politički organi donose odluke o državnoj politici, stručni organi ih sprovode, a oružani organi obezbeđuju njihovu zaštitu. Time se ostvaruje koordinisano delovanje svih delova državne organizacije, čime se obezbeđuje stabilnost, zakonitost i efikasnost u vršenju vlasti.

10. OBLICI POLITIČKOG REŽIMA

10.1 Pojam političkog režima

Pojam političkog režima jedno je od ključnih pitanja u okviru teorije države i prava, jer se preko njega sagledava način na koji se ostvaruje državna vlast i kako se odnosi između nosilaca vlasti i građana uređuju u praksi. Politički režim označava skup pravnih, političkih i društvenih odnosa koji određuju način funkcionisanja državne vlasti, način njenog formiranja i delovanja, kao i obim i granice učešća građana u političkom životu.

Politički režim ne određuje samo pravni položaj državnih organa, već i stvarne odnose snaga u društvu. On predstavlja praktičan oblik ispoljavanja političke moći, način njenog organizovanja i kontrole. Dok ustav i zakoni propisuju formalna pravila o podeli vlasti i nadležnostima organa, politički režim pokazuje kako ta pravila funkcionišu u stvarnosti. Drugim rečima, politički režim je stvarni oblik vladavine u državi, koji može biti u većoj ili manjoj meri u skladu sa ustavnim načelima.

Sadržina političkog režima određuje se prema tome u čijim rukama se nalazi politička moć, na koji način se ona ostvaruje i u kojoj meri građani učestvuju u njenom vršenju. Prema tome, politički režim pokazuje kako se u jednoj državi stvarno sprovodi suverenitet i da li je vlast ograničena pravom ili je koncentrisana u rukama pojedinca ili grupe. U demokratskim režimima vlast je ograničena ustavom i zakonom, dok u autoritarnim i totalitarnim režimima prevladuje volja vladajuće elite ili vođe, pri čemu su prava građana često sužena ili formalna.

Politički režim obuhvata tri osnovna elementa: nosioce političke moći (državne organe i političke stranke), metode kojima se ta moć ostvaruje (izbori, kontrola, prinuda) i odnose između vlasti i građana (obim političkih prava, sloboda i mogućnosti učešća u vlasti). U tom smislu, politički režim ne može se posmatrati isključivo kao pravni pojam, već i kao društveni fenomen koji zavisi od istorijskih, ekonomskih i kulturnih okolnosti.

Značaj izučavanja političkog režima ogleda se u tome što omogućava razumevanje stvarne prirode vlasti i stepena demokratije u jednoj državi. Kroz analizu političkog režima može se utvrditi da li država počiva na vladavini prava, slobodnim izborima i podeli vlasti, ili se u njoj vlast zasniva na prinudi, ideološkoj kontroli i ograničenju sloboda.

Politički režim je, dakle, praktičan izraz odnosa između države i građana, između vlasti i slobode, i osnovni pokazatelj demokratskog ili autoritarnog karaktera jednog društva.

10.2. Demokratski režim

Demokratski režim predstavlja oblik političkog poretka u kojem se vlast zasniva na volji naroda i ostvaruje u skladu sa načelima slobode, jednakosti i vladavine prava. U takvom režimu narod je izvor suvereniteta, a svi organi vlasti deluju u njegovo ime i u okviru ustavom utvrđenih ovlašćenja. Demokratski režim obezbeđuje učešće građana u vršenju vlasti, bilo neposredno – kroz referendume, narodne inicijative i javne rasprave – bilo posredno, putem slobodno izabranih predstavnika u zakonodavnim i izvršnim organima.

Osnovna obeležja demokratskog režima su slobodni izbori, politički pluralizam, podela vlasti, zaštita ljudskih prava i postojanje nezavisnog sudstva. Slobodni i periodični izbori omogućavaju građanima da biraju svoje predstavnike i da utiču na promenu vlasti, što garantuje političku odgovornost i smenjivost vlasti. Politički pluralizam podrazumeva slobodno delovanje političkih stranaka, udruženja i medija, kao i slobodu izražavanja mišljenja i političkih uverenja. Podela vlasti sprečava koncentraciju moći, a nezavisno sudstvo garantuje da se pravo primenjuje jednako na sve građane (Jež, 2008).

Demokratski režim zasniva se na načelu vladavine prava, prema kojem su svi organi i pojedinci dužni da poštuju ustav i zakon. Nijedna odluka vlasti ne može biti iznad prava, a svaka zloupotreba ovlašćenja podleže sudskoj i političkoj odgovornosti. Vladavina prava, zajedno sa zaštitom ljudskih prava i sloboda, predstavlja temeljni stub demokratije i garanciju da država deluje u interesu građana, a ne protiv njih.

Posebno obeležje demokratskog režima jeste postojanje sistema kontrole i ravnoteže vlasti. Svaka grana vlasti ima mogućnost da ograničava i nadzire druge grane, čime se sprečava zloupotreba moći.

Parlament kontroliše rad vlade, sudovi ocenjuju ustavnost zakona i odluka, dok građani kroz izbore i javnost rada državnih organa vrše neposrednu demokratsku kontrolu nad političkim procesima.

Demokratski režim se ne ograničava samo na formalne institucije vlasti, već obuhvata i društveni ambijent u kojem se poštuju pluralizam mišljenja, sloboda izražavanja i politička tolerancija.

On podrazumeva aktivno građanstvo, razvijenu političku kulturu i svest o odgovornosti za javne poslove. Demokracija zahteva ravnotežu između slobode i odgovornosti, između prava pojedinca i interesa zajednice, pri čemu se ni jedno ni drugo ne sme apsolutizovati.

Sušтина demokratskog režima ogleda se u tome da vlast proističe iz naroda i da postoji u njegovu korist. Njegova vrednost meri se stepenom u kojem obezbeđuje slobodu, jednakost i dostojanstvo svakog pojedinca. Demokratski režim, stoga, ne predstavlja samo oblik političke organizacije, već i civilizacijsko dostignuće koje izražava ideju da je čovek, a ne vlast, središte i svrha političkog poretka (Mihajlović, 2018).

10.3. Autokratski rezimi

Autokratski režimi predstavljaju oblike vladavine u kojima je vlast koncentrisana u rukama jednog čoveka ili ograničene grupe ljudi, bez stvarne kontrole naroda i uz minimalno učešće građana u donošenju političkih odluka. Osnovna karakteristika autokratskog poretka jeste odsustvo političkog pluralizma i ograničavanje osnovnih prava i sloboda. Vlast se zasniva na ličnoj volji vladara, a ne na ustavu i zakonima, dok formalne institucije – poput parlamenta ili vlade – imaju dekorativnu ulogu i služe kao sredstvo legitimizacije odluka donetih izvan njihovog delokruga. U istorijskom i savremenom smislu, autokratija obuhvata čitav niz režima, od lične diktature, tiranije i despotije, preko aristokratije, oligarhije i plutokratije, pa sve do savremenih autoritarnih i totalitarnih sistema. Svi ovi oblici imaju zajedničku suštinu – isključenje naroda iz stvarnog odlučivanja, koncentraciju moći i neograničeno vršenje vlasti bez odgovornosti prema građanima. Autokratski režimi često održavaju privid stabilnosti i reda, ali u osnovi potiskuju političke slobode, sputavaju razvoj društva i negiraju principe vladavine prava (Stekić, 2017).

Lična diktatura označava režim u kojem jedan čovek – lični vladar ili vođa – poseduje gotovo neograničenu vlast. Formalne institucije poput parlamenta ili vlade mogu postojati, ali su faktički podređene volji diktatora. Legitimacija ovakve vlasti obično se zasniva na harizmi vođe, „izvanrednim okolnostima“ (rat, ekonomska kriza) ili na formalnim, ali manipulativnim izborima. Stabilnost diktature zavisi od sposobnosti vladara da održi lojalnost vojnih, političkih i ekonomskih elita.

Tiranija predstavlja najekstremniji oblik lične vlasti zasnovan na sili i teroru. Tiranin vlada bez ikakvih pravnih, moralnih ili političkih ograničenja, a represija je osnovno sredstvo očuvanja poretka. U tiraniji ne postoji institucionalna kontrola, već apsolutna vladavina nasilja i straha.

Despotija se zasniva na samovolji pojedinca ili grupe koja upravlja državom bez poštovanja prava, često stvarajući privid legalnosti. Despot se oslanja na lojalne saradnike i bezbednosne strukture, dok korupcija i nasilje postaju sastavni deo sistema.

Aristokratija označava vladavinu privilegovanog sloja koji sebe smatra sposobnijim i plemenitijim od drugih, najčešće po osnovu porekla, obrazovanja ili bogatstva. U praksi to znači koncentraciju vlasti u rukama uskog kruga, dok je političko učešće većine građana ograničeno.

Oligarhija je vladavina manjine zasnovana na ekonomskoj, političkoj ili porodičnoj moći. Takvi režimi karakterišu snažne veze između vlasti i kapitala, dok mali broj ljudi donosi odluke u ime većine, koristeći državni aparat radi očuvanja sopstvenih interesa.

Plutokratija predstavlja oblik oligarhije u kojem bogatstvo postaje glavni izvor političkog uticaja. Najbogatiji slojevi društva kontrolišu vlast, medije i privredu, a ekonomska moć se direktno pretvara u političku dominaciju. Time se dodatno produbljuju društvene i ekonomske nejednakosti.

Fašizam je oblik autokratske vladavine koji kombinuje autoritarnu koncentraciju moći, militantni nacionalizam i potpunu negaciju demokratskih vrednosti. Osnovne karakteristike fašizma su kult države i vođe, militarizacija društva, kontrola medija, jednopartijski sistem i represija političkih protivnika. U ekstremnim oblicima, fašizam uključuje rasnu i etničku diskriminaciju kao sastavni deo ideologije (Kulić, 2015, str. 53–56).

Nacionalizam, kada postane osnova političke vlasti, poprima autokratski karakter. U takvim režimima naglašava se superiornost nacije i nužnost snažne, centralizovane vlasti.

U ime nacionalnog interesa guše se prava manjina, sloboda izražavanja i politički pluralizam.

Autoritarizam predstavlja savremeni oblik autokratije u kojem formalno postoje institucije i izbori, ali su oni lišeni stvarne političke konkurencije. Opozicija postoji samo nominalno, dok vlastodršci kontrolišu medije, pravosuđe i izborni proces. Sloboda govora i političkog delovanja je ograničena, a represija se sprovodi selektivno – kroz pritiske, zabrane i administrativne mere, a ne kroz masovni teror.

Totalitarizam je najviši oblik autokratije u kojem država kontroliše sve aspekte javnog i privatnog života. Osnovne odlike totalitarizma su jednopartijski sistem, vođistička ideologija, kult ličnosti, potpun nadzor nad obrazovanjem, medijima i kulturom, te sistematska upotreba propagande i terora. Cilj totalitarne vlasti je stvaranje apsolutno poslušnog društva koje bezuslovno sledi ideologiju režima.

Iako se autokratski oblici vlasti razlikuju prema izvorima legitimiteta (harizma, tradicija, ideologija, bogatstvo) i metodama upravljanja (represija, manipulacija, centralizacija), svi imaju zajedničku suštinu – negaciju demokratskih principa, ukidanje sloboda i koncentraciju političke moći u rukama nekolicine. Dugoročno posmatrano, takvi sistemi deluju stabilno samo prividno, jer njihova održivost zavisi od lojalnosti uskih elita i represivnog aparata, dok ih unutrašnje krize, ekonomski pad ili društveni pritisci najčešće dovode do transformacije ili pada.

11. OBLICI VLADAVINE

11.1. Pojam vladavine

Pojam vladavine u političko-pravnom smislu označava način ostvarivanja državne vlasti, odnosno način na koji se vlast u državi formira, organizuje i vrši. Vladavina je, zapravo, oblik državnog rukovođenja, kojim se utvrđuje ko nosi vlast, na koji način se vlast prenosi, kome pripada najviša vlast u državi i kako se ona ograničava. Drugim rečima, pojam vladavine obuhvata sistem i poredak putem kojih se upravlja državom i društvom, kao i odnose između nosilaca vlasti i građana, između vladajućih i podanika.

U najužem smislu, vladavina je oblik državne vlasti koji određuje strukturu i način formiranja najviših državnih organa, njihovu međusobnu povezanost, kao i način njihovog delovanja. Vladavina se uvek vezuje za pitanje vrhovne vlasti u državi, odnosno suverenosti: kome ta vlast pripada i na koji se način ostvaruje. Ako je vlast u rukama jednog lica, govorimo o monarhijskoj vladavini; ako pripada narodu, odnosno predstavničkim organima koje on bira, reč je o republikanskom obliku vladavine.

Sam pojam vladavine obuhvata i političku dimenziju državne organizacije, jer način vršenja vlasti zavisi od političkih odnosa, društvene strukture i istorijskog razvoja. Vladavina u tom smislu nije samo formalno-pravni pojam, već i društveno-politički fenomen, koji izražava ravnotežu između vlasti i građana, između države i društva. Kroz oblik vladavine se, zapravo, odražava politički karakter države, njen stepen demokratije ili autokratije, kao i način kontrole i ograničavanja vlasti.

U širem smislu, vladavina predstavlja celokupan sistem odnosa vlasti u društvu – način na koji se formira politička volja, kako se sprovodi i kako se kontroliše. Svaka država, nezavisno od istorijskog perioda i društvenog uređenja, mora imati neki oblik vladavine jer je to osnovni uslov njenog funkcionisanja. Vladavina, dakle, obezbeđuje institucionalni okvir kroz koji se izražava suverenitet i vrši državna funkcija (Slović, 2018).

U pravnoj teoriji razlikuju se pojmovi oblika vladavine, političkog poretka, državnog uređenja i oblika vlasti. Oblik vladavine, u tom sistemu pojmova, odnosi se pre svega na način organizovanja i nasleđivanja vrhovne vlasti, odnosno na pitanje da li je na čelu države monarh, koji vlast stiče nasleđstvom, ili predsednik republike, koji se bira voljom građana. Oblik političkog poretka, s druge strane, označava način učešća građana u vršenju vlasti (demokratija, autokratija), dok oblik državnog uređenja određuje teritorijalnu organizaciju države (unitarna, federalna, konfederalna). Oblik vlasti pak govori o unutrašnjoj raspodeli funkcija vlasti i njihovom međusobnom odnosu (zakonodavna, izvršna i sudska vlast). Slović navodi da je najbolji oblik vladavine je onaj u kome su zakonodavna, izvršna i sudska vlast podeljene i podložne proverbi kako bi se onemogućilo da jedna od njih dobije prevagu. Posedovanje sve tri vrste vlasti od jednog tela neumitno vodi ka despotizmu. Pitanje izbora najboljeg režima se kod Hobsa može izvući iz njegovih filozofskih razmatranja i možemo da ih povežemo sa ciljevima država i pojedinaca - taj cilj je prozaičan i jednostavan, oličen u imenu 'opstanak'. Najbolji je onaj režim koji obezbeđuje opstanak. Opstanak može da obezbedi jedino suveren, na koga građani prenose svoja prava i tvore društveno stanje (Slović, 2018).

Pojam vladavine ujedno ima i istorijski karakter. On se menjao uporedo s razvojem društva i države. U starim robovlasničkim i feudalnim državama, vladavina je bila oličena u ličnosti vladara koji je imao apsolutnu vlast, dok se u savremenim državama, naročito u demokratskim, ona zasniva na narodnoj suverenosti i podeli vlasti. Razvoj pojma vladavine pokazuje prelaz od lične i nasledne vlasti prema društveno-kolektivnoj, odgovornoj i ograničenoj vlasti, koja se ostvaruje putem zakona i u ime naroda.

Dakle, suština vladavine jeste u načinu vršenja vlasti i u odnosu između nosilaca vlasti i građana. Ona određuje osnovni oblik državne organizacije i funkcionalni okvir političkog sistema. Prema tome, vladavina nije samo tehnički instrument upravljanja državom, već izraz političke volje i društvenog odnosa moći, koji ima i pravnu i moralnu dimenziju.

11.2. Monarhija

Monarhija predstavlja oblik vladavine u kojem se na čelu države nalazi monarh – kralj, car, knez ili druga titulisana ličnost – čija je vlast po pravilu nasledna i doživotna. Monarh je simbol državnog jedinstva, kontinuiteta i tradicije, a njegov položaj u društvu i državi u velikoj meri proističe iz istorijskih, verskih i kulturnih okolnosti. Tokom istorije, monarhija je bila dominantan oblik vladavine u gotovo svim delovima sveta, a njena evolucija od apsolutne do parlamentarne faze odražava opšti razvoj političkih sistema i ideje o ograničenju vlasti.

U monarhijama se šef države razlikuje od predsednika republike po tome što nije pravno odgovoran za svoje akte, niti se bira na osnovu volje građana, već vlast stiče po pravu nasleđa. Njegova uloga se kreće od gotovo potpunog upravljanja državom u ranijim istorijskim periodima do pretežno simbolične funkcije u savremenim demokratskim monarhijama. Ključne odlike monarhijskog oblika vlasti jesu naslednost, neodgovornost i doživotnost funkcije monarha. Iako formalno ne može biti izveden pred sud, u praksi se njegov položaj održava pod uslovom da uživa poverenje naroda i poštuje ustavne norme. U slučaju zloupotrebe moći ili protivljenja interesima društva, istorija poznaje brojne slučajeve svrgavanja monarha, što ukazuje na postojanje faktičke, iako ne pravne, odgovornosti (Aksić, 2015).

Monarhije se dele na više tipova, zavisno od stepena vlasti koji monarh poseduje i od načina na koji se ta vlast ograničava. Najpoznatije su apsolutna, ustavna i parlamentarna monarhija, pri čemu se prve vezuju za ranije faze državnog razvoja, dok su ustavne i parlamentarne oblici savremenih demokratizovanih sistema.

11.2.1. Apsolutna monarhija

Apsolutna monarhija je najstariji i najautoritarniji oblik monarhijske vladavine, u kojem je sva državna vlast koncentrisana u rukama monarha. U takvom političkom sistemu monarh ne deli vlast ni sa jednim drugim organom, već istovremeno vrši zakonodavnu, izvršnu i sudsku funkciju. On je izvor sveukupne vlasti, zakonodavac, upravljač i sudija, a njegova volja ima snagu zakona.

Sve državne odluke donose se po njegovoj zapovesti, dok narod i njegovi predstavnici nemaju pravo da utiču na donošenje državnih odluka ili zakona. Time se uspostavlja potpuna centralizacija vlasti, bez ikakvih institucionalnih ograničenja, čime se monarh uzdiže iznad prava i pravnog poretka (Aksić, 2015).

U osnovi apsolutne monarhije leži ideja o *božanskom poreklu vlasti*. Prema toj koncepciji, monarh vlada po božjoj volji, pa samim tim ne odgovara ljudima, već samo Bogu. Ova ideja bila je naročito izražena u Evropi tokom ranog i razvijenog novog veka, kada su se apsolutističke monarhije razvijale u Francuskoj, Španiji, Pruskoj, Rusiji i drugim zemljama. Vladari su sebe smatrali božjim izaslanicima na zemlji i nosiocima svetog autoriteta, pa je samim tim svako protivljenje njihovoj volji smatrano ne samo političkim prestupom, već i moralnim, pa čak i religijskim grehom.

Apsolutna monarhija nastaje kao posledica raspada feudalne decentralizacije i jačanja centralne kraljevske vlasti. U ranijim periodima, vlast je bila podeljena između feudalaca, koji su imali gotovo potpunu nezavisnost na svojim teritorijama. Međutim, kako su države jačale i razvijale se, kraljevi su uspeli da potčine plemstvo, ukinu njihove privilegije i uspostave jedinstvenu i centralizovanu državu. Uz pomoć profesionalne vojske, birokratije i poreza, monarsi su stvorili aparat koji je bio direktno njima potčinjen. Time su stvoreni uslovi za apsolutističku vladavinu u kojoj je kraljova reč postala vrhovni zakon.

Najpoznatiji primer apsolutne monarhije u istoriji je Francuska u XVII i XVIII veku, u vreme vladavine Luja XIV (1643–1715), poznatog kao „Kralj Sunce“. Njegova čuvena izjava „Država – to sam ja“ (*L'État, c'est moi*) najbolje oslikava duh apsolutizma. Luj XIV je imao punu kontrolu nad vojskom, zakonodavstvom, sudstvom i finansijama, a svi državni organi i zvaničnici bili su samo izvršioci njegove volje. Njegova politika apsolutne vlasti uticala je na oblikovanje sličnih sistema i u drugim evropskim državama tog doba.

Osnovna karakteristika apsolutne monarhije jeste odsustvo podele vlasti i kontrole nad monarhom. Njegova odluka je konačna i ne može se osporiti. Monarh ima i pravo *veta* na zakone koje donosi zakonodavni organ: ako on ne proglasi zakon ili ako nije zadovoljan njegovim sadržajem, taj zakon se ne može primeniti i smatra se nevažećim (Kulić, 2015, str. 66). Time se jasno potvrđuje da je njegova volja iznad svih drugih normi.

U apsolutnoj monarhiji ne postoji pravna, politička ni moralna odgovornost vladara. On ne može biti izveden pred sud, čak ni ako prekrši ustav ili zakone.

Njegova vlast je neograničena, a njegova reč ima snagu zakona. Naravno, u praksi su postojali slučajevi nasilnog svrgavanja monarha, ali to nije predstavljalo pravnu već faktičku odgovornost, jer se dešavalo usled narodnih ustanaka ili revolucija, a ne na osnovu pravnih normi.

Osim Francuske, tipični primeri apsolutnih monarhija bili su Rusija pod carem Petrom Velikim i Katarinom II, Španija pod Filipom II, te Pruska pod Fridrihom II. U tim državama monarh je imao gotovo neograničenu vlast, a zakoni, uprava i sudstvo bili su potpuno podređeni njegovoj volji.

Iako je apsolutna monarhija obeležila čitavu jednu epohu u razvoju evropske državnosti, njen kraj označava pojava novih društvenih ideja i revolucionarnih pokreta. Prosvetiteljstvo XVIII veka, sa svojim naglaskom na slobodu, jednakost i ljudska prava, dovelo je do osporavanja apsolutne vlasti i pojave ustavnih i parlamentarnih oblika monarhije. Francuska revolucija 1789. godine bila je istorijski prelomni trenutak koji je označio početak kraja apsolutizma i rađanje moderne demokratije.

Danas je apsolutna monarhija retkost, ali još uvek postoji u pojedinim državama, naročito u nekim arapskim monarhijama kao što su Saudijska Arabija, Oman i Brunej. U tim državama monarh ima vrhovnu vlast u svim oblastima – političkoj, zakonodavnoj, sudskoj i verskoj – i predstavlja jedini izvor prava i zakonitosti. Iako su te monarhije u određenoj meri modernizovane, one i dalje zadržavaju osnovne karakteristike apsolutnog sistema vladavine.

Apsolutna monarhija, dakle, označava fazu u istorijskom razvoju države u kojoj su vlast i autoritet bili koncentrisani u rukama jednog čoveka, bez institucionalnih ograničenja i bez kontrole javnosti. Ona je simbol epohe centralizovane moći, ali i polazište iz kojeg su, pod uticajem istorijskih promena, nastali savremeni oblici ograničene, ustavne i parlamentarne monarhije.

11.2.2. Ustavna monarhija

Ustavna monarhija predstavlja oblik vladavine u kojem se vlast monarha ograničava ustavom kao najvišim pravnim aktom države. Za razliku od apsolutne monarhije, gde je vladar imao neograničenu vlast, u ustavnoj monarhiji monarh deluje u okviru zakonom propisanih ovlašćenja, a njegova uloga je u velikoj meri formalna i ceremonijalna. Ovaj oblik monarhije nastaje kao rezultat dugotrajnog istorijskog procesa ograničavanja samovolje vladara, naročito tokom XVII i XVIII veka, kada su u Evropi jačali liberalni i građanski pokreti koji su zahtevali podelu vlasti, poštovanje prava i uspostavljanje vladavine zakona.

Ustavna monarhija se zasniva na ideji *vladavine prava* i *ograničene vlasti*. Monarh više nije izvor suvereniteta, već samo simbol države i kontinuiteta vlasti. Njegova prava i dužnosti propisani su ustavom, koji precizno određuje granice njegovog delovanja. Na taj način, vlast monarha se uklapa u institucionalni sistem podele vlasti između zakonodavne, izvršne i sudske grane. Parlament, kao predstavničko telo naroda, donosi zakone, vlada ih sprovodi, a sudovi štite zakonitost i prava građana. Monarh u tom okviru obavlja samo one funkcije koje mu ustav izričito poverava.

Monarh u ustavnoj monarhiji najčešće ima sledeća ovlašćenja: imenuje premijera (obično iz redova parlamentarne većine), proglašava zakone koje je usvojio parlament, predstavlja državu u međunarodnim odnosima i dodeljuje odlikovanja i počasne titule. Iako formalno obavlja ove dužnosti, njihovo izvršavanje u praksi je vezano za prethodne odluke vlade ili parlamenta. Monarh, dakle, nema samostalnu političku moć, jer su sve njegove odluke podložne političkoj kontroli izabраниh organa vlasti.

U ustavnoj monarhiji vlada ima ključnu ulogu u vršenju izvršne vlasti i politički je odgovorna parlamentu, a ne monarhu. Time se ostvaruje načelo odgovorne vlasti, što predstavlja suštinsku razliku u odnosu na ranije oblike monarhijske vladavine. Monarh zadržava pravo da savetuje, upozorava i ohrabruje (pravo da bude konsultovan, da savetuje i da upozori), ali bez mogućnosti neposrednog mešanja u političke odluke.

Ustavna monarhija se često smatra prelaznim oblikom između apsolutne i parlamentarne monarhije.

U ranijim ustavnim monarhijama, poput onih koje su postojale u Belgiji i Italiji tokom XIX veka, monarh je imao nešto veća ovlašćenja i aktivnije je učestvovao u političkom životu.

Međutim, sa razvojem parlamentarizma i demokratije, njegova uloga se postepeno sužavala na simboličnu i reprezentativnu funkciju.

Sušтина ustavne monarhije leži u postizanju ravnoteže između tradicije i modernog demokratskog poretka. Ovaj oblik vladavine omogućava da monarhija, kao istorijska institucija, opstane u savremenim društvima, ali u okviru ustavnih ograničenja i uz poštovanje volje naroda izražene kroz izabrane organe vlasti. Ustavna monarhija na taj način spaja kontinuitet i stabilnost državne tradicije s principima odgovorne i demokratske vlasti.

Primeri savremenih ustavnih monarhija su Švedska, Danska, Norveška, Belgija i Japan, u kojima monarh ima jasno određenu ustavnu ulogu i ograničena ovlašćenja. U tim državama monarh simbolizuje državno jedinstvo i predstavlja moralni autoritet, dok stvarnu vlast vrše parlament i vlada izabrana voljom građana.

Ustavna monarhija je, dakle, rezultat istorijskog kompromisa između monarhističkog načela nasledne vlasti i demokratskog principa narodne suverenosti. Ona obezbeđuje stabilnost, kontinuitet i tradiciju, ali u okviru savremenog ustavnog sistema u kojem je vlast podređena zakonu, a građanska prava i slobode zajemčene ustavom.

11.2.3. Parlamentarna monarhija

Parlamentarna monarhija predstavlja najrazvijeniji i najdemokratskiji oblik monarhijske vladavine, koji se zasniva na punoj afirmaciji načela narodne suverenosti i vladavine prava. U njoj je monarh formalno šef države, ali bez stvarne političke moći – njegova uloga je isključivo reprezentativna, simbolična i ceremonijalna. Političku vlast vrši vlada, koja proizilazi iz parlamentarne većine i koja je odgovorna parlamentu, a ne monarhu.

Ovaj oblik vladavine razvio se postepeno iz ustavne monarhije, kao rezultat dalje demokratizacije i jačanja predstavničkih institucija.

Ključna odlika parlamentarne monarhije jeste to što monarh „vlada, ali ne upravlja“. On je formalni nosilac vlasti, ali stvarni izvršioci vlasti su organi koje bira narod, pre svega parlament i vlada. Monarh, dakle, deluje u skladu s odlukama tih organa, a njegova ovlašćenja su strogo ograničena ustavom i političkom praksom (Bačić, 1997).

U parlamentarnoj monarhiji zakonodavnu vlast vrši parlament, izvršnu vlada, a sudsku nezavisni sudovi. Monarh ne učestvuje u radu ovih organa, već ima protokolarna zaduženja, kao što su: otvaranje i zatvaranje zasedanja parlamenta, proglašavanje zakona koje je parlament usvojio, imenovanje predsednika vlade (najčešće iz redova parlamentarne većine), potpisivanje međunarodnih ugovora i dodeljivanje odlikovanja. Sve ove radnje monarh obavlja po preporuci vlade, što znači da je njegov čin formalne prirode i ne podrazumeva političku odgovornost.

Osnovno načelo na kojem se zasniva parlamentarna monarhija jeste *politička neutralnost monarha*. On ne sme da se meša u dnevnu politiku niti da zauzima stavove o političkim pitanjima. Njegova uloga je da predstavlja kontinuitet države, da simbolizuje njen identitet i da u vanrednim situacijama doprinese jedinstvu naroda. Monarh se nalazi iznad političkih sukoba i deluje kao moralni autoritet, dok se stvarna vlast nalazi u rukama izabranih predstavnika naroda.

Vlada, kao stvarni nosilac izvršne vlasti, formira se na osnovu rezultata parlamentarnih izbora. Premijer, koga monarh formalno imenuje, dolazi iz redova političke partije koja ima većinu u parlamentu. Vlada je odgovorna parlamentu, koji može izglasati nepoverenje i time oboriti vladu. Na taj način se obezbeđuje kontrola izvršne vlasti od strane zakonodavne, čime se potvrđuje demokratski karakter parlamentarne monarhije.

Parlamentarna monarhija se najčešće povezuje s državama sa dugom demokratskom tradicijom i stabilnim političkim institucijama. Najpoznatiji primer je Ujedinjeno Kraljevstvo, gde se ovaj oblik vladavine razvio kroz vekove, počev od *Magna Carte Libertatum* iz 1215. godine, preko *Slavne revolucije* 1688. godine, do savremenog parlamentarizma. U Ujedinjenom Kraljevstvu monarh ima izrazito ograničenu ulogu – kralj ili kraljica formalno imenuju vladu, proglašavaju zakone i otvaraju zasedanja parlamenta, ali sve to čine na osnovu saveta vlade, bez mogućnosti samostalnog odlučivanja (Bačić, 1997).

Osim Ujedinjenog Kraljevstva, parlamentarno-monarhijski sistem postoji i u Švedskoj, Norveškoj, Danskoj, Holandiji, Belgiji, Španiji i Japanu. U svim tim državama monarh ima sličnu ustavnu ulogu: on je simbol jedinstva, stabilnosti i državnog kontinuiteta, dok se politička vlast ostvaruje putem izabranih organa vlasti.

Savremene parlamentarne monarhije odlikuju se visokom stabilnošću i institucionalnim poverenjem građana. Njihova dugovečnost i uspešno funkcionisanje zasnivaju se na postojanju jasne granice između političke i simbolične funkcije šefa države.

U njima monarhija više nije instrument vlasti, već institucija koja ujedinjuje tradiciju i demokratiju, čuvajući moralni autoritet i istorijsko nasleđe naroda.

Parlamentarna monarhija, dakle, predstavlja sintezu istorijskog kontinuiteta monarhističkog sistema i savremenih demokratskih principa. Ona omogućava da monarhija opstane u modernom političkom poretku, ali pod uslovom da je vlast podređena ustavu, da se poštuje podela vlasti i da su prava građana garantovana. Na taj način se obezbeđuje stabilnost državnog sistema i poverenje građana u institucije, što je čini jednim od najuspešnijih oblika vladavine u savremenom svetu.

11.3. Republika

Republika je oblik vladavine u kojem je šef države izborni organ, čija vlast proizlazi iz volje građana, izražene putem izbora. Za razliku od monarhije, gde monarh nasleđuje vlast i uživa posebne privilegije, republika se zasniva na načelu da su svi državni organi, pa i šef države, odgovorni za svoje postupke i delovanje u skladu sa zakonom. Temeljni princip republikanskog oblika vladavine jeste **narodna suverenost** – vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu, koji je ostvaruje posredno, preko izabranih predstavnika.

U republici, šef države obično nosi naslov predsednika i, za razliku od monarha, njegova funkcija je vremenski ograničena. Predsednik republike može biti biran neposredno od strane građana, posredno preko parlamenta ili putem posebnog izbornog tela. Ovaj izborni karakter funkcije šefa države naglašava demokratsku prirodu republike i postojanje političke odgovornosti za vršenje vlasti (Savanović, 2023).

Predsednik republike nema lične privilegije ni nasledni status. Njegova ovlašćenja, trajanje mandata i način izbora propisani su ustavom. On je dužan da poštuje zakon i ustavne norme, te može biti razrešen dužnosti u slučaju povrede ustava, zloupotrebe položaja ili izvršenja teškog krivičnog dela. Time se potvrđuje osnovna razlika između republike i monarhije – u republici nema neodgovornosti nosilaca vlasti, već je svaka funkcija podložna zakonskoj i političkoj kontroli.

U zavisnosti od odnosa između zakonodavne i izvršne vlasti, republike se dele na **parlamentarne, predsedničke i polupredsedničke**.

- U **parlamentarnoj republici** vlada je odgovorna parlamentu, a predsednik ima uglavnom protokolarnu ulogu (npr. Nemačka, Italija).
- U **predsedničkoj republici** predsednik ima široka izvršna ovlašćenja i istovremeno je šef države i šef vlade (npr. Sjedinjene Američke Države).
- **Polupredsednička republika** kombinuje elemente oba sistema – predsednik deli izvršnu vlast s vladom, koja je odgovorna parlamentu (npr. Francuska).

Prednost republikanskog sistema jeste mogućnost redovne smene vlasti putem izbora, čime se sprečava koncentracija moći u rukama pojedinca i obezbeđuje demokratska kontrola državnih organa. Republika podrazumeva postojanje ustava, podelu vlasti, vladavinu prava i zaštitu osnovnih prava i sloboda građana.

Savremene republike se temelje na načelima jednakosti, odgovornosti i javnog interesa. Šef države je predstavnik svih građana, a ne određene porodice ili dinastije, pa njegova uloga simbolizuje jedinstvo naroda i državnog sistema u kojem se vlast menjuje na osnovu volje građana.

Dakle, republika kao oblik vladavine predstavlja izraz demokratskog razvoja i moderne političke misli, u kojoj je vlast ograničena zakonom, odgovorna narodu i vremenski uslovljena. Ona je oblik državne organizacije koji se zasniva na racionalnom i odgovornom upravljanju, a ne na tradiciji ili naslednom pravu, i kao takva predstavlja suprotnost monarhijskom principu vladavine.

11.3.1. Predsednička republika

Predsednička republika je oblik vladavine u kojem predsednik republike ima centralnu i dominantnu ulogu u sistemu državne vlasti. Za razliku od parlamentarne republike, u kojoj izvršnu vlast vrši vlada odgovorna parlamentu, u predsedničkoj republici predsednik je istovremeno i šef države i šef vlade, te samostalno vrši izvršnu vlast. On ima široka ustavna ovlašćenja, direktno je biran od strane građana i za svoj rad politički odgovara isključivo biračima, a ne parlamentu.

Osnovna karakteristika predsedničkog sistema jeste **stroga podela vlasti** između zakonodavne, izvršne i sudske grane. Predsednik, parlament i sudovi funkcionišu kao tri nezavisna, ali međusobno kontrolisana nosioca vlasti. Predsednik ne može raspustiti parlament, niti parlament može smeniti predsednika (osim u izuzetnim slučajevima propisanim ustavom, kao što su teška zloupotreba funkcije ili kršenje ustava). Time se obezbeđuje stabilnost izvršne vlasti i izbegava mogućnost čestih političkih kriza, koje su češće u parlamentarnim sistemima.

Predsednik republike u ovom sistemu ima najšira izvršna ovlašćenja. On:

- imenuje i razrešava ministre i druge članove vlade, bez potrebe za parlamentarnim odobrenjem,
- sprovodi unutrašnju i spoljnu politiku države,
- potpisuje i objavljuje zakone, ali uz pravo veta na akte parlamenta,
- komanduje oružanim snagama,
- predstavlja državu u međunarodnim odnosima i potpisuje međunarodne ugovore,
- ima pravo da predlaže zakone, raspisuje izbore i u određenim slučajevima uvodi vanredno stanje.

Pošto predsednik direktno dolazi na vlast voljom građana, on uživa jak legitimitet. Međutim, upravo zbog te snažne pozicije postoji potreba za jasnim mehanizmima kontrole njegove vlasti. U predsedničkim republikama takva kontrola se ostvaruje kroz sistem **“kočnica i ravnoteže” (checks and balances)**, kojim se sprečava prekomerna koncentracija moći u rukama jednog čoveka.

Parlament ima pravo da odobrava budžet, da usvaja zakone koji obavezuju predsednika, kao i da pokreće postupak impichmenta u slučaju teških povreda ustava. Sudovi, posebno ustavni i vrhovni, kontrolišu ustavnost predsedničkih akata.

Najpoznatiji i najstabilniji primer predsedničke republike su **Sjedinjene Američke Države**, gde je ovaj sistem nastao krajem XVIII veka i postao model za mnoge druge države. Američki predsednik se bira neposredno, ima široka ovlašćenja u izvršnoj vlasti, ali mu je delovanje ograničeno nezavisnošću Kongresa i sudova. Slični sistemi postoje u mnogim državama Latinske Amerike, poput Brazila, Argentine i Meksika, iako su u njima često postojali problemi zbog prekomerne personalizacije vlasti i autoritarnih tendencija. Kao vid podele vlasti, predsednički sistem je nastao donošenjem Ustava SAD 1787. godine, a pokušaji „pravnog transplantovanja” tog ustavnog rešenja su se po pravilu završavali neuspehom – izrazitom prevagom izvršne naspram drugih grana vlasti, što se u delu literature označava kao „prezidencijalizam”. Ovaj isti termin se pak od strane drugih autora koristi i da označi svaki vid narastanja uloge predsednika republike u jednom sistemu, izvan onoga što je predviđeno teorijskim modelom balansa vlasti (Đorđević, 2023).

Predsednička republika se odlikuje **stabilnošću izvršne vlasti**, jer predsednik ima fiksni mandat i ne može biti smenjen zbog političkih razloga, što omogućava kontinuitet u radu vlade. Međutim, nedostatak parlamentarne odgovornosti može dovesti do prevelike koncentracije moći, pa čak i do autoritarizma, ako ne postoji razvijen sistem demokratske kontrole i nezavisno sudstvo.

Sušтина predsedničkog sistema jeste u **izrazitoj ličnoj odgovornosti predsednika** pred građanima i u nezavisnosti izvršne vlasti od zakonodavne. Dok parlament ima zakonodavnu i kontrolnu funkciju, predsednik samostalno upravlja državnim poslovima i sprovodi zakone, čime se postiže visoka efikasnost, ali uz rizik od narušavanja ravnoteže vlasti.

Dakle, predsednička republika predstavlja oblik vladavine u kojem je izvršna vlast koncentrisana u rukama jednog čoveka, ali uz postojanje snažnih ustavnih mehanizama ograničenja i međusobne kontrole vlasti. Njena prednost je stabilnost i efikasnost upravljanja, dok je najveća opasnost potencijalno pretvaranje predsedničke funkcije u autoritarnu vladavinu ukoliko ne postoji jaka pravna i institucionalna kontrola.

11.3.2. Parlamentarna republika

Parlamentarna republika je oblik vladavine u kojem se izvršna vlast zasniva na političkoj odgovornosti vlade prema parlamentu. To znači da vlada, kao centralni organ izvršne vlasti, mora uživati poverenje parlamenta i da može biti razrešena ako izgubi to poverenje. Predsednik republike je šef države, ali njegova uloga je uglavnom formalna i reprezentativna. On ne učestvuje neposredno u političkom odlučivanju, već deluje u okviru ustavom propisanih ovlašćenja i na osnovu odluka vlade ili parlamenta.

U parlamentarnom sistemu republike, nosilac stvarne izvršne vlasti je **vlada**, na čijem čelu se nalazi predsednik vlade (premijer). Vlada je politički odgovorna parlamentu i mora da podnosi ostavku ako parlament izglasa nepoverenje. Ovaj mehanizam osigurava kontrolu izvršne vlasti i ravnotežu između različitih grana vlasti, što je jedno od osnovnih obeležja demokratskog sistema.

Predsednik republike u parlamentarnoj republici ima ograničena ovlašćenja. On predstavlja državu u zemlji i inostranstvu, potpisuje zakone koje je parlament usvojio, imenuje mandataru za sastav vlade i obavlja druge protokolarne dužnosti.

Međutim, sve njegove odluke zahtevaju supotpis nadležnog ministra ili predsednika vlade, čime se obezbeđuje politička odgovornost vlade, a ne šefa države. Na taj način predsednik ostaje neutralan i izvan političkih sukoba.

U praksi, predsednik republike ima ulogu čuvara ustavnosti, stabilnosti i kontinuiteta države, ali bez mogućnosti da samostalno odlučuje o političkim pitanjima. Njegova funkcija je simbolična – on je garant jedinstva države, ali ne i njen stvarni upravljač.

Parlamentarna republika se temelji na načelu **podele vlasti**, gde su zakonodavna, izvršna i sudska vlast jasno razdvojene, ali međusobno povezane sistemom kontrole i ravnoteže. Zakonodavnu vlast vrši parlament, izvršnu vlada, a sudsku nezavisni sudovi. Vlada predlaže zakone, sprovodi ih i vodi unutrašnju i spoljnu politiku, ali sve to uz nadzor parlamenta, koji može u svakom trenutku preispitati njen rad. Ako se poslužimo jednim od inače mnogobrojnih određenja pojma parlamentarizma, doći ćemo do zaključka da postoje tri karakteristike ovog državnog oblika.

U parlamentarnom sistemu (a) narod ne bira neposredno šefa države, (b) šef države je lišen efektivnih ovlašćenja, dok je (v) istinski nosilac takvih ovlašćenja, vlada, odgovorna parlamentu (Popović, 2024, 110).

Ovaj sistem vladavine omogućava stalnu političku odgovornost nosilaca vlasti i njihovu smenljivost. Vlada mora da uživa poverenje parlamentarne većine, dok opozicija ima ulogu da kontroliše vlast i kritički deluje u okviru parlamentarnog sistema. Time se ostvaruje suština demokratskog poretka – vlast se ne temelji na pojedincu ili privilegiji, već na volji građana izraženoj putem izbora.

Prednosti parlamentarne republike ogledaju se u visokom stepenu demokratske kontrole, fleksibilnosti političkog sistema i mogućnosti mirne smene vlasti bez narušavanja stabilnosti države. Međutim, u praksi može doći do nestabilnosti u radu vlade, naročito u sistemima s višepartijskim parlamentima gde je teško obezbediti stabilnu većinu. Ipak, taj rizik se u stabilnim demokratijama ublažava razvijenom političkom kulturom i jasnim ustavnim mehanizmima.

Najpoznatiji primeri parlamentarnih republika su Italija, Nemačka, Grčka, Mađarska, Hrvatska i Srbija. U njima predsednik republike ima simboličnu ulogu, dok je stvarna politička moć koncentrisana u rukama vlade i parlamenta. Uloga vlade, posebno premijera, izuzetno je značajna jer se u njenim rukama nalazi stvarna izvršna funkcija i politička odgovornost pred parlamentom.

Parlamentarna republika, dakle, obezbeđuje demokratski balans između državnih institucija, jer omogućava da se vlast vrši u ime naroda, pod kontrolom izabranih predstavnika, uz postojanje institucionalne odgovornosti i vladavine prava. Ona spaja stabilnost parlamentarizma i odgovornost vlasti prema građanima, čineći je jednim od najrasprostranjenijih i najefikasnijih oblika savremene vladavine.

11.4. Mešoviti oblici vladavine

Mešoviti vladavine predstavljaju savremene političke sisteme koji u sebi kombinuju karakteristike više klasičnih oblika vladavine, najčešće predsedničkog i parlamentarnog sistema.

Ovakvi sistemi su se razvili kao odgovor na potrebu da se postigne ravnoteža između stabilnosti izvršne vlasti i političke odgovornosti prema parlamentu, čime se ublažavaju slabosti čistih oblika vladavine. U suštini, mešoviti sistemi nastoje da povežu efikasnost predsedničkog modela sa demokratskom kontrolom parlamentarnog.

Ovi oblici vladavine najčešće se nazivaju **polupredsedničkim** ili **hibridnim** sistemima, jer u njima predsednik republike deli izvršnu vlast sa vladom, dok vlada istovremeno ostaje politički odgovorna parlamentu. Takav sistem omogućava dvostruku odgovornost izvršne vlasti – prema predsedniku i prema parlamentu – što povećava mogućnost institucionalne ravnoteže.

U mešovitom obliku vladavine predsednik republike ima značajna ustavna ovlašćenja. On se bira neposredno od strane građana, što mu daje jak politički legitimitet. Predsednik obično imenuje predsednika vlade, ima pravo da raspusti parlament, predlaže zakone, vodi spoljnu politiku i komanduje oružanim snagama. Istovremeno, vlada, koju vodi premijer, odgovorna je parlamentu i može biti razrešena izglasavanjem nepoverenja. Time se postiže kombinacija čvrstog rukovođenja izvršnom vlašću i demokratske kontrole kroz parlament.

Jedna od karakterističnih osobina mešovitih sistema jeste fleksibilnost odnosa između predsednika i vlade. Kada predsednik i parlamentarna većina pripadaju istoj političkoj stranci, predsednik ima dominantan položaj i vlada deluje u skladu s njegovom politikom. Međutim, u situaciji kada predsednik i parlament pripadaju različitim političkim opcijama – što se naziva *kohabitacija* – uloga predsednika se smanjuje, a vlada preuzima glavnu ulogu u upravljanju državom. Takva prilagodljivost omogućava sistemu da funkcioniše i u promenljivim političkim okolnostima, ali zahteva visoku političku kulturu i institucionalnu disciplinu.

Mešoviti oblici vladavine teže da kombinuju prednosti oba osnovna modela:

- Od predsedničkog sistema preuzimaju stabilnost izvršne vlasti i jasnu hijerarhiju unutar državne uprave,
- Od parlamentarnog sistema preuzimaju odgovornost vlade i mogućnost demokratske kontrole putem parlamenta.

Cilj ovakvog uređenja jeste da se spreči koncentracija vlasti u rukama jednog čoveka, ali i da se izbegne česta promena vlada koja može izazvati političku nestabilnost.

Na taj način, mešoviti sistemi omogućavaju uravnoteženo funkcionisanje vlasti i očuvanje demokratskog poretka.

Najpoznatiji i najuticajniji primer mešovitog oblika vladavine jeste **Francuska Peta republika**, ustanovljena 1958. godine pod uticajem Šarla de Gola. U ovom sistemu predsednik ima ključnu ulogu u vođenju spoljne politike i imenovanju vlade, dok je vlada odgovorna parlamentu. Slični sistemi postoje i u Finskoj, Poljskoj, Rumuniji, Portugalu i Hrvatskoj, s tim da se stepen predsedničke moći razlikuje u zavisnosti od ustavnih rešenja.

Prednost mešovitog sistema ogleda se u mogućnosti kombinovanja stabilnosti i demokratske kontrole, dok je njegov nedostatak mogućnost političkih konflikata između predsednika i vlade, naročito u periodima kohabitacije. Ipak, u savremenim uslovima ovaj model je pokazao značajnu otpornost i prilagodljivost, jer omogućava da se u okviru jedinstvenog sistema održi ravnoteža između autoriteta i odgovornosti.

Dakle, mešoviti ili hibridni oblici vladavine predstavljaju savremeni izraz političke evolucije – kompromis između predsedničkog autoriteta i parlamentarne odgovornosti, u cilju obezbeđenja efikasnosti vlasti i stabilnosti demokratskog poretka.

11.5. Skupštinski (konventski) sistem

Skupštinski (konventski) sistem predstavlja oblik vladavine u kojem najvišu i gotovo jedinstvenu vlast ima predstavničko telo, tj. parlament ili skupština. Ovaj sistem se razvija kao izraz radikalnog parlamentarizma, u kojem je zakonodavna vlast potpuno dominantna nad izvršnom i sudskom, dok je vlada samo njen organ, bez stvarne političke samostalnosti. Naziv „konventski“ potiče od francuskog *Convention nationale* — narodnog konventa uspostavljenog nakon Francuske revolucije, koji je imao punu vlast i donosio sve najvažnije državne odluke.

Suština skupštinskog sistema jeste potpuna politička zavisnost izvršne vlasti od zakonodavne, pri čemu vlada nije samostalan organ već izvršno telo parlamenta, koje sprovodi njegove odluke. Predsednik države, ukoliko postoji, ima isključivo formalnu ili protokolarnu ulogu i ne uživa realnu političku moć. Izvršna vlast se bira, kontroliše i razrešava od strane skupštine, koja može u svakom trenutku smeniti vladu bez posebnih ustavnih ograničenja (Marinković, 2019).

U ovom sistemu ne postoji princip podele vlasti u klasičnom smislu, već se sve tri funkcije vlasti koncentrisane u rukama predstavničkog tela. Parlament donosi zakone, određuje politiku države, postavlja i razrešava vladu, pa čak može imati i sudsku funkciju kroz posebne komisije ili političke sudove. Time skupština postaje jedini nosilac državnog suvereniteta, a druge grane vlasti svedene su na pomoćne funkcije.

Iako je skupštinski sistem nastao kao izraz narodnog suvereniteta i težnje da vlast pripada narodu preko njegovih izabranih predstavnika, u praksi je pokazao niz slabosti. Prevelika koncentracija vlasti u parlamentu dovodi do nestabilnosti, politizacije izvršne vlasti i čestih smena vlade. Nedostatak mehanizama uzajamne kontrole i ograničenja vlasti otvara mogućnost za samovolju parlamentarne većine i urušavanje vladavine prava.

Najpoznatiji istorijski primer konventskog sistema bio je Francuski nacionalni konvent (1792–1795), koji je u ime naroda preuzeo sve funkcije državne vlasti — zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Ovaj sistem se u savremenim državama više ne primenjuje u čistom obliku, jer je napušten u korist uravnoteženijih modela vladavine, pre svega parlamentarnog i predsedničkog sistema, koji obezbeđuju ravnotežu vlasti i veći stepen političke stabilnosti.

U savremenoj pravnoj teoriji skupštinski sistem ima istorijski značaj, jer je pokazao krajnje domete i ograničenja zakonodavne vlasti kao vrhovne državne sile. Iako danas više ne postoji kao samostalni model, njegovi elementi i ideje — naročito koncept odgovornosti vlade pred parlamentom — zadržani su i razvijeni u okviru modernog parlamentarizma (Kutlešić, 2008).

11.6. Savremene tendencije u razvoju oblika vladavine

Savremene tendencije u razvoju oblika vladavine predstavljaju odraz dubokih političkih, društvenih i tehnoloških promena koje karakterišu savremeni svet. Klasična podela na monarhije i republike, te na parlamentarne i predsedničke sisteme, i dalje postoji, ali se u praksi granice između tih oblika sve više ublažavaju. Savremene države teže stvaranju stabilnih, efikasnih i demokratskih političkih sistema koji obezbeđuju vladavinu prava, poštovanje ljudskih prava i aktivno učešće građana u vlasti.

Jedna od najvažnijih tendencija u savremenom razvoju oblika vladavine jeste demokratizacija političkog života. Gotovo sve države sveta, bez obzira na formalni oblik vladavine, teže uvođenju demokratskih principa – slobodnih izbora, podele vlasti, odgovornosti nosilaca funkcija i zaštite prava građana.

Čak i tradicionalne monarhije, poput onih u Evropi (npr. Ujedinjeno Kraljevstvo, Švedska, Norveška, Danska, Holandija), funkcionišu na principima parlamentarne demokratije, dok su apsolutne monarhije gotovo iščezle ili su se transformisale u ustavne. Na taj način, monarhija u savremenom društvu ima pretežno simboličnu i reprezentativnu funkciju, dok se stvarna vlast vrši putem izabраниh organa.

Druga značajna tendencija jeste jačanje izvršne vlasti u okviru demokratskih sistema. U mnogim državama, bez obzira na to da li su republikanskog ili monarhijskog oblika, primećuje se težnja ka efikasnijem i bržem donošenju odluka. Time se povećava uloga vlade i predsednika u upravljanju državom, ali uz zadržavanje mehanizama parlamentarne kontrole. Ovaj proces, poznat i kao „parlamentarizam sa jakom vladom“, posebno je izražen u državama Evropske unije, gde izvršna vlast često ima odlučujući uticaj na oblikovanje i sprovođenje javnih politika.

Treća savremena tendencija odnosi se na mešovite (hibridne) oblike vladavine, koji kombinuju elemente različitih sistema s ciljem da se postigne institucionalna ravnoteža i stabilnost.

Takvi modeli se često razvijaju u državama koje su prošle kroz tranziciju, gde je potrebno izbeći autoritarne tendencije, ali i osigurati efikasno funkcionisanje vlasti. Francuska, Finska i Poljska su primeri država koje su uspešno uspostavile ravnotežu između predsedničkih i parlamentarnih elemenata. Ovi sistemi omogućavaju fleksibilnost u podeli ovlašćenja između predsednika, vlade i parlamenta, u skladu s političkim okolnostima.

Četvrta tendencija jeste internacionalizacija i globalizacija političkih procesa, koja utiče i na oblike vladavine. Uslovi savremenog sveta – međudržavna saradnja, članstvo u međunarodnim organizacijama (posebno Evropskoj uniji, Savetu Evrope i Ujedinjenim nacijama) – zahtevaju usklađivanje unutrašnjih političkih struktura s međunarodnim standardima demokratije i ljudskih prava. Države sve češće prenose deo svojih suverenih ovlašćenja na nadnacionalne institucije, čime se menja tradicionalno shvatanje suvereniteta i uloge države u međunarodnim odnosima.

Posebno značajna savremena pojava jeste digitalizacija i uvođenje elektronske demokratije (e-demokratije). Razvoj informacionih tehnologija omogućio je građanima lakši pristup informacijama, veće učešće u javnim raspravama i efikasnije komuniciranje s državnim organima. Ova tendencija doprinosi transparentnosti vlasti, ali istovremeno otvara nova pitanja o zaštiti privatnosti, političkoj odgovornosti i bezbednosti podataka.

U savremenom razvoju oblika vladavine primećuje se i tendencija depersonalizacije vlasti, odnosno smanjenja uloge pojedinca u korist institucija. Savremeni politički sistemi teže ka kolektivnom odlučivanju i institucionalnom kontinuitetu, gde su pravila, procedure i ustavne garancije važniji od ličnosti na vlasti. Time se obezbeđuje stabilnost i predvidivost političkog sistema, što je ključni uslov savremene demokratije.

Konačno, savremene države pokazuju težnju ka povećanju participacije građana u procesu odlučivanja, bilo kroz referendume, lokalnu samoupravu, civilne inicijative ili konsultativne mehanizme. Ova participativna dimenzija demokratije predstavlja dopunu predstavničkom sistemu i doprinosi većem stepenu legitimnosti vlasti.

Dakle, savremene tendencije u razvoju oblika vladavine obeležene su demokratizacijom, institucionalnom ravnotežom, globalnim povezivanjem i modernizacijom političkih procesa. Iako formalne razlike između monarhije i republike i dalje postoje, u suštini savremene države teže ka jedinstvenom cilju – uspostavljanju sistema koji obezbeđuje vladavinu prava, odgovornost vlasti i učešće građana u njenom ostvarivanju.

12. OBLICI DRŽAVNOG UREĐENJA

12.1. Pojam i značaj državnog uređenja

Oblik državnog uređenja određuje unutrašnju organizaciju države, odnosno način na koji je državna vlast teritorijalno i politički uređena. Drugim rečima, ono pokazuje kako je država strukturisana iznutra i kako se ostvaruje veza između centralnih organa vlasti i njenih teritorijalnih delova. Ovaj aspekt državne organizacije od suštinskog je značaja za razumevanje raspodele nadležnosti, stepena autonomije pojedinih jedinica i načina ostvarivanja suvereniteta (Mitrović, 2012).

Državno uređenje istovremeno ima teorijski i praktični značaj jer neposredno utiče na način funkcionisanja vlasti, stepen centralizacije i ostvarivanje prava i sloboda građana. U zavisnosti od toga da li je vlast jedinstvena ili podeljena između više nivoa, države se dele na unitarne i složene. Unitarna država ima jedinstven pravni i politički poredak, dok složene države obuhvataju više delova koji uživaju izvestan stepen političke i pravne samostalnosti. Najpoznatiji oblici složenih država jesu federacija i konfederacija, koje se razlikuju prema stepenu povezanosti i zajedničke vlasti (Kutlešić, 2008, str. 214).

Prema Kuliću, svaki oblik državnog uređenja rezultat je istorijskog razvoja i društvenih potreba, a ne puki izbor zakonodavca. Države se ne opredeljuju za određeni model apstraktno, već u skladu s političkim tradicijama, etničkom i kulturnom strukturom, geografskim osobinama i stepenom centralizacije potrebnim za efikasno funkcionisanje vlasti (Kulić, 2015, str. 182). Unitarne države obično nastaju tamo gde postoji izraženo nacionalno i kulturno jedinstvo, dok se federalne formiraju u zajednicama koje nastoje da objedine različite narode, regione ili istorijske celine u okviru jedne države.

Podela na unitarne i složene države ima i značajan pravno-politički aspekt, jer utiče na organizaciju zakonodavstva, način donošenja odluka, raspodelu javnih prihoda i ustrojstvo sudske i upravne vlasti.

U unitarnoj državi svi propisi potiču od centralnih organa, dok u federalnoj deo zakonodavne i izvršne vlasti pripada jedinicama koje čine federaciju. Na taj način u praksi se ostvaruje različit stepen decentralizacije i autonomije u okviru jedinstvenog državnog sistema.

Razumevanje pojma i značaja državnog uređenja od posebne je važnosti za tumačenje države kao političko-pravne zajednice. Ono omogućava da se sagleda kako država ostvaruje jedinstvo vlasti i teritorije, ali i kako se obezbeđuje uvažavanje različitosti njenih delova. Proučavanje unitarne i federalne države zato zauzima centralno mesto u teoriji države i prava, jer predstavlja osnovu za razumevanje savremenih oblika političke organizacije i funkcionisanja vlasti

12.2. Unitarna (prosta) država

Unitarna ili prosta država predstavlja najrasprostranjeniji oblik državnog uređenja u savremenom svetu. Njena osnovna karakteristika jeste jedinstvo državne vlasti, teritorije i pravnog poretka. U unitarnoj državi postoji samo jedan centar političke i pravne moći, dok sve niže teritorijalne jedinice (pokrajine, regioni, opštine) imaju isključivo administrativni karakter i deluju u okviru ovlašćenja koja im prenosi centralna vlast (Kutlešić, 2008).

Suverenitet u unitarnoj državi je nedeljiv i pripada državi kao celini. Postoji jedinstven ustav, jedinstven sistem zakonodavstva, sudstva, državne uprave i državljanstva. Svi organi vlasti deluju u okviru jedinstvenog pravnog sistema, a zakoni doneti od strane centralnih organa obavezuju na čitavoj teritoriji države. Ovakav model državne organizacije omogućava političku stabilnost, jedinstvo vlasti i homogenost pravnog poretka (Mitrović, 2012).

Kulić ističe da unitarna država, iako jednostavna po svojoj strukturi, nije nužno centralizovana u potpunosti. Savremene unitarne države često sprovode decentralizaciju i regionalizaciju, kako bi omogućile efikasnije upravljanje i uvažile lokalne potrebe i posebnosti.

Ovakve države poznate su kao regionalizovane unitarne države, gde se pojedinim oblastima priznaje izvestan stepen samouprave, ali bez političke samostalnosti. Italija, Španija i Velika Britanija tipični su primeri takvog modela, u kojem centralna vlast zadržava suverenitet, dok se lokalnim jedinicama poveravaju određene nadležnosti (Kulić, 2015, str. 183).

U unitarnoj državi postoji jedinstveni zakonodavni organ, koji donosi zakone važeće za celu teritoriju države. Organi lokalne samouprave mogu donositi podzakonske akte, ali u okviru zakonom određenih ovlašćenja. Sudski sistem je takođe jedinstven, što obezbeđuje ujednačenu primenu prava i pravnu sigurnost. Upravo ta jedinstvenost predstavlja najveću prednost unitarne države, jer omogućava doslednu i efikasnu primenu zakona i jasno funkcionisanje državne vlasti.

Međutim, prevelika centralizacija može predstavljati i slabost ovog sistema. Kada se odluke donose isključivo na centralnom nivou, može doći do udaljenosti vlasti od građana i zanemarivanja lokalnih interesa. Zbog toga se u savremenim uslovima teži ravnoteži između jedinstva države i potrebe za lokalnom samoupravom, čime se kombinuju efikasnost centralne i fleksibilnost lokalne vlasti.

Tipični primeri unitarnih država su Francuska, Danska, Holandija, Grčka i Japan. One se međusobno razlikuju po stepenu centralizacije, ali ih povezuje činjenica da sve funkcionišu kao jedinstveni pravno-politički sistemi. U njima je suverenitet nedeljiv, zakonodavstvo jedinstveno, a odluke centralnih organa obavezuju sve delove države, čime se obezbeđuje stabilnost i koherentnost pravnog poretka.

12.3. Federalna (složena) država

Federalna ili složena država predstavlja oblik državnog uređenja u kojem se suverenitet i vršenje vlasti dele između zajedničke, odnosno savezne države, i njenih članica. Za razliku od unitarne države, u kojoj postoji jedinstven centar vlasti, federacija se zasniva na načelu podeljenih nadležnosti, pa se državne funkcije obavljaju na dva nivoa – saveznom i federalnom (pokrajinskom, republičkom ili državnom). Na taj način obezbeđuje se očuvanje jedinstva države uz istovremeno uvažavanje različitosti njenih delova.

Osnovna obeležja federalne države jesu ustavna podela vlasti između saveza i članica, postojanje dva sistema organa vlasti – saveznih i pokrajinskih, dvostruko zakonodavstvo, dvostruko državljanstvo i postojanje jedinstvenog saveznog ustava koji ima najvišu pravnu snagu. Članice federacije imaju svoje ustave, zakonodavstvo i organe vlasti, ali u granicama koje im određuje savezni ustav.

Prema Kutlešiću, federalizam se temelji na sporazumu o udruživanju političkih jedinica koje žele da očuvaju deo svoje samostalnosti, ali i da deluju zajednički radi ostvarivanja opštih interesa. Federacija se zato može posmatrati kao oblik političkog kompromisa između centralizacije i autonomije, koji obezbeđuje stabilnost i saradnju između različitih delova države.

U savremenim federacijama ustav jasno razgraničava nadležnosti između savezne i pokrajinskih vlasti. Saveznim organima obično pripadaju poslovi spoljne politike, odbrane, monetarnog sistema i zaštite ljudskih prava, dok su članice samostalne u oblastima obrazovanja, kulture, unutrašnjih poslova i lokalne samouprave. Na taj način u praksi se ostvaruje princip dvostruke vlasti i saradnje, pri čemu se u federalnim sistemima često razvijaju mehanizmi koordinacije između dva nivoa vlasti (Mitrović, 2012).

Kulić naglašava da je federalna država izraz potrebe za jedinstvom u različitosti, posebno u multietničkim, višejezičnim i kulturno složenim zajednicama. Federalizam omogućava očuvanje identiteta pojedinih oblasti, naroda ili regiona, uz istovremeno funkcionisanje jedinstvene države. Klasični primeri federacija su Sjedinjene Američke Države, Nemačka, Švajcarska, Rusija i Bosna i Hercegovina.

Prednosti federalne države ogledaju se u široj participaciji u vlasti, većem stepenu demokratizacije i mogućnosti prilagođavanja lokalnim potrebama, dok su njene slabosti često povezane sa složenim funkcionisanjem državnog aparata, preklapanjem nadležnosti i mogućim sukobima između savezne i pokrajinskih vlasti. Uspešno funkcionisanje federacije zato zavisi od razvijenog sistema koordinacije i uzajamnog poštovanja između dva nivoa.

Mitrović ukazuje da se savremene federacije razlikuju po stepenu centralizacije. Postoje centralizovane federacije, poput Nemačke i Austrije, u kojima dominira uloga savezne vlasti, i decentralizovane federacije, kao što je Švajcarska, gde članice imaju visoku autonomiju i sopstvene zakonodavne i izvršne organe (Mitrović, 2012).

Federalni oblik države time predstavlja uravnotežen sistem vlasti koji nastoji da objedini zajedničke interese i samostalnost svojih delova. On pokazuje da političko jedinstvo ne mora značiti potpunu centralizaciju, već da se stabilnost i razvoj mogu ostvariti kroz saradnju, ravnotežu i uzajamno poštovanje različitih nivoa vlasti.

III DEO

ODNOS DRŽAVE I PRAVA

13. Pravna država – Vladavina prava

Pravna država, odnosno vladavina prava, predstavlja jedan od temelja savremenog demokratskog poretka i osnovno načelo na kojem počiva uređenje svake moderne države. Suština pravne države ogleda se u tome da je celokupno delovanje državnih organa, ali i svih pojedinaca i organizacija u društvu, zasnovano na pravu i u skladu s pravnim normama. Državna vlast ne sme biti samovoljna – ona je ograničena zakonom, a pravo postaje vrhovni kriterijum i mera ponašanja kako građana, tako i organa vlasti.

Pravna država (Rechtsstaat) izvorna je tvorevina nemačkog duhovnog i istorijskog nasleđa. Za vladavinu prava (Rule of Law) vezuje se pre svega zajedničko društveno-ekonomsko i političko, a manjim delom teorijsko ishodište — građansko društvo i liberalizam (Basta-Posavec, 1993, str 26).

Pojam pravne države razvijao se postepeno, u skladu s istorijskim promenama i društvenim okolnostima. Njegovi koreni potiču iz antičke filozofije, posebno iz učenja Aristotela, koji je isticao da „vladavina zakona, a ne ljudi“ predstavlja osnov pravednog društva. Međutim, savremeno značenje pojma pravne države oblikovano je u prosvetiteljskom periodu, naročito kroz ideje filozofa poput Džona Loka, Šarla Monteskjea i Imanuela Kanta. Oni su razvili koncept ograničene vlasti, podelu na tri grane (zakonodavnu, izvršnu i sudsku) i istakli da pravo mora štititi slobodu i dostojanstvo čoveka.

Pravna država se zasniva na nekoliko ključnih načela:

1. **Načelo zakonitosti** – svi organi vlasti i pojedinci dužni su da postupaju u skladu sa zakonom. Nijedna odluka, mera ili akt ne mogu imati pravno dejstvo ako nisu zasnovani na zakonskom ovlašćenju. Time se sprečava samovolja i arbitrarnost u vršenju vlasti.

2. **Podela vlasti** – vlast se deli na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, koje su međusobno nezavisne, ali sarađuju i kontrolišu jedna drugu. Time se obezbeđuje ravnoteža u vršenju vlasti i sprečava njena zloupotreba.
3. **Zaštita ljudskih prava i sloboda** – pravna država priznaje i štiti osnovna prava svakog pojedinca, bez obzira na društveni položaj, poreklo, veroispovest ili političko opredeljenje.
4. **Sudska zaštita prava** – građanima je zagantovano pravo na pravni lek i sudsku zaštitu od nezakonitih odluka državnih organa. Nezavisno sudstvo predstavlja najvažniji garant pravne sigurnosti.
5. **Ustavnost i hijerarhija pravnih normi** – svi zakoni i podzakonski akti moraju biti u skladu s ustavom, kao najvišim pravnim aktom države. Time se obezbeđuje jedinstvo i koherentnost pravnog poretka.

Pojam „vlдавine prava“ u savremenom smislu ne podrazumeva samo formalno poštovanje zakona, već i njihovu sadržinsku usklađenost s principima pravde, jednakosti i zaštite ljudskog dostojanstva. Dakle, pravna država nije samo „država zakona“, već i „država pravičnosti“. Zakon mora biti pravedan, racionalan i donet na demokratski način, jer samo takav zakon može obavezivati građane i garantovati im pravnu sigurnost.

Pravna država se u praksi ogleda kroz institucionalne garancije: nezavisnost sudova, ustavnost i zakonitost akata državnih organa, zaštitu prava građana pred Ustavnim sudom i postojanje efikasnih mehanizama kontrole vlasti. Time se uspostavlja sistem u kojem vlast ne proizvoljno donosi odluke, već postupa u granicama zakona i u interesu građana.

Savremene demokratske države teže da u potpunosti ostvare principe vladavine prava, jer samo na taj način mogu obezbediti poverenje građana u institucije i stabilnost političkog sistema. Vladavina prava je, prema tome, osnovni uslov legitimnosti svake vlasti: vlast koja nije ograničena pravom ne može biti ni pravedna, ni demokratska, ni dugoročno održiva.

Drugim rečima, pravna država predstavlja ideal kojem savremeno društvo teži – državu u kojoj zakon vlada nad svima, a ne pojedinac nad zakonom. Ona je izraz civilizacijskog napretka i središnji stub savremenog konstitucionalizma, jer osigurava da pravo bude iznad politike i da svaki građanin uživa jednaku pravnu zaštitu bez obzira na položaj ili moć.

13.1. Pojam i suština pravne države

Pojam i suština pravne države proističu iz osnovnog principa da je pravo temelj i ograničenje svake vlasti. Pravna država označava oblik organizacije vlasti i društva u kojem je delovanje svih državnih organa, ustanova i pojedinaca zasnovano na pravu, a ne na samovolji. U njoj je pravo iznad svih — i vlasti i građana — što znači da svi moraju postupati u okviru zakona, uz poštovanje ustava kao najvišeg pravnog akta. Danas je pravna država formativno-materijalni pojam; ona predstavlja pravnu formu državne vlasti, odnosno pozitivnozakonski način egzistencije slobode, sigurnosti, jednakosti i pravednosti. Kao ustavnopolitički pojam, pravna država naglašava značaj nepovredivosti osnovnih i ličnih prava i sloboda, ograničenu i kontrolisanu vlast, kao i podelu vlasti. Istovremeno, ona podrazumeva i elemente socijalne države (Basta-Posavec, 1993).

Pojam pravne države ne podrazumeva samo formalno postojanje zakona, već i njihovu suštinsku pravednost. Zakoni ne smeju biti sredstvo za ostvarivanje interesa pojedinaca ili političkih grupa, već izraz opšte volje i zaštite prava svih građana. Dakle, pravna država nije samo *država zakona*, već pre svega *država prava i pravde*. Pravo, da bi imalo legitimitet, mora da odražava moralne, etičke i društvene vrednosti zajednice, jer samo tada može postati instrument zaštite, a ne potčinjavanja čoveka.

Suština pravne države ogleda se u ograničavanju državne vlasti. Vlast se ne može vršiti proizvoljno, već samo u granicama zakona. Time se obezbeđuje ravnoteža između moći i prava, odnosno između autoriteta vlasti i slobode građana. Država postaje pravna onda kada se i sama potčinjava pravu, a ne kada pravo služi njoj. Vladavina prava, dakle, nije samo tehnički princip upravljanja, već vrednosni ideal koji obezbeđuje zaštitu ljudskog dostojanstva i slobode.

Jedan od osnovnih elemenata suštine pravne države jeste i **pravna sigurnost**, koja podrazumeva predvidivost pravnih posledica. Građani moraju unapred znati koja su njihova prava i obaveze i biti sigurni da će država poštovati zakon u svakom slučaju. Pravna sigurnost se ostvaruje doslednom primenom zakona, jednakim postupanjem prema svima i zaštitom od samovolje organa vlasti.

Takođe, suština pravne države se ostvaruje kroz **podelu vlasti**, kao ključni mehanizam kontrole i ograničenja državne moći. Zakonodavna, izvršna i sudska vlast moraju biti odvojene i međusobno nezavisne, jer samo tako mogu sprečiti koncentraciju vlasti i zloupotrebu položaja. Nezavisno sudstvo, kao garant zakonitosti i ustavnosti, ima posebno važnu ulogu u očuvanju principa pravne države.

Pravna država ne može postojati bez **zaštite osnovnih ljudskih prava i sloboda**. Ona priznaje da su ljudska prava iznad države, jer proističu iz same prirode čoveka, a država ih samo garantuje i štiti. Time se potvrđuje da pravo postoji radi čoveka, a ne obrnuto.

Pored institucionalnih garancija, pravna država se zasniva i na **vladavini ustava**, koji predstavlja vrhovni izvor prava i osnovni instrument ograničavanja vlasti. Ustav uređuje najvažnija pitanja – način organizacije vlasti, sistem kontrole, garancije ljudskih prava i odnos države prema pojedincu. Nijedan zakon ili akt ne smeju biti u suprotnosti s ustavom, što čini osnovu hijerarhije pravnih normi i obezbeđuje jedinstvo pravnog poretka.

Dakle, suština pravne države ogleda se u činjenici da pravo nije samo sredstvo upravljanja, već i granica vlasti. Njena svrha je da obezbedi pravedan i uređen sistem u kojem se svako ponašanje meri pravnim normama, a ne voljom pojedinca ili političke grupe. U takvom sistemu vlast je odgovorna zakonu, a građani su slobodni jer su njihova prava zaštićena pravom.

U konačnici, pravna država se može definisati kao ideal demokratskog poretka u kojem pravo vlada nad svima, gde se zakon poštuje ne zato što ga je donela vlast, već zato što je pravedan, opšti i racionalan. Ona je izraz civilizacijskog dostignuća, u kojem se ostvaruje harmoničan odnos između države, prava i čoveka.

13.2. Načela vladavine prava

Načela vladavine prava čine temeljne postulate na kojima počiva pravna država. Ona izražavaju osnovne vrednosti i pravila koja usmeravaju organizaciju i delovanje državne vlasti, ali i odnose između države i građana. Vladavina prava nije moguća bez doslednog poštovanja ovih načela, jer ona obezbeđuju ograničenje vlasti, zaštitu prava pojedinca i stabilnost pravnog poretka.

Suprematija ustava i zakona. Osnovno načelo vladavine prava jeste suprematija ustava i zakona. Ustav, kao najviši pravni akt države, ima vrhovnu pravnu snagu, a svi ostali propisi i akti moraju biti u skladu s njim. Suprematija ustava znači da se celokupan pravni poredak zasniva na ustavu, koji definiše temeljna načela državne vlasti, ljudska prava i odnose između organa. Nijedan organ vlasti ne može postupati mimo ustavnih granica, niti donositi odluke suprotne zakonu. Na taj način se obezbeđuje hijerarhija pravnih normi, jedinstvo pravnog sistema i pravna sigurnost građana. Poštovanje ustava i zakona predstavlja osnovni uslov postojanja pravne države i njene legitimnosti.

Podela vlasti i kontrola državne moći. Načelo podele vlasti predstavlja jedno od najvažnijih obeležja vladavine prava. Ono potiče iz učenja Šarla Monteskjea, koji je smatrao da „svaka vlast teži zloupotrebi“ i da je zato neophodno da se vlast podeli na tri grane – zakonodavnu, izvršnu i sudsku – koje se međusobno ograničavaju i kontrolišu. Podela vlasti sprečava koncentraciju moći u rukama jednog organa i obezbeđuje ravnotežu u funkcionisanju države. Parlament donosi zakone, vlada ih sprovodi, a sudovi kontrolišu njihovu primenu. Ovaj sistem uzajamne kontrole i ograničenja garantuje da nijedna grana vlasti ne može zloupotребiti svoj položaj, čime se štiti princip zakonitosti i vladavina prava.

Nezavisnost sudstva. Sudovi imaju ključnu ulogu u ostvarivanju i zaštiti vladavine prava. Nezavisnost sudstva znači da sudiје donose odluke isključivo na osnovu zakona, bez spoljnog pritiska i političkog uticaja. Samo nezavisan sud može obezbediti zaštitu prava građana od samovolje državnih organa i drugih subjekata. Sudska vlast mora biti institucionalno i funkcionalno nezavisna od zakonodavne i izvršne, jer jedino tako može delovati kao stvarni garant zakonitosti i pravičnosti. Nezavisno sudstvo omogućava građanima da ostvaruju svoja prava kroz pravičan postupak i predstavlja najvišu instancu kontrole zakonitosti u društvu.

Garancija osnovnih prava i sloboda. Jedan od najvažnijih principa vladavine prava jeste zaštita osnovnih prava i sloboda čoveka i građanina. Pravna država priznaje da su ljudska prava iznad državne volje i da predstavljaju granicu koju vlast ne može preći. Ta prava obuhvataju pravo na život, slobodu, imovinu, pravnu zaštitu, slobodu mišljenja, veroispovesti i političkog delovanja.

Ustav garantuje njihovo postojanje i obezbeđuje mehanizme njihove zaštite, dok sudovi, a naročito ustavni sudovi, imaju zadatak da sankcionišu svako njihovo kršenje. Na taj način se uspostavlja ravnoteža između vlasti i slobode, što je suština pravne države.

Pravna sigurnost i predvidivost. Pravna sigurnost i predvidivost predstavljaju bitan element vladavine prava jer omogućavaju građanima da znaju svoja prava i obaveze i da predvide posledice svojih postupaka. Pravo mora biti jasno, stabilno i dosledno primenjivano, kako bi građani mogli da planiraju svoje ponašanje i da veruju da će država postupati u skladu s pravilima. Pravna sigurnost se ostvaruje kroz stabilan pravni poredak, javnost i dostupnost propisa, zabranu retroaktivnosti zakona i doslednu sudsku praksu. Samo kada građani mogu da računaju na doslednu primenu prava, oni stiču poverenje u pravni sistem i državne institucije.

Načela vladavine prava zajedno čine osnovu demokratskog i stabilnog pravnog poretka. Njihovo poštovanje obezbeđuje ograničenje državne moći, zaštitu prava građana i poverenje u institucije. Država koja deluje u skladu s ovim načelima nije samo formalno pravna, već i suštinski pravedna, jer se vlast u njoj vrši u interesu građana, u skladu s pravom i na osnovu zakona.

13.3 Istorijski razvoj ideje pravne države

Istorijski razvoj ideje pravne države obuhvata dugotrajan proces u kojem se postepeno oblikovala svest o ograničenju vlasti i potrebi da pravo postane najviši autoritet u društvu. Ova ideja se razvijala paralelno s razvojem države, demokratije i političke misli, prelazeći put od filozofske zamisli do savremenog pravno-političkog principa (Kulić, 2015, str. 69).

Koreni ideje pravne države mogu se pronaći još u antičkoj Grčkoj, gde su filozofi poput Platona i Aristotela isticali da je vladavina zakona pravednija i stabilnija od vladavine ljudi. Aristotel je smatrao da „zakon treba da vlada“, jer samo zakon, a ne volja pojedinca, može obezbediti pravdu i red u društvu. U tom smislu, antička filozofija je postavila temelje ideje o vladavini prava, iako tada još nije postojala institucionalna država u savremenom smislu.

U periodu rimskog prava ova ideja dobija praktičniji izraz kroz razvoj pravnih normi koje su važile za sve građane. Rimljani su stvorili koncept *ius civile* i *ius gentium*, koji su doprineli shvatanju da pravo mora biti opšte i jednako za sve, bez obzira na društveni položaj. Time je započeto razlikovanje između zakonite i samovoljne vlasti, što će kasnije postati suštinski element pravne države.

U srednjem veku, pod uticajem hrišćanske teologije, javlja se pojam *božanskog prava* koje ograničava svetovnu vlast. Iako su feudalne monarhije bile daleko od pravne države, ideja da vlast mora imati moralno i pravno opravdanje postala je važan korak u njenom razvoju. Dokument poput *Magna Carte Libertatum* iz 1215. godine u Engleskoj predstavlja istorijski trenutak kada je po prvi put ograničena moć monarha i utvrđeno načelo da ni kralj ne može vladati mimo zakona.

U doba renesanse i prosvetiteljstva ideja pravne države dobija svoj teorijski oblik. Filozofi poput Džona Loka, Šarla Monteskeja i Žan-Žaka Rusoa razvijaju principe koji će kasnije postati temelj ustavnosti i vladavine prava. Lok ističe prirodna prava čoveka na život, slobodu i svojinu, koja država mora štiti, dok Monteskeje u delu *O duhu zakona* formuliše princip podele vlasti kao osnovni mehanizam ograničenja državne moći. Kant, s druge strane, definiše pravnu državu (*Rechtsstaat*) kao poredak u kojem se sloboda svakog pojedinca može ostvariti samo ako je u skladu sa slobodom drugih, čime pravo postaje sredstvo očuvanja moralnog poretka društva.

U XIX veku ideja pravne države se konkretizuje kroz formiranje modernih ustava i kodifikaciju prava. Pojam *Rechtsstaat* u nemačkoj pravnoj tradiciji postaje sinonim za državu u kojoj vlast deluje u granicama zakona i u interesu pravde. U tom periodu se razvija i princip zakonitosti, kao i institucionalni mehanizmi za zaštitu prava građana – sudovi, ustavni sudovi i garancije pravne odgovornosti.

U XX veku koncept pravne države dobija univerzalni karakter i postaje sastavni deo međunarodnog prava i konstitucionalizma. Nakon Drugog svetskog rata, usvajanjem *Opšte deklaracije o ljudskim pravima* (1948) i kasnije *Evropske konvencije o ljudskim pravima* (1950), ideja pravne države dobija globalno značenje. Vladavina prava postaje uslov legitimnosti svake savremene države i jedan od osnovnih principa međunarodnog poretka.

U savremenom dobu, ideja pravne države povezuje se s demokratijom, socijalnom pravdom i zaštitom ljudskih prava. Ona više ne znači samo formalno poštovanje zakona, već i stvarno obezbeđivanje pravednosti, jednakosti i efikasne kontrole vlasti. Savremena pravna država se stoga definiše kao sistem u kojem se vlast zasniva na pravu, ograničava njime i usmerava ka zaštiti čoveka i njegovih osnovnih sloboda.

Dakle, istorijski razvoj ideje pravne države pokazuje prelazak od vladavine ljudi ka vladavini zakona, od autoriteta sile ka autoritetu prava.

Pravna država je rezultat dugog civilizacijskog procesa kojim je čovečanstvo spoznalo da sloboda, sigurnost i pravednost mogu postojati samo u društvu u kojem vlast sama poštuje pravo i deluje u njegovim granicama.

14. Zakornitost

14.1 Pojam i značaj načela zakornitosti

Načelo zakornitosti jedno je od osnovnih načela pravne države i ključni element vladavine prava. Ono označava obavezu da svi organi državne vlasti, javne institucije, ali i svi pojedinci, deluju u skladu sa zakonom i u granicama koje je zakon odredio. Načelo zakornitosti sprečava proizvoljnost i samovolju u vršenju vlasti i obezbeđuje da pravo bude merilo svake državne odluke i aktivnosti. Načelo zakornitosti znači da je zakon najviši pravni izraz volje naroda i da se svi drugi pravni akti moraju donositi i primenjivati u skladu s njim. U skladu s ovim načelom, nijedan državni organ ne sme donositi odluke koje nisu zasnovane na zakonskom ovlašćenju, niti postupati protivno zakonu. Time se uspostavlja hijerarhija pravnih normi: ustav je iznad zakona, a zakon iznad svih drugih podzakonskih akata.

Načelo zakornitosti predstavlja i normativni pravni zahtev za saglasnost sa zakonom. Kao takvo, ono obezbeđuje da svi drugi elementi pravnog poretka budu što je moguće više međusobno usklađeni kako bi pravo moglo što bolje da funkcioniše. Shodno tome, zakornitost predstavlja pravilo ili skup pravila o tome kako će pravo da se primenjuje. Ona određuje poredak odvijanja pravnih pravila i ljudskog ponašanja, u čemu se i sastoji treće glavno značenje načela zakornitosti kao izvesnosti. Zakornitost kao normativan pojam u najširem smislu označava saglasnost svih odnosnih akata sa zakonom kao višim aktom. U nešto užem smislu, zakornitost znači da su svi pravni akti i sve materijalne radnje koje preduzimaju državni organi i građani u skladu sa zakonom, odnosno da moraju da se donesu i primenjuju u skladu sa zakonom i na osnovu zakona kao najvišeg pravnog akta. Najzad, u najužem smislu, zakornitost znači da svi pravni akti manje pravne snage jesu ili moraju da budu doneti na osnovu zakona ili drugih pravnih akata veće pravne snage (Mitrović, 2004, str. 70).

Načelo zakonitosti ima dvostruku dimenziju. S jedne strane, ono ograničava vlast, jer propisuje da se delovanje državnih organa mora odvijati u okviru zakona; s druge strane, ono obavezuje građane da poštuju zakone i propise države u kojoj žive.

Time se ostvaruje ravnoteža između prava i dužnosti, između slobode i odgovornosti.

Načelo zakonitosti izražava osnovnu postavku pravne države – da ni država, ni vlast, ni pojedinac ne mogu biti iznad prava. Ono se primenjuje u svim oblastima društvenog života: u zakonodavstvu, izvršnoj i sudskoj vlasti, upravnom postupku, privredi, obrazovanju, pa čak i u odnosima među građanima. U svakom od ovih područja, zakon je najviši kriterijum zakonitosti i osnov za donošenje odluka.

Značaj načela zakonitosti ogleda se pre svega u obezbeđivanju pravne sigurnosti i poverenja građana u pravni sistem. Kada se odluke donose u skladu sa zakonom, građani mogu unapred znati svoja prava i obaveze, kao i posledice svojih postupaka. Time se jača predvidivost i stabilnost pravnog poretka.

Drugi važan aspekt značaja zakonitosti jeste ograničenje državne vlasti. Vlast je po svojoj prirodi sklona širenju i zloupotrebi, a jedino zakon može biti efikasno sredstvo njene kontrole. Načelo zakonitosti obavezuje državne organe da deluju u granicama svojih nadležnosti, što onemogućava arbitrarnost i zloupotrebu moći. Time se štiti i građanin od eventualnih nezakonitih odluka i postupanja države.

Načelo zakonitosti ima i važnu ulogu u zaštiti ljudskih prava i sloboda. Samo kroz zakonom propisana pravila može se obezbediti jednak tretman svih građana i sprečiti diskriminacija ili nepravda. Zakonitost garantuje da će svako biti podložan istim pravilima i da će se odluke donositi objektivno, a ne prema ličnim ili političkim interesima.

U oblasti sudske vlasti načelo zakonitosti obezbeđuje jedinstvenu i doslednu primenu prava. Sudovi su dužni da sude prema zakonu, a ne prema političkoj volji ili pritisku. Nezavisnost sudstva u velikoj meri zavisi od dosledne primene ovog načela, jer ono čini osnov sudske nepristrasnosti i pravičnosti.

Načelo zakonitosti, dakle, ima trostruki značaj:

1. **ograničava vlast** i sprečava njenu samovolju,
2. **štiti građane** i njihova prava od nezakonitih akata,
3. **obezbeđuje pravnu sigurnost** i poverenje u pravni poredak.

Savremene demokratske države utemeljene su na ovom načelu, jer ono garantuje da država postupauskladus pravom, a nepovolji pojedinačili političkih struktura. Zakornitost je, prema tome, osnovni preduslov svake pravne države i garant njenog legitimnog i pravednog delovanja.

14.2 Hijerarhija pravnih akata i suprematija ustava

Hijerarhija pravnih akata i suprematija ustava predstavljaju osnovne principe na kojima se zasniva struktura pravnog poretka svake države. Ovi principi čine srž načela zakonitosti i obezbeđuju jedinstvo, stabilnost i funkcionalnost pravnog sistema. Hijerarhija pravnih akata određuje njihov međusobni odnos i pravnu snagu, dok suprematija ustava znači da je ustav najviši pravni akt, kojem svi ostali propisi moraju biti usklađeni.

Hijerarhija pravnih akata označava sistemski poredak svih pravnih izvora prema njihovoj pravnoj snazi. Svaki niži pravni akt mora biti u skladu s višim, što osigurava pravnu koherentnost i izbegava mogućnost međusobnih protivrečnosti u propisima. Na vrhu te hijerarhije nalazi se **ustav**, zatim **zakoni**, potom **podzakonski akti** (uredbe, pravilnici, odluke, instrukcije), a na najnižem nivou nalaze se pojedinačni akti kojima se primenjuju zakoni u konkretnim slučajevima.

Takva struktura omogućava da se pravni poredak gradi na stabilnim osnovama, jer svaki pravni akt svoju snagu i legitimnost crpi iz višeg propisa. U skladu s tim, nijedan podzakonski akt ne može sadržati odredbe koje su u suprotnosti sa zakonom, niti zakon može biti u suprotnosti s ustavom. Time se obezbeđuje vertikalna harmonija pravnog sistema i dosledna primena prava.

Hijerarhija pravnih akata istovremeno izražava i načelo zakonitosti u njegovom formalnom smislu – svaka odluka, norma ili pravni akt moraju imati osnov u višem pravnom aktu. To znači da organi izvršne i upravne vlasti mogu donositi propise samo na osnovu zakona i u okviru zakonom datih ovlašćenja. Time se sprečava arbitrarnost i osigurava pravna odgovornost u radu državnih organa.

Suprematija ustava predstavlja načelo prema kojem je ustav najviši i najvažniji pravni akt u državi, koji ima vrhovnu pravnu snagu. Ustav je izvor i temelj celokupnog pravnog poretka i određuje osnovne principe na kojima se zasniva država: oblik vladavine, organizaciju vlasti, prava i slobode građana i način njihovog ostvarivanja.

Svi zakoni i drugi pravni akti moraju biti usklađeni s ustavom, a svaki akt koji je s njim u suprotnosti je ništavan. U savremenim državama nadzor nad ustavnošću zakona i drugih propisa vrši **ustavni sud**, koji ima ovlašćenje da poništi svaki akt koji nije u skladu s ustavom.

Ova funkcija ustavnog sudstva predstavlja ključni mehanizam zaštite ustavnosti i zakonitosti, ali i osnovni garant pravne sigurnosti.

Suprematija ustava obezbeđuje jedinstvo i stabilnost pravnog sistema, jer svi pravni akti proizlaze iz njega i moraju mu biti podređeni. Na taj način, ustav ne samo da definiše osnovna pravila o organizaciji vlasti, već postaje i sredstvo kontrole vlasti, ograničavajući njeno delovanje i štiteći prava građana.

Ustav kao najviši pravni akt ima i **konstitutivni karakter**, jer uspostavlja osnovne institucije države i pravni okvir njenog funkcionisanja. On je temelj celokupnog pravnog poretka, a njegovo poštovanje garantuje pravnu sigurnost i doslednost u primeni prava.

Suprematija ustava ujedno izražava i ideju pravne države – da ni jedna vlast nije iznad prava, već da je i sama država podređena ustavu. Time se ostvaruje načelo da je pravo iznad politike i da se sva delovanja državnih organa moraju zasnivati na ustavnom i zakonskom okviru.

Dakle, hijerarhija pravnih akata i suprematija ustava čine neraskidivu celinu koja obezbeđuje jedinstvo, stabilnost i zakonitost pravnog sistema. Zahvaljujući njima, pravni poredak funkcioniše kao uređen i predvidiv sistem, u kojem svaki organ deluje u okviru zakonom utvrđenih nadležnosti, a građani mogu da uživaju sigurnost i poverenje u zakon kao osnovni instrument zaštite svojih prava.

14.3. Načelo zakonitosti u radu državnih organa

Načelo zakonitosti u radu državnih organa jedno je od najvažnijih načela pravne države, jer osigurava da svi organi vlasti deluju u okviru prava i u skladu sa zakonom. Njegova suština ogleda se u tome da svaki državni organ mora postupati isključivo na osnovu zakonskog ovlašćenja, u granicama koje zakon propisuje i u cilju koji je zakonom određen. Time se obezbeđuje da vlast bude ograničena pravom i da njeno delovanje bude podređeno zakonitosti, a ne samovolji (Kulić, 2015, str. 70).

Načelo zakonitosti obavezuje sve grane vlasti – zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Zakonodavna vlast mora donositi zakone u skladu s ustavom i opštim pravnim principima, izvršna vlast mora sprovoditi zakone u skladu s njihovim duhom i slovom, dok je sudska vlast dužna da štiti zakonitost i sprečava svako nezakonito postupanje.

Na taj način se obezbeđuje jedinstvo pravnog poretka i međusobna kontrola državnih funkcija.

Zakornitost u radu zakonodavne vlasti Zakonodavna vlast, kao nosilac zakonodavne funkcije, obavezna je da donosi zakone koji su u skladu sa ustavom. Nijedan zakon ne sme biti suprotan ustavnim načelima i garancijama, jer bi time bio doveden u pitanje osnovni poredak države. Poštovanje ustava u zakonodavnom procesu obezbeđuje suprematiju ustava i garantuje da svi zakoni imaju legitimnost i ustavni osnov.

Zakornitost u radu izvršne vlasti. Izvršna vlast, koju čine vlada i upravni organi, u svom delovanju mora poštovati zakone i delovati u okviru zakonom utvrđenih ovlašćenja. Nijedan organ izvršne vlasti ne sme donositi odluke koje nisu zasnovane na zakonu, niti može prekoračiti granice svojih nadležnosti. Upravni organi posebno su obavezni da svoje pojedinačne akte donose na osnovu zakonskog ovlašćenja, uz poštovanje propisanih procedura i prava građana. Time se obezbeđuje da državna uprava deluje zakonito, nepristrasno i u javnom interesu.

Zakornitost u radu sudske vlasti. Sudovi su najvažniji čuvari zakonitosti. Njihova dužnost je da obezbede primenu zakona u svim pravnim odnosima i da zaštite građane od nezakonitih odluka drugih organa vlasti.

Sudska kontrola zakonitosti, posebno kroz ustavni i upravni nadzor, predstavlja ključni instrument zaštite prava građana i ostvarivanja pravne sigurnosti. Nezavisno sudstvo je stoga osnovni garant da će načelo zakonitosti biti dosledno primenjeno u praksi.

Načelo zakonitosti u radu državnih organa ima i **preventivnu i represivnu funkciju**. Preventivna funkcija ogleda se u tome što organi vlasti moraju planirati i sprovoditi svoje aktivnosti u skladu sa zakonom, dok represivna funkcija znači da svako kršenje zakonitosti povlači odgovornost – bilo disciplinsku, upravnu ili krivičnu. Time se osigurava da niko, pa ni sam državni organ, ne može ostati izvan domašaja prava.

Značaj načela zakonitosti u radu državnih organa ogleda se u nekoliko aspekata:

1. ono ograničava vlast i sprečava zloupotrebu moći,
2. garantuje građanima zaštitu njihovih prava,
3. obezbeđuje poverenje u državu i njene institucije,
4. jača legitimitet i moralni autoritet vlasti,
5. doprinosi stabilnosti i doslednosti pravnog sistema.

Država u kojoj organi vlasti deluju suprotno zakonu ne može se smatrati pravnom državom, jer takvo delovanje razara temelje pravnog poretka i dovodi do gubitka poverenja građana. Suprotno tome, država koja dosledno primenjuje načelo zakonitosti u radu svojih organa obezbeđuje pravnu sigurnost, jednakost građana pred zakonom i stabilnost društvenih odnosa.

Načelo zakonitosti, dakle, nije samo pravno već i moralno načelo, jer izražava ideju o vlasti koja služi pravu i interesima građana, a ne sebi. Njegova primena u radu državnih organa predstavlja osnovnu pretpostavku za postojanje pravne države, u kojoj je pravo iznad svake vlasti, a zakon vrhovni izraz pravde i reda.

15. Legalitet

15.1. Značenje i tumačenje pojma legaliteta

Pojam **legaliteta** potiče od latinske reči *legalis*, što znači „zakonit“ ili „u skladu sa zakonom“. U najširem smislu, legalitet označava stanje u kojem se delovanje svih organa, pojedinaca i društvenih subjekata odvija u okviru zakona i u skladu sa propisanim pravnim normama. To je osnovni princip svakog pravnog poretka i temelj na kojem počiva vladavina prava, jer garantuje da pravo bude najviši autoritet u društvu.

Legalitet se često poistovećuje sa načelom zakonitosti, ali između njih postoji nijansirana razlika. Načelo zakonitosti je pravni zahtev da svi postupci državnih organa budu u skladu sa zakonom, dok legalitet predstavlja širi društveni i politički okvir u kojem se pravo poštuje i primenjuje kao vrhovna norma ponašanja. Drugim rečima, legalitet označava stanje usklađenosti pravnog poretka i društvenih odnosa sa zakonom, dok zakonitost označava obavezu da se takvo stanje postigne i održi.

U pravnom smislu, legalitet znači da se vlast zasniva na pravu i da svoje delovanje opravdava isključivo zakonskim osnovom. To podrazumeva da su sve odluke i postupci državnih organa pravno utemeljeni, da proizlaze iz važećih propisa i da su doneti na način koji zakon predviđa. Time se obezbeđuje predvidivost i stabilnost u funkcionisanju vlasti, kao i poverenje građana u pravni poredak.

Legalitet, međutim, ne obuhvata samo ponašanje organa vlasti, već i ponašanje građana. Građani su dužni da poštuju zakone, dok država mora obezbediti uslove da se zakon sprovodi jednako prema svima. Time se ostvaruje ravnoteža između prava i dužnosti – građani poštuju zakon jer im on garantuje pravnu sigurnost, a država deluje zakonito jer time štiti interese zajednice i legitimitet vlasti.

U teoriji prava i političke filozofije, legalitet ima i **normativnu i realnu dimenziju**.

- *Normativna dimenzija* označava da svi pravni akti moraju biti usklađeni s hijerarhijom pravnih normi i da svaki niži akt mora imati osnov u višem pravnom aktu, što garantuje ustavnost i zakonitost.
- *Realna dimenzija* odnosi se na stvarno poštovanje zakona u praksi, odnosno na ponašanje državnih organa i građana koje odražava doslednu primenu prava u svakodnevnom životu.

Značenje legaliteta ogleda se u tri osnovna aspekta:

1. **Institucionalnom**, koji podrazumeva da organi vlasti deluju isključivo na osnovu zakona i u okviru svojih ovlašćenja;
2. **Pravnom**, koji zahteva da se svi propisi donose u skladu s hijerarhijom pravnih akata i ustavnim načelima;
3. **Društvenom**, koji podrazumeva da građani poštuju zakon kao izraz opšte volje i sredstvo zaštite svojih prava.

Legalitet, dakle, predstavlja spoj pravnog poretka i društvenog ponašanja zasnovanog na poštovanju prava. On obezbeđuje da zakon ima snagu ne samo formalne norme, već i stvarne obaveznosti, jer se poštuje iz uverenja o njenoj pravednosti i nužnosti za očuvanje društvenog poretka.

U savremenim pravnim sistemima legalitet ima posebno značenje u kontekstu **ustavnosti i zakonitosti**, jer svaka odluka državnih organa mora biti usklađena s ustavom, zakonom i međunarodnim standardima. Time legalitet postaje ne samo pravni princip, već i vrednosni ideal – simbol poretka u kojem vlada pravo, a ne samovolja.

Legalitet se, prema tome, može definisati kao stanje u kojem pravo vlada nad svim oblicima društvene moći, gde se svi odnosi uređuju zakonom, a njegovo poštovanje postaje osnov poverenja između države i građana. On je temelj legitimnosti vlasti i suština pravne države, jer garantuje da vlast deluje u službi prava, a ne iznad njega.

15.2. Odnos između zakonitosti i legaliteta

Odnos između zakonitosti i legaliteta predstavlja jedno od ključnih pitanja u razumevanju pravne države i vladavine prava. Ova dva pojma su usko povezana, ali nisu identična: dok **zakonitost** označava princip delovanja u skladu sa zakonom, **legalitet** predstavlja stanje u kojem čitav pravni i društveni poredak funkcioniše u skladu s pravom. Drugim rečima, zakonitost je načelo, a legalitet je rezultat njegove dosledne primene (Kulić, 2015, str. 71).

Zakonitost je prvenstveno normativni pojam. Ona izražava obavezu državnih organa, pravnih lica i pojedinaca da svoje ponašanje usklade s pravnim propisima. U pravnoj teoriji, zakonitost se definiše kao zahtev da svaki akt, odluka ili radnja državnih organa budu zasnovani na zakonu i u granicama zakonskih ovlašćenja. Ova obaveza važi kako za organe vlasti, koji zakon primenjuju, tako i za građane, koji su dužni da ga poštuju.

Legalitet, s druge strane, ima šire značenje i obuhvata ne samo formalno poštovanje zakona, već i realno ostvarivanje pravnog poretka u društvu. On označava stanje u kojem pravo ne samo da postoji u propisima, već i da se dosledno primenjuje u praksi. Legalitet, dakle, predstavlja meru u kojoj se načelo zakonitosti ostvaruje u stvarnom životu, odnosno koliko su organi vlasti i građani zaista posvećeni poštovanju zakona.

Može se reći da između zakonitosti i legaliteta postoji **odnos uzroka i posledice**.

- Zakonitost je uzrok, jer je ona pravni zahtev koji propisuje obavezu zakonitog delovanja.
- Legalitet je posledica, jer se on postiže kao rezultat dosledne primene načela zakonitosti.

Drugim rečima, tamo gde se zakonitost poštuje, postoji legalitet, a tamo gde se zakonitost krši, legalitet prestaje da postoji.

U pravnoj teoriji razlikuju se i **formalni** i **materijalni** aspekt ovog odnosa.

- Formalni aspekt se odnosi na to da se zakoni moraju donositi i primenjivati prema propisanim procedurama.
- Materijalni aspekt podrazumeva da ti zakoni moraju biti pravedni, u skladu sa ustavom i opštim principima pravde. Legalitet, dakle, nije moguć ako se zakonitost svodi samo na formalno poštovanje propisa, bez njihove suštinske pravednosti.

Odnosi između zakonitosti i legaliteta posebno dolaze do izražaja u delovanju državne uprave. Upravni organi su obavezni da deluju u skladu sa zakonom (zakonitost), ali i da svojim delovanjem obezbede poverenje građana u pravednost i efikasnost državne vlasti (legalitet). Ako organi vlasti deluju u skladu s propisima, ali protiv duha prava ili u suprotnosti s načelima pravičnosti, formalna zakonitost postoji, ali legalitet izostaje.

Zbog toga se može zaključiti da **zakonitost ima formalni, a legalitet suštinski karakter**. Zakonitost zahteva da se zakon primenjuje, dok legalitet zahteva da se on poštuje i ostvaruje u duhu pravde, pravičnosti i jednakosti. Ove dve kategorije međusobno se dopunjuju: bez zakonitosti nema pravnog reda, a bez legaliteta nema poverenja u taj red.

U savremenom pravnom poretku cilj države je da ostvari potpunu podudarnost između zakonitosti i legaliteta – da zakoni budu pravedni, a njihova primena dosledna i jednaka za sve. Samo tada pravo može ispuniti svoju osnovnu funkciju: da bude sredstvo društvenog reda i zaštite slobode pojedinca.

15.3. Legalitet i legitimitet

Legalitet i legitimitet predstavljaju dve osnovne kategorije kojima se meri ispravnost i opravdanost državne vlasti, ali sa različitih stanovišta. Dok se **legalitet** odnosi na formalnu usklađenost vlasti sa zakonom, **legitimitet** se tiče njenog moralnog, političkog i društvenog opravdanja. Pitanje odnosa između legaliteta i legitimiteta dolazi u središte pozornosti u drugoj polovini XX veka, s obzirom na neuporedive događaje koji su se iz Nemačke tridesetih godina proširili na čitav svet četrdesetih. Tada je postalo očevidno da legalitet nije i ne može biti garancija legitimiteta političkih odluka, već se pravni sistem mora zasnovati na višem interesu ljudskog roda.

Pokazalo se da to što svaki legalitet počinje s faktičkom vlašću ne znači da je svaka faktička vlast legitimna (Merlo-Ponty, 1986, str. 26).

Legalitet znači da vlast deluje u skladu sa pozitivnim pravom – zakonima i propisima koji su na snazi. On podrazumeva da su odluke državnih organa donete u skladu sa zakonskim procedurama i u granicama pravnih ovlašćenja.

Drugim rečima, vlast je legalna kada je zasnovana na zakonitom postupku i priznatom pravnom poretku.

Legitimitet, s druge strane, podrazumeva opravdanost i prihvaćenost vlasti od strane građana. On se ne meri isključivo formalnim pravilima, već poverenjem i saglasnošću društva sa načinom na koji se vlast ostvaruje. Legitimitet postoji kada građani smatraju da je vlast pravedna, da deluje u opštem interesu i da poštuje osnovne vrednosti zajednice.

U teoriji prava i države, legalitet i legitimitet se međusobno dopunjuju, ali ne moraju nužno da se poklapaju.

- Vlast može biti legalna, ali ne i legitimna – kada deluje u skladu sa zakonom, ali bez podrške naroda ili protivno moralnim načelima.
- Suprotno tome, vlast može biti legitimna, ali ne i legalna – kao u slučajevima narodnih pokreta ili revolucija koje ruše postojeći pravni poredak, ali uživaju široku podršku građana.

Ideal svake pravne države jeste da vlast bude istovremeno i legalna i **legitimna** – dakle, da deluje u skladu sa zakonom i da uživa poverenje građana. Samo tada vlast ima punu pravnu i moralnu osnovu, jer je utemeljena i na pravu i na volji naroda.

Dakle, legalitet obezbeđuje formalnu ispravnost vlasti, dok legitimitet obezbeđuje njenu društvenu prihvatljivost. Obe dimenzije zajedno čine osnov stabilne i pravedne države, jer garantuju da vlast ne samo da poštuje zakon, već i da deluje u interesu građana i u skladu s njihovim vrednostima. Pitanje odnosa između legaliteta i legitimiteta ne treba svoditi samo na pitanje odnosa između prava i morala. Legitimitet se ne odnosi samo na ono moralno, a ni samo na ono pravno, već na viši princip delanja koji utemeljuje svako ljudsko delovanje – i pravno i moralno i političko i ekonomsko (Đikanović, 2017, str. 12).

LITERATURA

- Aksić, S. (2015). *Monarhija ili republika. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, (69), 153–163.
- Aristotel. (1980). *Politika*. Beograd.
- Bačić, A. (1997). „Republikanska monarhija“ i ustavni inženjering s kraja stoljeća. *Politička misao*, 34(1), 30–46.
- Basta-Posavec, L. (1993). *Pravna država i konstitucionalna demokratija. ALF*, 1–2, 1–20. Beograd: Institut za evropske studije.
- Bobbio, N. (1995). *Država, vlada, društvo*. Podgorica: CID.
- Cvetković Đorđević, V. V., & Vuletić, V. M. (2022). O zastupanju u privatnom pravu. *Strani pravni život*, (3), 477–490.
- Đikanović, M. (2017). Legitimitet i legalitet: Problem utemeljenja filozofije prava. *Arhe*, 14(28), 7–23. Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.
- Đorđević, M. (2023). Predsednički sistem i prezidencijalizam u Evropi. *Uporednopravni izazovi u savremenom pravu*, (23), 45–62.
- Gavrilović, M. (2007). *Država i pravo*. Beograd.
- Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hajek, F. A. (2002). *Pravo, zakonodavstvo i sloboda*. Beograd.
- Harris, J. W. (1981). Law and legal science: An inquiry into the concepts legal rule and legal system. *Mind*, 90(359), 443–445.
- Jež, Z. (2008). Neki sociološki aspekti pojma demokratije. *Pravo – teorija i praksa*, 25(1–2), 54–68. Novi Sad: Univerzitet Privredna akademija.

- Jež, Z., & Dunderski, B. (2010). Neki aspekti odnosa škole prirodnog prava i Kelzenove normativističke teorije prava. *Pravo – teorija i praksa*, (3–4), 53–66.
- Karčić, F. (2009). *Šerijatsko pravo – reformizam i izazovi modernosti: Hrestomatija tekstova i eseja*. Sarajevo: Biblioteka „Savremeni islamski mislioci“ (Knjiga 6).
- Kelsen, H. (1998). *Čista teorija prava*. Beograd.
- Kelsen, H. (1998/2010). *Opšta teorija države i prava*. Beograd.
- Kozel, R. J. (2014). The scope of precedent. *Michigan Law Review*, 113(1), 179–218.
- Krivični zakonik (Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispravka, 107/2005 – ispravka, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019, 37/2019 – dr. zakon i 105/2021).
- Kulić, Ž., & Kulić, M. (2015). *Uvod u pravo*. Brčko: Evropski univerzitet.
- Kutlešić, V. (2008). *Uvod u pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Lukić, R. (1994). *Uvod u pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Lukić, R., & Košutić, B. (2009). *Uvod u pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Marčetić, S. (2010). Upravni akt – pojam i vrste. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 82(11), 508–529.
- Marinković, D. (2019). Funkcionisanje skupštinskog sistema pod komunističkim režimom u Srbiji. *Analiz Pravnog fakulteta u Beogradu*, 67(4), 65–69.
- Merlo-Ponty, M. (1986). *Humanizam i teror*. Beograd: Mladost.
- Mihajlović, V. (2018). Dometi moderne demokratije u afirmaciji (ili negaciji) ideje i vrednosti pravde i pravednog društva. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 57(80), 117–134.
- Milinković, J. (2025). Ustavnost od antičkog do savremenog doba. *Univerzitetka misao – časopis za nauku, kulturu i umjetnost*, (24), 85–99. Novi Pazar.

- Mitrović, D. M. (2004). Načelo zakonitosti. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, (1), 1–20.
- Mitrović, D. M. (2012). *Uvod u pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Perić, B. (1982). *Struktura prava*. Zagreb: Informator.
- Platon. (1993). *Država* (prev. N. Popović). Beograd: BIGZ.
- Popović, D. (2024). Glas za parlamentarnu republiku. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1, 45–60.
- Porodični zakon (Službeni glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015).
- Posner, R. A., & Rasmusen, E. B. (1999). Creating and enforcing norms, with special reference to legal sanctions. *International Review of Law and Economics*, 19(3), 369–382.
- Prelević Plavšić, S., & Spasojević, Đ. (2023). Subjekti prava i njihovo zastupanje – istorijski osvrt. *Trendovi u poslovanju*, 11(2), 73–79.
- Savanović, A. (2023). Šta jeste „republikanizam“? Republika kao „forma vlasti“ i republika kao „forma vladavine“. *Politeia*. Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka.
- Simović, M. (2006). Uredba kao izvor prava u pravnom sistemu Republike Srbije. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 47, 97–107.
- Slović, S. Ž. (2018). Izbor najboljeg političkog režima – teorijske rasprave. *Baština*, (45), 123–134. Leposavić: Institut za srpsku kulturu.
- Stanimirović, V., & Divac, U. (2023). Običajno i pozitivno pravo u Srbiji. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 118(4), 27–64.
- Statut Međunarodnog suda pravde. (1945). *Statute of the International Court of Justice*. U: *Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice*. San Francisco: United Nations.

- Stekić, N. (2017). Autokratski mir: Izgledi za empirijska istraživanja. *Studije bezbednosti*. Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti.
- Šite, D. A. (2021). Common law pravna norma. *Strani pravni život*, 65(1), 23–.
- Štulanović, M. (2002). *Uvod u šerijatsko pravo (fikh) i njegovu metodologiju (usuli fikh)*. Zenica.
- Tomić, Z. (1998). *Upravno pravo*. Beograd: Savremena administracija.
- Ustav Republike Srbije (Službeni glasnik RS, br. 98/2006).
- Visković, N. (1987). *Teorija države i prava*. Zagreb: Informator.
- Visković, N. (1995). *Država i pravo*. Zagreb.
- Zakon o obligacionim odnosima (Službeni list SFRJ, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89; Službeni list SRJ, br. 31/93; Službeni glasnik RS, br. 18/2020).
- Zakon o parničnom postupku (Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 49/2013 – odluka US, 74/2013 – odluka US, 55/2014, 87/2018 i 18/2020).
- Zakon o sudovima (Službeni glasnik RS, br. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011 – odluka US, 78/2011 – odluka US, 101/2011, 101/2013, 40/2015, 13/2016, 108/2016, 113/2017, 65/2023 i 92/2023 – dr. zakon*).
- Zakonik o krivičnom postupku (Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 – odluka US i 62/2021).
- Švajcarski građanski zakonik (Zivilgesetzbuch der Schweizerischen Eidgenossenschaft – ZGB, usvojen 10. decembra 1907, stupio na snagu 1. januara 1912). Bern: Bundesversammlung der Schweizerischen Eidgenossenschaft.

O AUTORU

Maida Bećirović-Alić, rođena je 11. marta 1993. godine u Novom Pazaru gde je završila OŠ „Desanka Maksimović“ 2007. godine i srednju školu, Medresu „Gazi Isa-beg“ 2010. godine. Na Univerzitetu u Novom Pazaru, na Departmanu za pravne nauke diplomirala je 2014. godine kao najbolja u klasi a iste godine diplomu stiče i na Departmanu za filološke nauke, smer Anglistika.

Na istom Departmanu, 2015. godine završava master studije, odbranivši master rad i stekavši zvanje master pravnih nauka sa temom Dokazni postupak u krivičnom građanskom pravu. Na Departmanu filoloških nauka, smer Anglistika upisuje master studije 2014. godine. U oktobru 2015. godine, upisuje doktorske studije na Departmanu za pravne nauke Univerziteta u Novom Pazaru koje završava 2019. godine, kada i brani disertaciju na temu Suđenje u razumnom roku, iste godine stiče zvanje docent građanskopravne oblasti, a u oktobru 2022. godine stiče zvanje vanrednog profesora iz iste oblasti.

Od 2014. godine angažovana je na Univerzitetu u Novom Pazaru, kao saradnik u nastavi, zatim od 2015. godine kao asistent u oblasti građanskog prava a nakon 2019. godine kao profesor u istoj oblasti i to na predmetima obligaciono pravo, porodično pravo, nasledno pravo, autorsko pravo i međunarodno privatnog pravo.

Do sada je samostalno objavila nekoliko desetina naučnih i stručnih radova iz oblasti građanskog prava i ljudskih prava u domaćim i međunarodnim časopisima, pored toga je autor i koautor nekoliko naučnih radova iz oblasti stručnog engleskog jezika. Autor je monografije Pravo na suđenje u razumnom roku sa građanskopravnog aspekta, kao i udžbenika Obligaciono pravo i Autorsko pravo.

Član je uredništva časopisa Pravne teme. Recenzent je u međunarodnom časopisu Indonesian Private Law Review. Od 2022. godine se nalazi i na listi recenzenata Nacionalnog akreditacionog tela (NAT). Učestvovala je na velikom broju međunarodnih naučno-stručnih skupova i simpozijuma a bila je i gost-predavač na nekoliko prestižnih Univerziteta u Evropi i Aziji.

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд 34(075.8)

БЕЋИРОВИЋ-Алић, Маида, 1993-

Uvod u pravo / Maida Bećirović-Alić. - Novi Pazar : Univerzitez, 2025
(Kragujevac : Inter print). - 188 str. ; 24 cm

Tiraž 200. - Bibliografija: str. 184-187.

ISBN 978-86-83074-18-1

а) Право

COBISS.SR-ID 181212681